

Dulaty University
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Dulaty University

Dulaty University
BULLETIN

№3
2023

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ

Crossref

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

Жазылу индексі: 76234

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

М.Х. ДУЛАТИ атындағы
ТАРАЗ Өңірлік Университеті

DULATY UNIVERSITY
ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал
2000 ж. наурыз айынан бастап жылына
төрт рет шығады

ISSN 2788-4724(print)
ISSN 2790-833X (online)

№ 3 (11)
Шілде - қыркүйек
2023 ж.

Бас редактор: **И.И. Бекбасаров** - т.ғ.д., профессор.

Редакция алқасы:

Н.В. Скоробогатова - псих.ғыл. канд., доцент, Ресей Федерациясы; **Э.Капаган** - PhD, Түркия; **С.Чавдарова-Костова** - PhD, профессор, Болгария; **П.С. Пойта** - техн.ғыл.д-ры, профессор, Беларусь Республикасы; **И. Сметанска** - PhD, Германия; **М.В. Дяденко** - техн.ғыл.канд., доцент, Беларусь Республикасы; **А. Гульбинниене** - PhD, Литва; **ЭлдерТейшейраГомиш** - PhD, профессор, Португалия; **Г.Е. Санай** - пед.ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **Ш.Т. Турдалиева** - псих.ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **К.Б. Сматава** - псих.ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **Н.Ә. Бейсен** - физ.-мат.ғыл.канд., қауымд. профессор, Dulaty University; **Б.К. Масалимова** - хим.ғыл.канд., қауымд. профессор, Dulaty University; **М.Б. Муратбеков** - физ.-мат.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University; **Г.З. Шаймерденова** - PhD, Dulaty University; **Л.Н. Есмаханова** - PhD, Dulaty University; **Г.Б. Нұрадин** - филос.ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **С.У. Бақторазов** - тарих ғыл.канд., профессор, Dulaty University; **З.Т. Абдукаримова** – Заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **А.Б. Бекенова** - заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **Г.Б. Исабекова** - PhD, Dulaty University; **А.А. Аладына** - фил.ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **С.О. Құлбарақ** - фил.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University; **С.Т. Дүйсенбаева** - техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **С.Т. Әбілдаев** - PhD, доцент, Dulaty University; **А.Ә. Сағындықов** - техн.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University; **А.О. Жатқанбаева** - PhD, доцент, Dulaty University; **Г.Б. Джумабекова** - PhD, доцент, Dulaty University; **А.Б. Мыңбаева** - техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University; **Б.Ж. Унайбаев** - техн.ғыл.д-ры, профессор, Екібастұз; **И.С. Бровка** - техн.ғыл.д-ры, профессор, Әуезов Университеті; **А.А. Кабдушев** - PhD, Dulaty University.

Корректор және беттік өңдеу: Ұ. Сәменқызы

Редакция мекен-жайы: 080012, Тараз қаласы, Төле би көшесі, 60
Тел.: 8 7262 45-35-10.

<http://journals.dulaty.kz>; E-mail: vestnikdulaty@mail.ru

Тіркеу куәлігі: № KZ43VPY00028452 (29.10.2020 ж.)

Басуға қол қойылған күн 30.09.23. Форматы 70×180/16. Шартты баспа табағы 20,78.
Тираж 300 дана. Тапсырыс 785.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Dulaty University» баспасы.
080012, Тараз қаласы, Сүлейменов көшесі, 11.

© М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, 2023

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ТАРАЗСКИЙ РЕГИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ имени М.Х. ДУЛАТИ

**ВЕСТНИК
DULATY UNIVERSITY**

Научный журнал
Издается с марта 2000 г.
Выходит четыре раза в год

ISSN 2788-4724 (print)
ISSN 2790-833X (online)

№ 3 (11)
Июль – сентябрь
2023 г.

Главный редактор: **И.И. Бекбасаров** - д.т.н., профессор

Редакционная коллегия:

Н.В. Скоробогатова - канд. псих. наук, доцент, Российская Федерация; **Э. Капаган** - PhD, Турция; **С. Чавдарова-Костова** - PhD, профессор, Болгария; **П.С. Пойта** - д-р техн. наук, профессор, Беларусь; **И. Сметанска** - PhD, Германия; **М.В. Дяденко** - канд. техн. наук, доцент, Беларусь; **А. Гульбиниене** - PhD, Литва; **Э.Т. Гомиш** - PhD, профессор, Португалия; **Г.Е. Санай** - канд. пед. наук, доцент, Dulaty University; **Ш.Т. Турдалиева** - канд. псих. наук, доцент, Dulaty University; **К.Б. Сматова** - канд. псих. наук, доцент, Dulaty University; **Н.А. Бейсен** - канд. физ.-мат. наук, ассоц. профессор, Dulaty University; **Б.К. Масалимова** - канд. хим. наук, ассоц. профессор, Dulaty University; **М.Б. Муратбеков** - д-р физ.-мат. наук, профессор, Dulaty University; **Г.З. Шаймерденова** - PhD, Dulaty University; **Л.Н. Есмаханова** - PhD, Dulaty University; **Г.Б. Нурадин** - канд. филос. наук, доцент, Dulaty University; **С.У. Бакторазов** - канд. ист. наук, профессор, Dulaty University; **З.Т. Абдукаримова** - канд. юр. наук, доцент, Dulaty University; **А.Б. Бекенова** - канд. юр. наук, доцент, Dulaty University; **Г.Б. Исабекова** - PhD, Dulaty University; **А.А. Аладьина** - канд. фил. наук, доцент, Dulaty University; **С.О. Кулбарак** - д-р фил. наук, профессор, Dulaty University; **С.Т. Дуйсенбаева** - канд. техн. наук, доцент, Dulaty University; **С.Т. Абилдаев** - PhD, доцент, Dulaty University; **А.А. Сагындыков** - д-р техн. наук, профессор, Dulaty University; **А.О. Жатканбаева** - PhD, доцент, Dulaty University; **Г.Б. Джумабекова** - PhD, доцент, Dulaty University; **А.Б. Мынбаева** - канд. техн. наук, доцент, Dulaty University; **А.К. Кудабоева** - канд. техн. наук, доцент, Dulaty University; **Б.Ж. Унайбаев** - д-р техн. наук, профессор, Экибастуз; **И.С. Бровко** - д-р техн. наук, профессор, Ауезов Университет; **А.А. Кабдушев** - PhD, Dulaty University.

Корректор и компьютерная верстка: Ұ.Сәменқызы

Адрес редакции: 080012, г. Тараз, улица Толе би, 60, Тел.: 8 7262 45-35-10
<http://journals.dulaty.kz> E-mail: vestnikdulaty@mail.ru

Свидетельство о регистрации № KZ43VPY00028452 (29.10.2020 г.)
Подписано в печать 30.09.23. Формат 70×180/16. Усл. печ. л. 20,78. Тираж 300 экз.
Заявка 785.

Издательство «Dulaty University» Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати. 080012, г. Тараз, ул. Сулейменова, 11.
© Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, 2023

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGH
EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

M.Kh. DULATY
TARAZ REGIONAL UNIVERSITY

**DULATY UNIVERSITY
BULLETIN**

Scientific Journal
Published since March 2000
Published quarterly

ISSN 2788-4724 (print)
ISSN 2790-833X (online)

No.3 (11)
July – September
2023

Editor in chief: **I.I. Bekbasarov** – Dr. of Tech. Sci., Professor

Editorial board:

N.V. Skorobogatova - Cand. Psy. Sci., Associate Professor, Russian Federation; **E. Kapagan** - PhD, Turkey; **S. Chavdarova-Kostova** - PhD, Professor, Bulgaria; **P.S. Sing** - Dr. Tech. Sci., Professor, Belarus; **I. Smetanska** - PhD, Germany; **M.V. Dyadenko** - Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Belarus; **A. Gulbinienė** - PhD, Lithuania; **E.T. Gomes** - PhD, Professor, Portugal; **G.E. Sanay** - Cand. Ped. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **PC. Turdalieva** - Cand. Psy. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **K.B. Smatova** - Cand. Psy. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **N.A. Beissen** - Cand. Phys.-Mat. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **B.K. Masalimova** - Cand. Chem. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **M.B. Muratbekov** –Dr. Phys.-Math. Sci., Professor, Dulaty University; **G.Z. Shaimerdenova** - PhD, Dulaty University; **L.N. Esmakhanova** - PhD, Dulaty University; **G.B. Nuradin** - Cand. Philosophy Sci., Associate Professor, Dulaty University; **S.U. Baktorazov** - Cand. Hist. Sci., Professor, Dulaty University; **Z.T. Abdukarimova** - Cand. Legal entity Sci., Associate Professor, Dulaty University; **A.B. Bekenova** - Cand. Legal entity Sci., Associate Professor, Dulaty University; **G.B. Isabekova** - PhD, Dulaty University; **A.A. Aladyina** - Cand. Phil. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **S.O. Kulbarak** - Dr. Phil. Sciences, Professor, Dulaty University; **S.T. Duisenbaeva** - Cand. tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **S.T. Abildaev** - PhD, Associate Professor, Dulaty University; **A.A. Sagyndykov** - Dr. Tech. Sciences, Professor, Dulaty University; **A.O. Zhatkanbaeva** - PhD, Associate Professor, Dulaty University; **G.B. Dzhumabekova** - PhD, Associate Professor, Dulaty University; **A.B. Mynbayeva** - Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **A.K. Kudabayeva** - Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University; **B.Zh. Unaibaev** –Dr.Tech. Sci., Professor, Ekibastuz; **I.S. Brovko** - Dr. Sci., Professor, Auezov University; **A.A. Kabdushev** - PhD, Dulaty University.

Press-corrector and computer page makeup **U. Samenkyzy**

Editorial address: 080012, Taraz, Tole bi str., 60.Tel.: 8 7262 45-35-10.

<http://journals.dulaty.kz> E-mail: vestnikdulaty@mail.ru

Registration certificate № KZ43VPY00028452 (29.10.2020).

Signed in print 30.09.23. Form 70×180/16. Cond. print. sh. 20.78. Edition 300 copies. Application 785.

Printing House «Dulaty University» of M.Kh. Dulaty Taraz Regional University.
080012, Taraz, Suleymenov str., 11.

© M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, 2023

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Филологиялық ғылымдар Филологические науки Philological sciences

Sarsembayeva S. Simulacrum in modern kazakhprose.....	8
Иманбердиева С.Қ. Төрт түлікке қатысты биотопонимдердің ауылшаруашылық саласындағы маңызы.....	14
Сәменқызы Ұ., Калиева Ж.Д. Жазушы Е. Әлімжанның «Анажар» романындағы қазіргі қоғам бейнесі: автор идеясы және кейіпкер жүгі	31
Адилова Г.А. Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі той дәстүрлеріне байланысты жергілікті этнографизмдер	41
Башова Б.Ш. Қазақ әдебиетінде рубаяттардың тәржімасы хақында.....	48

Педагогика ғылымдары Педагогические науки Pedagogical sciences

Муратова Г.И., Карауылбаев С.К., Туреханова Г.И. Ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесін жетілдіру тәжірибесі	57
Ырымбаева Н.А. Студенттерді медиабілім үдерісінде даярлаудағы тұлғалық-бағдарлы тұғырдың рөлі	70
Стыбаева А.Ш., Амиркенова Э.Ж. Психикалық дамуы тежелген балалардың логикасын дамыту.....	79
Tustikbayev N.A., Nauatov S. Development of leadership qualities of students in higher educational institutions.....	87

Психология ғылымдары Психологические науки Psychological sciences

Турдалиева Ш.Т., Сарбасова В.Н. Трансформация самосознания личности в новых реалиях.....	95
Bozkurt U. Education and socialization of the individual in an inclusive space	115

Оспанбаева М.Р., Tileubayeva M.S.
Psychological reasons for gadgets dependence and overcoming strategies ... 1 2 1

Еркинбекова М.А.
Нравственно-психологический климат коллектива как основной
стержень организационной психологии 1 2 9

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural Sciences

Үсенова М.Б.
2022 жылғы Кіші Арал теңізі зоопланктонының түрлік құрамы және
сандық сипаттамасы..... 1 3 8

Акатуев N.
Theoretical investigation of 2,6-difluoro-4-nitroaniline with semi-empirical
levels of theory 1 4 7

Агибаева А.К.
Түйелердің биологиялық ерекшеліктері 1 5 7

Sarybaeva Zh. H., Mutalipova Zh.A., Baiseitova A.B.
Qualitative analysis of wastewater..... 1 6 7

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар
Социально-гуманитарные науки
Social and humanitarian sciences

Альмуратов Б.Т.
Жергілікті өзін-өзі басқару демократиялық процестің ахуалы жайында
қоғамдық пікірдің мониторингі 1 7 5

Экономика-экологиялық ғылымдар
Экономика-экологические науки
Economics - Environmental Sciences

Раймбекова У.К.
Экономикалық тұрақсыздық жағдайындағы ЕАЭО елдерінің
инвестициялық ынтымақтастығы..... 1 8 8

Техникалық ғылымдар
Технические науки
Technical sciences

Бекбасаров И.И., Агенов Е.И.
Увеличение энергоемкости забивки и сопротивляемости модели сваи с
уширениями при подсыпке сыпучих материалов 2 0 0

Филологиялық ғылымдар

Филологические науки

Philological sciences

IRSTI 17.07.31

S. Sarsembayeva (*orcid – 0000-0002-1659-5446*)

*Doctoral student in literary studies
L.N.Gumilev Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan
e-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com*

<https://doi.org/10.55956/XCJP2215>

SIMULACRUM IN MODERN KAZAKH PROSE

Abstract. The article deals with the emergence, formation and study of the category «simulacrum» in postmodern literature. The development of the concept «simulacrum» originated in antiquity and is reflected in the works of Plato and Epicurus, which later entered scientific circulation in the era of postmodernism with the establishment of the French philosopher J. Bataille. Studies of this concept are analyzed from a new perspective in the scientific works of the French philosophers J. Deleuze, J. Derrida and J. Baudrillard and placed in the broad context of describing the modern philosophical and socio-political situation. The activity of the simulacrum in society, politics, culture and literature is considered.

The article analyzes the artistic activity of the simulacrum in modern Kazakh prose on the basis of the story «The Treasures of Bektor» by T. Asemkulov and the stories «The Eyes of Gioconda» by J. Korgasbek, «The Matrix» by D. Zhylykbaev.

Keywords: postmodern literature, simulacrum in literature, poetic features of simulacrum, simulacra and simulation, simulacrum in prose, modern Kazakh prose.

Introduction. The independence of the nation – our daily life - has left deep traces in our work, culture and literature. Kazakh word art has developed both in the direction of the channel and in terms of themes and new ideological and artistic search. Although the thematic and ideological directions of the works of writers from the period of independence are different, the common goal for all of them is the desire to gain new artistic experience. Among the characteristic features of postmodern literature, open to various experiments, are intersexuality, schizoanalysis, deconstruction, rhizomatism, irony, and simulacra. A special place is given to the theory of «simulation and simulacra», which has recently come under the spotlight of research.

Young prose writers from the stories of E. Nurakhmet «Tarakandar» («Cockroaches»), «Jurnalist, molda, killer zhane zhokokshe» («Journalist, priest, murderer and prostitute»), A. Rakhat «Uzdiksiz auez» («Continuous melody»), M. Kosyn «Nerd», Zh. Nartai «Men on tortke tolganda» («When I turn fourteen»), D. Zhilykbaev «Matrix», «Quantum» are in search of a new form of reflection of problems in society.

Terms and methods of research. The modern world is the world of information. Its endless stream practically «destroys» reality, creating many copies and simulacra. The research of the causes of the emergence of simulacra, a term also used in philosophy and sociology, is one of the most pressing problems of society at the moment. Well, literature is a mirror of the life of society. Simulacra have their own place and function in the work of art.

The word «simulacrum» has been translated into different languages for thousands of years and used as a philosophical term that has always changed its

shades of meaning. «Simulacrum» comes from the Latin word «simulo», which means «to create a kind», «to become a character» [1]. That is, we can group the semantic features of simulacrum as follows:

1. Synonym: likeness, imitation, fake, mannequin, pretence, dummy, illusion, makeup, mask, deception, mirage, camouflage, and more

2. Philology: an image without the original, an image of something that does not really exist [2].

A digital photograph can be considered as the simplest example of a simulacrum. However, the object depicted in the photo is not necessarily the original. Such a fake is created using special software.

The real meaning of the simulacrum is a copy image, a form, a cognitive image of the truth or creation, the creator. But not an exact, indeterminate image. There are many opinions about the concept of simulacrum in the world. However, in postmodern literature, simulacrum is often used.

In the era of ancient literature, thoughts about the first «simulacrum» can be found in the works of Plato. Plato is the first to mention the problem of the existence of phantom simulacra, which distort reality, in the dialogue «Sophist».

Georges Batay introduced the concept in the cycle of postmodernism, and later it was explained in detail by such scholars as P. Klossovsky, Jean Baudrillard, J. Delez, J. Derrida, etc.

The French philosopher Gilles Deleuze, in his 1969 article Plato and the Simulacrum, points to the simulacrum as a sign that neither recognises nor accepts the original or the copy. He explains that an image without identity is an image without likeness[3].

The French thinker Jean Baudrillard introduced the concept of a simulacrum in the broad context of describing the modern philosophical, socio-political situation in the civilized world. Jean Baudrillard wrote his «Simulations and simulacra» (1981), «The spirit of terrorism. There was no Gulf War» (1995) in research papers, the scientist writes that the whole world was simulated. According to the philosopher, power, social institutions, political parties, cultural institutions, including the sphere of art, are complex, do not deal with real Affairs, problems, but only imitate such actions, play a simulation game on a global scale [4].

The philosopher allocates 4 stages of the development of the simulacrum-image:

The French thinker Jean Baudrillard introduced the concept of simulacrum into the broad context of describing the modern philosophical, socio-political situation in the civilized world. Jean Baudrillard wrote his works «Simulations and Simulacra» (1981), «The Spirit of Terrorism. There was no Gulf War» (1995) in research papers, the scientist writes that the whole world was simulated. According to the philosopher, the power, social institutions, political parties, cultural institutions, including the sphere of art, are complex, do not deal with real affairs, problems, but only imitate such actions, play a simulation game on a global scale [4].

The philosopher assigns 4 stages of development of the simulacrum image:

Stage 1. a real image, a copy we believe in, can be called a reflection of the basic reality. According to Baudrillard, it has a «sacramental character» (detachment from reality). For example, the video in the mirror, photographs, etc.

Stage 2. a malignant reflection of reality, which «obscures and distorts the basic reality» or is a harmful, unreliable copy (study of reality). Here, the signs and the image may indicate the existence of an unknown reality that the sign itself is incapable of grasping.

Stage 3. It covers the absence of a fundamental truth, where the sign appears as a reliable copy, even if it is a copy without the original (not the original). Symbols can represent something real, but not really the original. According to Baudrillard, the image here has a «magical character», the whole meaning is artificially bewitched and turns out to be a reference to an alchemical reality.

Stage 4. Pure simulation, a copy of the copy (simulacrum in plain language). The simulacrum reproduces only a copy of the fictitious hyperreal world. The era of modeling begins with the disappearance of all correlations, all referents and their subsequent artificial revival in the sign system. The transition from signs that mask something to signs that have nothing behind them represents a decisive turning point [4].

A simulacrum notes that they are reflected not only in our daily lives, but also in art, culture and literature. The conclusions of the scientist contain the truth of life.

In postmodern aesthetics, simulacrum refers to the artistic image in the system of classical aesthetics. If the video (copy) has a resemblance to the original, the simulacrum is much further from its original source: in a work of art, the author describes his worldview about life, people, the environment, etc. The simulacrum shows the imperfection of knowledge about the world and the truth, the limited possibilities of man to understand the true nature of things.

Research results. The use of the simulacrum in world literature by J. Oruel «1984», «Cuckoo's Nest» by K. Kizi, «The Name of the Rose» by U. Eco, in Russian literature «Kys» by T. Tolstaya, «Chapaev and Empty Space» by V. Pelevin, «Generation P», in Tatar literature «Fear» by Z. Hakim, M. Kabirov's «The Mystery of the Yellow Houses», «The Name of the Rose» by U. Eco.

Research results and discussion. In the story «Bektorin kazynasy» by T. Asemkulov, the image of Bektor shifts to modern times through a mythopoeic element from the fairy tale «Er Tostik» and serves to mislead the hero of that time. In reality, there is no Bektor in this life. Bektor – mythological simulacrum video. But the intentions of the people who make it, exist and the desires of the world. That is, the people themselves who make what is not there. Once the intentions of the hero are corrected, the power of the Bektor decreases and the heart of the hero is easily restored. In the work written by the author in the genre of met prose, by presenting the sequence of events in the manner of a composition within the composition, a rather long story is extracted from the space of time and placed before the reader [5].

In the story of Zhusupbek Khorgosbek «Zhakondany zhanary» the game with the reader is carried out with the help of a simulator. The main character-Atagul receives an order to murder. But when he learns that the victim is his beloved teacher, who once taught his beloved Bagila, he takes pity, gets out of the car and lets her survive. Soon after, he comes to Bagila, explains to him the essence of what happened and promises to change his life [6]. Thus, at the very beginning of the story, the author convinces the reader that the story told is correct. It is only at the end of the plot that the reader learns that this version of the story was created only in Bagila's imagination. At the end of the work, Atagul gets into a car accident. At the end, all the events of the day (how he met his victim, mercilessly got out of his car, drove and shot him in the forehead) will pass. The world in the reader's imagination is destroyed, and the original version of events is refuted. The hero's feelings for Bagila, the rejection of the criminal path, the sacrifice of the fazenda - everything turns out to be a lie, just an illusion. The author performs the game with a simulacrum and creates a false psychologism in the reader's mind.

Doskhan Zhylykbay artistically reflects the state of modern society in his work «The Matrix». The main character of the story is Doszhan, who works in one of the research centers. The author compares Doszhan to a man in a capsule, whose face is thickened before a dream, lost in the direction of the goal he once set for himself [7]. The reason for this painful state of Doszhan is the lack of life. The hero collapses from within and creates his own world. According to Doszhan from life, material and social difficulties, insufficient wages, money loans, bribery – all this affects the intellectual potential of scientists, slows down their scientific research and the ability to make discoveries. By describing problems that are recognized as relevant in society, the writer gets the opportunity to explain to the reader the motives, inner feelings and thoughts of the hero's actions.

In the work, the inability of the young scientist to get into the mayor's remuneration, which he desperately hoped for to create his own financial situation, and his other debts – over due loans from two banks, the inability of three micro-credit organizations to repay debts, and conflicts with colleagues - are the impetus for parting with Doszhan's inevitable life. The fact that a person is stuck and cannot get out leads to stress, which is manifested in his inability to make the right decision. A long contemplation brings what is in the game to life. On the way to the dam, the car goes under. But, to his surprise, he sees a guy in a coat on the bridge, on which he wants to jump. It was Doszhan himself who stuck his cigarette in his mouth and leaned back against the iron on the edge of the dam [7]. The protagonist thus falls into the forged matrix of the research organization and is faced with a "doomed" fate, an unsuccessful copy of his own. Two spaces knit at the same time.

According to the philosopher Jean Baudrillard, the perception of the world as a complete illusion, questioning the reality of life, took place in the history of all great cultures. People in the early and middle periods turned to art to solve this problem, trying to underline and transform their fantasies and dreams through symbolic images, and in the XX century, they invented the «Matrix» [4]. A stuck person tries to enter the virtual world, escaping from the negative emotions he is going through: psychological stress, anxiety, and fear. As a result, this world replaces real life. A person perceives the virtual world. Addiction to gadgets and smart phones, the digitized world, films describing the world of fantasy and wonder, the world of social networks and reality, and the daily hustle and bustle of each other lead to different thoughts.

We have advanced to the point that people's sight, feel, hear, taste, and smell all convey information to the brain in electronic form. That is, we said that a person sees not his surroundings but an electronic copy of that environment. In conclusion, we concluded that the world is a hologram inside the human brain," said the second Doszhan, shooting a glance at this. The passage makes it clear that the author's idea was born from a postmodern point of view. Despite the fact that Doszhan committed suicide and wanted to get out of trouble on the periphery, the author notes that his death did not pass without a trace: «People do not die. Only the human spirit moves from the first phase of the divine matrix to the second. We call it the «afterlife». That is, the author uses the «matrix» in an allegorical and metaphorical sense in describing the world, saying that Doszhan and his copy live in a computer matrix, where all the inhabitants of the Earth's universe live in a higher «divine» matrix [6].

Conclusion. Many researchers associate the emergence of simulacra in the literature with the formation of a consumer society, scientific and technical progress, and the constant updating of the information flow without interruption.

Consumer society, using finished products, becomes a slave to producer society. People try to choose easy ways to solve problems without using their creative potential. That is why J. Bodriyyar points out that «the simulacrum is the monster that devours the head of humanity» [4].

Summarizing our thoughts, we come to the conclusion that any work of art is a copy of life. The image of life and society described in the work is the fruit of the author's imagination and artistic skills. We can use a simulacrum as a new way to describe reality in a work of art.

References

1. Simulacrum. Encyclopedia wikipedia. [Electronical resource]. Available at: <https://en.wikipedia.org/wiki/Simulacrum>. date of application 8.12.22.
2. Simulacrum. Dictionary. [electronical resource]. Available at: <https://www.dictionary.com/browse/simulacrum> date of application 8.12.22.
3. Deleuze, J. Platon i simulyakr // Intencional'nost' i tekstual'nost'. Filosofskaya mysl' Francii XX veka [Plato and the simulacrum. Intentionality and textuality. The philosopher's mind of Francis XX century]. / J. Delez-Tomsk: Vodoley, 1998 – 240 p.
4. Bodriyyar, J. Simulyakry i simulyacii [Simulacra and simulacra] [per. with Fr. A. Kachalova] / Zh. Bodriyyar. - Moscow: Izdatelsky Dom "Postum", - 2015. - 240 p.
5. Asemkulov, T. "Bektorin kazynasy" / [Electronic resource]. Access mode: <http://www.otuken.kz> / Date of application: 29.05.2022
6. Khorgosbek, Zh. Zhyndy kayyn: stories/ Zh. Khorgosbek-Almaty: Kazinform – 2009. - 284 p.
7. Zhilkybay, D. 18:47 (collection of short stories and essays) / D. Zhilkybay – Almaty: LLP RPK "Era", 2021. - 144 p.

Material received on 13.09.23.

С.А.Сарсембаева

Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ СИМУЛЯКР

Аңдатпа. Мақалада постмодерндік әдебиеттегі «Симулякр» категориясының генезісі, қалыптасуы және зерттелуі қарастырылады. «Симулякр» ұғымының дамуы ежелгі дәуірден бастау алады және кейінірек француз философы Ж.Батайдың негіздемесімен Постмодернизм дәуірінде ғылыми айналымға енген. Сондай-ақ Платон мен Эпикурдың еңбектерінде көрініс тапты. Бұл терминге қатысты зерттеулер француз ойшылдары, философтары Ж.Делез, Ж. Деррида, Ж. Бодриллардың ғылыми еңбектерінде жаңа қырынан талданады және қазіргі философиялық, әлеуметтік-саяси жағдайды сипаттаудың кең контекстінде берілген. Мақалада симулякрдың қоғамдағы, саясаттағы, мәдениеттегі және әдебиеттегі қызметі қарастырылады.

Ғылыми мақалада Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» повесі және Ж. Қорғасбектің «Джаконданың бейнесі», Д. Жылқыбайдың «Матрица» повестері негізінде қазіргі қазақ прозасындағы симулякрдың көркемдік қызметі талданады.

Тірек сөздер: постмодерндік әдебиет, әдебиеттегі симулякр, симулякр мен симуляцияның поэтикалық ерекшеліктері, прозадағы симулякр, қазіргі қазақ прозасы.

С.Сарсембаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

СИМУЛЯКР В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В статье рассматривается генезис, формирование и изучение категории «Симулякр» в постмодернистской литературе. Развитие понятия «Симулякр» берет свое начало в античный период и нашло отражение в трудах Платона, и Эпикура, позднее вошедших в научный оборот в эпоху постмодернизма с обоснованием французского философа Ж. Батая. Исследования , относящиеся к этому термину, анализируются с нового ракурса в научных работах французских мыслителей, философов Ж. Делеза, Ж. Дерриды, Ж. Бодрийяра и даются в широком контексте описания современной философской, социально-политической ситуации. Рассматривается деятельность симулякра в обществе, политике, культуре и литературе.

Анализируется художественная деятельность симулякра в современной казахской прозе на основе повести «Сокровища Бекторы» Т. Асемкулова, и рассказов «Очи Джоконды» Ж.Коргасбека, «Матрица» Д. Жылкыбая.

Ключевые слова: постмодернистская литература, симулякр в литературе, поэтические особенности симулякра, симулякры и симуляции, симулякр в прозе, современная казахская проза.

FTAMP 16.21.51

С.Қ. Иманбердиева (orcid - 0000-0002-91519881)

*С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан
e-mail: imansaule@mail.ru*

<https://doi.org/10.55956/BUNN6189>

ТӨРТ ТҮЛІККЕ ҚАТЫСТЫ БИОТОПОНИМДЕРДІҢ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада биотопонимдердің мал шаруашылығын дамытудағы рөлі, атқаратын қызметі анықталады. Көмескіленген мағыналы биотопонимдердің шығу тегі анықталып, мазмұндағы ақпарат негізінде флора не фаунасы емес, көне географиялық терминдер екендігі айқындалады. О бастағы кәсібі мал шаруашылығы болған қазақ халқы үшін төрт түлікке қатысты биотопонимдердің аса маңыздылығы анықталады. Мақаланың мақсаты – қазақ тіліндегі халық ауыз әдебиеті, топонимия материалдарындағы төрт түлік атаулары негізінде танымдық тұрғыдан ұлттық болмысты айқындау. Қазақ халқының аймақтық биотопонимиясы негізінде салыстыра отырып, мал шаруашылықты дамытуға қатысты ақпаратқа талдау жүргізу, ғылыми негіздемесін әзірлеу, жүйелеу. Зерттеу әдістері: статистикалық әдіс, салыстырмалы-салғастырмалы, этимологиялық талдау, лингвокогнитивтік, концептуалды, компоненттік (семантикалық) талдау. Зерттеу жұмысы лексика-семантикалық, когнитивтік бағытта орындалған. Көнеден осы уақытқа дейін төрт түлікке қатысты биотопонимдердің ауылшаруашылықтың дамуында қажетті ақпаратты беріп отырғандығының айғағы. Мал шаруашылығын дамытуда жайылымның ыңғайлығы, ит-құстың болмауы, сулы, нулы болуы маңызды, сондықтан жалаң төрт түлікке қатысты биотопонимдер ғана емес, мал шаруашылығының дамуына маңызды топонимдер де қарастырылады. Мақаланың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін лексикология, ономастика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану тәрізді теориялық курстарда, сондай-ақ қазақ тілін оқыту парктикасы үшін семинарларда қолдануға болатыны жатады.

Тірек сөздер: биотопоним, сала, ақпарат, мәні, мал шаруашылығы.

Кіріспе. Күнделікті тұрмыс-тіршілігі мал шаруашылығымен тікелей байланысты болған қазақ халқы үшін о баста малды ұстайтын, малды жаятын жерлерді білу маңызды болған. Бұл ақпараттың негізі топонимдерде сақталған. Ал оның ішінде төрт түлікке қатысты биотопонимдердің берер мәліметі нақты әрі барынша толық, яғни ауылшаруашылығы, соның ішінде мал шаруашылығын дамытуда рөлі ерекше.

Төрт түлік атаулары тілдік бірлік болғанымен, олар биология, география, тарих, метеорология, ономастика, лексикология салаларының тоғысуындағы алғашқы рет зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Сонысымен өзекті, маңызды болмақ. Осы уақытқа дейін төрт түлікке қатысты биотопонимдер мағынасын, этимологиясын, танымдық тұрғыдан қолдану аясын ашылмаған. Қазақ тіл біліміндегі осы кемшін тұсын толтыруды қолға алынды. Сондықтан төрт түлікке қатысты биотопонимдердің көмескіленген мағынасын, қолданыс аясындағы танымдық қызметін зерттеу өзінің тың бағытымен ғана емес, уақыт талаптары тудырып отырған мәселелерді шешу ізденістері бойынша да аса маңызды. Атап

айтқанда, төрт түлікке қатысты лексикалық бірліктің ауылшаруашылықты дамытудағы басты ақпаратын біле бермейді.

Қазақстандағы биотопонимдерді аймақтық ауылшаруашылық кәсібiне пайдалана бермейдi. Атауды бiр адам тақпайтыны белгiлi, нысанды халық болып атап, ол атаудың тiлдiк айналымға сiңiп кетуiне бiраз уақыт өтерi анық, яғни атау қалыптастыруда қоғам қатысады. Төрт түлікке қатысты биотопонимдердiң экономикалық-ауылшаруашылық, соның негiзiнде халықтың әлеуметтiк тiршiлiгiнде маңыздылығы туралы бiрқатар ғалымдар атап өткен. Мәселен, Б.Х.Мусукаевтың пiкiрiнше, атау қоғам талабына сай болу үшiн бiрқатар әлеуметтiк-экономикалық талаптарға сай болу керек, мысал ретiнде малшы үшiн «Бай орун «богатая стоянка (загон)» атаудың маңыздылығын атап көрсеткен [1].

А.И.Поповтың пiкiрiнше: «шаруашылық бағытында ерекше маңызды нысандарды барлық жерде және әрқашан нақтылау қажеттiлiгi туындайды» [2]. Мұндай атаулар Қазақстан аумағында баршылық, мәселен: *Түйекеткен, Ешкiөлген, Ешкiөлмес, Қойсойған, Қойсоймас, Тайқашқан, Жылқықайырған, Қойөлгенбұлақ* т.б.

Балкар ономастикасын зерттеген Б.Х. Мусукаев олардың әлеуметтiк-экономикалық жағдайы тiкелей мал шаруашылығына басымдылық берумен байланыстылығын сөз етедi. Сонымен бiрге бұл жергiлiктi тұрғындар үшiн дәстүрлi кәсiп екендiгiн айта келе, «негiзгi шаруашылық түрi – қой бағу» болғандығын атап өтедi де дәлел ретiнде Таш орун «каменный загон», Ёгюзле уруучу «куда волов загоняли», Эчхи орун «козий загон», Чалманла «плетни», Куудушла «ясли», Токьлу орун «загон для ягнят», Кьой баула «загон для овец», Кьой сюрюлген «где овец угнали», Жабагылы кютген «где Жабагылы пас овец» сияқты топонимдердi келтiредi [1].

Зерттеу шарттары мен әдiстерi. Ономаст-ғалымдар әр топонимнiң, соның iшiнде биотопонимнiң, әр компонентiн барынша талдап, қай тiлден енгенiн, қазiргi кезде қай тiлде осы нұсқаның сақталғанын барынша зерттеп, еңбектерiнде мысалдар негiзiнде дәйектеген [3]. Бектасова Б. Қостанай облысы топонимдерi аясында су маңындағы өсетiн өсiмдiктердiң түрлерiне қатысты қалыптасқан топонимдердi зерттеген [5]. «Тарихи-диахрондық әдiстi қолдану арқылы ономастикалық атауларды жүйелендiру қызметi» жобасы аясында Солтүстiк Қазақстан облысы топонимдерiн зерттеген ғалымдар топонимнiң әр түрi бойынша өсiмдiк және жануарларға байланысты атаулардың уәжiн анықтаған [6].

Осы уақытқа дейiн қазақ тiл бiлiмiнде биотопонимдердi кешендi зерттеуге арналған еңбек болған жоқ. Жекелеген облыстардың биотопонимдерiн анықтауға қатысты мақалалар жарық көрдi. Мәселен, Қарағанды облысының биотопонимдерi құрамы жағынан қарастырылса [7], Жамбыл облысы өзен атауларындағы биотопонимдер флора мен фауна арақатынасы тұрғысынан зерделендi [8].

Қарастырылып отырған материалдар талдауы лингвистикалық әдiстер мен тәсiлдер кешенiнде жүзеге асады. Жиналған фактiлердi жүйелеу әрi логикалық тұрғыдан түсiну, осыған байланысты нақты заңдылықтарын айқындау мақсатында дескриптивтi әдiс қолданылды. Биотопонимдiк бiрлiктердi нақты логикалық топтарға бөлу үшiн дескриптивтi әдiстiң бiр түрi ретiнде таксонимикалық әдiс қолданылды. Атаулардың шығу төркiнiн анықтау мақсатында этимологиялық әдiс қолданылды. Зерттеудiң прагматикалық бағыты адамның таным қызметiнiң өнiмi ретiндегi жұмсалымды-прагматикалық талдауды пайдалануды қарастырған.

Нәтижелер және талқылау. Қазақстан аумағындағы биотопонимдер қазақ халқының төрт түліктің барлық түрімен айналысқанын көрсетеді. Бұл туралы ғалымдардың пікірі де бар: «Қазақтардың үй жануарларына арналған көптеген еңбектерде «аспан төрттігі» - олар үшін маңызды төрт түлік: жылқы, түйе, қой, сиыр туралы айтылады. Дәстүрлі тұрмыс-тіршілік тұрғысынан да дәл солай» [9]. Бұл –көнеден осы уақытқа дейін төрт түлікке қатысты биотопонимдердің ауылшаруашылықтың дамуында қажетті ақпаратты беріп отырғандығының айғағы.

Мал шаруашылығын дамытуда жайылымның ыңғайлығы, ит-құстың болмауы, сулы, нулы болуы маңызды, сондықтан жалаң төрт түлікке қатысты биотопонимдер ғана емес, мал шаруашылығының дамуына маңызды топонимдер де қарастырылды. Жалпы биотопонимдерді бірінші тарауда үш топқа бөліп қарастырдық, сондықтан соған сай ақпарат та осы тараушада көрініс табады.

Осы еңбек төрт түлікке қатысты биотопонимдер бойынша суреттік анықтамалық болғандықтан, ақпаратты кесте түрінде беруді жөн санадық.

1-кесте

Төрт түлікке қатысты биотопонимдердің ауылшаруашылыққа ықпалы

Биотопоним	Атаудағы уәжі	Ауылшаруашылықты дамытудағы маңызы
<i>Айғыркеткен</i>	Атау айғырға байланысты бір жайттың жайлауда орын алуына немесе көлге айғырдың батуына байланысты қойылған болса керек.	Жайлаудың кеңдігі, мал жайылуына ыңғайлылығы, қажетті кеңістіктің болуы немесе, керісінше, жылқышыны көл тереңдігі туралы ескерту болуы мүмкін.
<i>Айғыркөмген</i>	Белгілі бір оқиғаға байланысты айғырдың тау етегінде көмілгені жөнінде ақпарат	Жылқы шаруашылығы үшін қолайсыз, жолсыз тау немесе белгілі бір оқиға мал шаруашылығын дамытуға кедергі келтіруі мүмкін.
<i>Айғырөткен</i>	Айғыр өте алатындай көл тереңдігі жөнінде ақпарат беруі мүмкін.	Мал шаруашылығына қолайлы жер, көл жағасында жылқы ұстауға ыңғайлы.
<i>Айғырұшқан</i>	Тау ерекшелігі жөнінде ақпарат тау төбесі қызғылт түсті айыр-айыр болып келген тастардан тұруы мүмкін.	Мал шаруашылығына қолайсыз жер. Биік, үшкірлі таулар.
<i>Ақбура</i>	Атау таудан бурадай ақырып ағып жатқан өзенге байланысты немесе таудың басы ағарып, бураға ұқсас тасты болуына қарай	Ағынды суы бар, жағалауы құрақты, мал шаруашылығына ыңғайлы болуы әбден мүмкін.

	қойылса керек.	
<i>Ақешкі</i>	«Бір бай кісі бір жылы Ақешкі маңындағы таудың жанынан жайлауға көшіп бара жатады. Ол сол жайлауда жігіттеріне шөп шапқызып күзде қыстауына қайта көшеді екен. Байдың мыңырған малы көп бопты. Ол қыстауға барып, малын түгендегенде, 4-5 ешкісінің жоқ екенін байқайды. Малың іздемейді. Келесі жылы көктемде көшіп бара жатқан бай сол таудың беткейінен жайылып жүрген ешкілерін көреді. Қалып қойған 4-5 ешкісі лақтап, 10 шақты болып қалыпты. Оны көріп қуанған бай, достарына: «Мынау ешкі өлмейтін берекелі өлке екен», – депті. Содан тау <i>Ешкіөлмес</i> атанып, оның баурайы, яғни қазіргі ауыл <i>Ақешкі</i> аталыпты» [10].	Мал жайылымына өте ыңғайлы, шөбі шүйгін жер болғандықтан ауыл шаруашылығы үшін маңызды.
<i>Атансойған</i>	Белгілі бір оқиғаға байланысты атанды сою: құрбандық шалу, асқа сою т.б.	Қоныста орын алған оқиға малды өсіруде көңіл бөлерлік жайттарды ескертеді.
<i>Атбағар</i>	Ат жайылымына ыңғайлы мекен дегеннен хабар берсе керек.	Жылқы өсіруге ыңғайлы мекен болғандықтан, мал шаруашылығын дамытуға болады дегенді білдіретін ақпарат.
<i>Атберген</i>	Белгілі бір оқиғадан хабардар етеді: ит-құсқа атының жем болуы не т.б.	Тауда орын алған оқиға малды өсіруде көңіл бөлерлік жайттарды ескертеді.
<i>Атжайлау</i>	Тау қойнауындағы ауасы таза, қоңыр салқын жерде жылқы бағуға қолайлы жер. Жайлау – жайлы тау сөздерінің кірігуінен жасалған зат есім. Қазақ жайлауға көшкенде «тауға көшеміз»,	Жылқы малын бағуға, басын көбейтуге қатысты қажетті ақпарат, яғни осы таулар маңында жылқы ұстауға әбден болады.

	күзеуге көшкенде бауырға түсеміз», – дейді.	
<i>Аткеткен</i>	Ағыны қатты өзен, аттың ағып кетуіне байланысты оқиға орын алуы мүмкін.	Ағынды суы бар, жағалауы құрақты, мал шаруашылығына ыңғайлы болуы әбден мүмкін.
<i>Атшабыс</i>	Ат жарыс өткізуге ыңғайлы жер.	Кең, мал ұстауға қолайлы жер.
<i>Биесыймас</i>	Бие сыятындай өткелі бар өзен не бие өтуіне ыңғайлы асуы бар тау болғандықтан аталса керек.	Өткелі бар сулы жерр, жағалауы құрақты, мал шаруашылығына ыңғайлы, асуы бар тау бөктерінің жылқы малын ұстауға ыңғайлы болуы әбден мүмкін.
<i>Бурасойған</i>	Ел аузында: «ашаршылық кезде ұрылып біреудің жалғыз бурасын ұрлап әкетеді де, бір жерге апарып сойып, аштықтан аман қалыпты». Бұл жер осылайша Бурасойған аталып кетіпті [11].	Тарихи атау.
<i>Бұзауөлген</i>	Белгілі бір оқиғаға орай, бұзаудың өлуіне байланысты қойылған атау.	Қоныста орын алған оқиға малды өсіруде көңіл бөлерлік жайттарды ескертеді.
<i>Ешкіаман</i>	Таудағы ешкілердің аман қалуына не бұлаққа жетіп шөлін қандыруына байланысты қойылған атау болса керек.	Мал бағуға қолайлы, суы бар жер екендігін аңғартады.
<i>Ешкіқорған</i>	Мал бағуға ыңғайлы, жан-жағын тау қоршап жатқан жер.	Мал бағуға қолайлы жер.
<i>Қойөлгенбұлақ</i>	Ағысы қатты өзенге қой ағып кетуіне байланысты қойылған атау болса керек.	Орын алған оқиға малды өсіруде көңіл бөлерлік жайттарды ескертеді.
<i>Қошқарсойған</i>	Белгілі бір оқиғаға байланысты қошқарды сою: құрбандық шалу, асқа сою т.б.	Қоныста орын алған оқиға малды өсіруде көңіл бөлерлік жайттарды ескертеді.
<i>Қорабұлақ</i>	Іргесінде бұлақ суы ағып жатқан қыстау	Мал бағуға қолайлы, суы бар жер екендігін аңғартады.
<i>Құлынкеткен</i>	Ағысы қатты өзенге құлын ағып кетуіне байланысты қойылған атау болса керек.	Орын алған оқиға малды өсіруде көңіл бөлерлік жайттарды ескертеді.

<i>Мыңжылқыжайлау</i>	Мыңғырған жылқы ұстауға ыңғайлы жайлау.	Мал бағуға қолайлы, суы бар жер екендігін аңғартады.
<i>Нарсойған</i>	Атау белгілі бір оқиғаға байланысты аталған. Аңыз дерегінде: «Қара нар Есен Сейіт бидің малының құты, көшкенде шаңырағын артатын бәсіре малы екен... Нар Сейіт бидің жыл садақасына сойылады. Сондағы қара нардың пышаққа ілініп, Сейіт бидің жылы берілген жердің қазіргі атауы – Нар сойған» [12].	Белгілі бір оқиға мал шаруашылығына ықпалы жоқ ақпарат, алайда түйе малы басын көбейтуге қолайлы жер болса керек.
<i>Наршөккен</i>	Нар – бір өркешті, асыл тұқымды, ірі түйе. Атаудың топонимдік мағынасы: «белгілі бір оқиғаға, қонысқа келіп тұрақтау не нарға географиялық нысанды ұқсатудан» туындаған болар.	Асыл тұқымды түйе малын өсіретін қоныс не асыл тұқымды түйе малын асырауға қолайлы жер.
<i>Өгізқора</i>	Өгіз – сиыр малының піштірілген еркегі. Атаудың топонимдік мағынасы: «1. Өгізге байланысты оқиғаның орын алуы; 2. Географиялық нысанды өгізге ұқсату; 3. Көне түбірдің сақталуы, яғни «суы бар» дегенге саяды.	Сиыр малын ұстауға ыңғайлы үлкен қыстау не суы бар жалпы мал ұстауға ыңғайлы жер.
<i>Өгізөлген</i>	Өгізге байланысты бір оқиғаның орын алуы мүмкін.	Жағымсыз коннотацияны «өлген» етістігі жасап тұрғандықтан, белгілі бір оқиғаға байланысты мал ұстауға қолайсыз жер.
<i>Өгізсыймас</i>	1. Таудан ағып жатқан суы бар асу; 2. өгіз өтуіне ыңғайлы асуы бар тау болғандықтан аталса керек.	Мал жайылымына қолайлы тау, не тау бөктері.
<i>Сиырөлген</i>	Сиырға байланысты бір оқиғаның орын алуы мүмкін.	Жағымсыз коннотацияны «өлген» етістігі жасап тұрғандықтан, белгілі бір оқиғаға байланысты мал ұстауға қолайсыз

		жер.
<i>Сиырсауған</i>	Атаудың мағынасы: 1. «құрғаған өзен арнасының суға толғандығы»; 2. Сиыр сауып, мал ұстауға ыңғайлы жер.	Сиыр малын ұстауға ыңғайлы суы бар, жалпы мал ұстауға ыңғайлы жер.
<i>Тайбаққан</i>	Жылқы баласы тайға тікелей қатысты атау.	Тайларды бағуға қолайлы қыстау, өзен жағасы.
<i>Тайөлген</i>	Тайға байланысты бір оқиғаның орын алуы мүмкін.	Жағымсыз коннотацияны «өлген» етістігі жасап тұрғандықтан, белгілі бір оқиғаға байланысты мал ұстауға қолайсыз жер.
<i>Тайсойғансай</i>	Белгілі бір оқиғаға байланысты тайды сою: құрбандық шалу, асқа сою т.б.	Өзен жағасында орын алған оқиға малды өсіруде көңіл бөлерлік жайттарды ескертеді.
<i>Текетұрмастөбе</i>	Атаудың мағынасы: «мал бір жерде тұрмай, оттайтын, төбеде шөп аз» болуы ықтимал.	Мал жайылымына қолайсыз, шөбі бітік емес жер.
<i>Түйебайланған</i>	«Түйеге байланысты әлдебір оқиға болған жерді, сырт пішіні түйеге ұқсас табиғи нысанды, түйе малы мол өсетін маңды» атауға байланысты қойылған [13].	Түйе бағуға қолайлы, түйе басын көбейтуге ыңғайлы жер.
<i>Түйекетпес</i>	Түйе малын ұстауға қолайлы, маңында құдығы бар жер.	Түйе бағуға қолайлы, түйе басын көбейтуге ыңғайлы, суы бар жер.
<i>Қойқырыққан</i>	Соғыс жылдарында колхоз қойларын осы жерге алып келіп, көктемгі қой қырку науқанын өткізген. Сол себепті Қойқырыққан деп аталып кеткен.	Мал шаруашылығында қой қырку науқанын бір жерге шоғырландыру мәселесі өзекті болу керек.
<i>Үлек</i>	Үлек – «нар түйенің таза тұқымды бурасы» Маңғыстау түйелі өлке болғандықтан, әлдебір биіктікті үлекке теңеп метафоралық атау жасалуы немесе үлекке байланысты бір оқиғаға орай Үлек топонимі туған деуге болады [13].	Түйе малын өсіруге қолайлы жер екендігін білдіреді, яғни мал шаруашылығын дамытуға қажетті ақпарат.

Төрт түлікке қатысты биотопонимдер – ата-бабамыздың кәсібі мен тұрмысы, салт-дәстүрлері, қоршаған ортаға қатынасы, дүниетанымы мен мінез-құлқына дейін ақпарат беретін өшпес құжаттар.

Қазақ халқы мал бағудың қас шебері ретінде жазда жайлауға, күзде – күзеуге, қыста – қыстауға көшудің мәнін білген. Қазіргі географ мамандардың зерттеу негізінде малды бір орынында көшірмей бағудың жерге келтірер зиянын анықтағанын ата-бабамыз о бастан-ақ білген. Бұл жөнінде мамандардың пікіріне жүгінсек: «Жайылым шабындық биогеоценоздарына шөп шабуға қарағанда күштірек әсер етеді. Мал биогеоценоздарға шөптесін өсімдіктердің жер үсті сабақтарын жеп (жайылым), өсімдіктерге, топыраққа тұяқтарымен әсер ету (басу), нәжіс шығару арқылы әсер етеді. Жайылымның экожүйеге әсері айтарлықтай дәрежеде өсімдік түріне, топыраққа, ылғал жағдайына, жайылатын жануарлардың түріне, жануарлардың санына, жайылым формасына, метеорологиялық жағдайларға және т.б. байланысты. Жылқы шөптің басын жейді. Қойлар өздері жейтін өсімдіктерді топырақтың дәл түбіндегісін (2 см), қойлар сияқты, ағаштар мен бұталарды да жеуге қабілетті ешкі өсімдіктерді түбінен жейді. Сиырлардың тұяғының қысымы трактор доңғалақтарының қысымынан асып түседі. Қой тұяғының әсері ірі қара малға қарағанда 2-3 есе аз. Тұяқтардың топыраққа әсері оның үстіңгі қабатының нығыздалуынан, кейде топырақтың ылғалдылығына, оның механикалық құрамына, шымтезек түзілу дәрежесіне, рельефтегі жағдайына байланысты бетінің деформациясы, жайылым қарқындылығы және жайылым кезеңінің ұзақтығынан көрінеді. Ылғал топырақта көп малдың тұяқтарының әсерінен оңай бұзылады, үстіңгі қабаты балшық тәрізді массаға айналады» [14].

2 -кесте

Төрт түлікке қатысты жалған биотопонимдердің ауыл шаруашылыққа ықпалы

Биотопоним	Атаудағы уәжі	Ауылшаруашылықты дамытудағы маңызы
<i>Айғырбастау</i>	Айғыр сөзі тауға байланысты айтылған айыр сөзінің дыбыстық тұрғыдан өзгеріске түскен түрі болса керек [10]. Жылқы малымен еш байланысы жоқ, таудан аққан бұлақ суының тарманып ағуын аңғартады.	Жылқы малына еш қатысы жоқ, жалған ақпарат береді. Дегенмен де таудан тарманып аққан бұлақ суының мал бағуда маңызы зор.
<i>Айғырсақ</i>	Мал аттарымен байланысты атаулар топонимдерде мағыналық жағынан басқа сипатқа ие болады: «айғыр – «үлкен, ірі, биік» [15]. Сақ – ірі етіп тартылған, жармаланған дән [16]. Атаудың мағынасы: «1. жармаланған дәннің ірі болуы; 2. жылқының аң-құстан сақтануы».	Дәнді-дақыл өсіруге ыңғайлы жер, мал ұстауға қолайсыз не ит-құсы көп жер.
<i>Айғыршоқы</i>	Тау басының екі айыр болып жатуынан не тау басын айғырға ұқсатудан шыққан атау.	Мал шаруашылығына еш қатысы жоқ, ақпарат бермейтін атау.
<i>Ақбие</i>	Көне түрк.-монғ. бәе (бые) сөзі «жаға» немесе «кия» мәнін	Шөбі жоқ, су жуып жатқан жаға.

	білдіреді. Атаудың мағынасы: «ағарып жатқан жаға, қия» [4].	
<i>Ақбұзаусай</i>	Атаудың мағынасы: «кішігірім ағарып жатқан сай».	Нысан ерекшелігін көрсетіп, мал шаруашылығына қатысты ақпарат жоқтың қасы. Шөбі жоқтың қасы, ағарып жатқан сай, яғни мал шаруашылығын дамытуға қолайсыз жер.
<i>Аққой</i>	Атау құрамындағы қой(хой) сөзі «төбе», «тау», «тау жалы» деген мәнді білдіреді [10].	Нысан ерекшелігін көрсетіп, мал шаруашылығына қатысты ақпарат жоқ.
<i>Аққошқар</i>	Кочкар атауын монғол тіліндегі хотгор – «еңіс, ой, ойпаң жер» сөзінің фонетикалықтұрғыдан өзгерген (т-ч) түрі деп біледі [10]. Атау мағынасы: «топырағы ағарып жатқан ойпаң жер».	Мал өсіруге қолайсыз, шөп өспеген жер.
<i>Ақөгіз</i>	Өгіз – көне түркілік «ағып жатқан су». Татар гидронимиясын зерттеген Ф.Г.Гарипова бай – «ертедегі өзен ағысынан түзілген аңғарлар, яғни «өзен, құрғақ өзен», ал Орталық Азия топонимиясында: «құрғақ арна» «сусыз алқап» мағынасында қолданылады» деп көрсетеді [17]. Демек, атау мағынасы: «қатты ағысты өзен».	Қатты ағынды суы бар, мал ұстауға қолайлы жер.
<i>Аласыыр</i>	<i>сыыр</i> сөзінің монғол тіліндегі <i>сээр</i> «жота, қыр тізбегі», хак. <i>сыр</i> 1) жота, төбе, шоқы; 2) биік жаға, жар; 3) өр; яқ. <i>сыыр</i> – «қия қабақ», «тік жар» мәніндегі сөздер екендігін ескерер болсақ [11], <i>Аласыыр</i> – «шөбі аз өскен ала-құла болып жатқан жота, төбе, шоқы» мағынасын білдіретінін көреміз.	Нысан ерекшелігін көрсетіп, мал шаруашылығына қатысты ақпарат жоқтың қасы. Шөбі жоқтың қасы, ала-құла болып жатқан жота, қыр, яғни мал шаруашылығын дамытуға қолайсыз жер.
<i>Алабайтал</i>	Байтал сөзінің <i>байса</i> тұлғасы бурят тілінде «тау» деген мәнді білдірсе, монғол тіліндегі « <i>байқ</i> , <i>байқа</i> » сөздері «жартас» мәніндегі сөзбен байланысты болуы мүмкін. Ал сөз соңындағы дауыссыз <i>л</i> монғол тіліндегі көптік жалғаудың көрсеткіші екендігі сөзсіз [10]. Демек, <i>Алабайтал</i> – Жартас, тау түсін дегенді аңғартса керек.	Нысан ерекшелігін көрсетіп, мал шаруашылығына қатысты ақпарат жоқтың қасы. Шөбі жоқтың қасы, ала-құла болып жатқан тау, яғни мал шаруашылығын дамытуға қолайсыз жер.
<i>Алабиетаяу</i>	Атау мағынасы: «түсі ала құла жартасты тау».	Нысан ерекшелігін көрсетіп, мал

		шаруашылығына қатысты ақпарат жоқтың қасы. Шөбі жоқтың қасы, ала-құла болып жатқан жартасты тау, яғни мал шаруашылығын дамытуға қолайсыз жер.
<i>Ақсиыр</i>	«Түркі, монғол тілдерінде <i>сай</i> , <i>сайр</i> , <i>чай</i> тұлғаларында айтылып, «құрғаған өзен, сайдағы өзен» мағыналарын береді. Махмуд Қашқари еңбегінде <i>saj</i> «тасты өзен», «тасты жер», <i>saj jazı</i> – «жазық, тасты ойпат»: <i>sajram</i> , <i>sajram suv</i> – «терең емес, саяз су». Бұл дәлелдерге қарағанда көне түркі, монғол тілдеріндегі <i>сайр</i> сөзі айтыла келе тіліміздің дыбыстық заңына <i>сай сиыр</i> тұлғасына айналып, тілімізде берік қалыптасқан [10]. Атау мағынасы: «ағып жатқан өзен».	Сулы, жағасында шөп өскен, мал шаруашылығына қолайлы жер.
<i>Бұзаубұлақ</i>	Атаудың мағынасы: «кішігірім бұлақ».	Мал шаруашылығына қолайлы, бұлағы бар жер.
<i>Ақбайтал</i>	<i>Ақбайтал</i> – «ағарып жатқан жартас, тау» дегенді аңғартса керек.	Нысан ерекшелігін көрсетіп, мал шаруашылығына қатысты ақпарат жоқ. Шөбі жоқ, ағарып жатқан жартас, яғни мал шаруашылығын дамытуға қолайсыз жер.
<i>Сиырқора</i>	Сиыр монғолдың <i>сайыр</i> «құрғаған өзен арнасы, малта тас» деген мәндегі сөзі [10]. Атаудың мағынасы: «аумағы қораға ұқсас құрғаған өзен арнасы».	Мал жайылымына ыңғайлы жер.
<i>Тайлақшарбақ</i>	Түркі тілінде тай – «тау» деп көрсетеді [18]. Иран тілінде: лақ – «жартас, күз» [19]. Атаудың мағынасы: «жан-жағы тау-күзбен қоршалған жайлау».	Мал бағуға ыңғайлы, ықтау тұсы бар кең жер, жайлау болғандықтан мал басын көбейтуге қолайлы жер.
<i>Егізлақ</i>	Иран топонимиясында: лақ – «жартас, күз». Сонда мағынасы: «ұқсас күзды жартастар» [19]. Демек, атау мағынасы: «қос күз, жартас».	Нысан ерекшелігін көрсетіп, мал шаруашылығына қатысты ақпарат жоқ. Шөбі жоқ, қос жартас, яғни мал шаруашылығын дамытуға қолайсыз жер.

Көне биотопонимдер құрамында көне түркі тілдерінің негізінде қалыптасып, қазіргі кезде мағынасы күнгірттенген атаулардың бар екендігі анықталды. Бұл кестеден о бастағы мағынасы тек тілші-мамандарға ғана белгілі, қазіргі халық үшін жалған ақпаратты биотопонимдер. Ал олардың

бастапқы мағынасы мал атауына, мал шаруашылығына еш қатысы болмағанымен, жер бедері бойынша жан-жақты ақпарат береді.

3-кесте

Мал шаруашылығына қатысты топонимдердің ауыл шаруашылыққа ықпалы

Биотопоним	Атаудағы уәжі	Ауылшаруашылықты дамытудағы маңызы
<i>Бәйге</i>	Бәйге жиі өткізетін, бәйге өткізуге қолайлы жер	Ашық, жайылымға қолайлы жер, сонымен бірге бәйге өткізетін жер жылқы ұстайтын жерден қашықта болмаса керек.
<i>Беспан</i>	Апан – аң пана ететін жер.	Мал шаруашылығына қолайсыз, ит-құсы бар жер.
<i>Бөгелекті</i>	Мал берекесін кетіріп, ауру тарататын жәндік көптігін білдіреді.	Мал шаруашылығына қолайсыз жер.
<i>Бөрілікөл</i>	Қазақта қасқыр деп тура атамай, «бөрі, ит-құс, құртқа» деп атаған, «көл жағасының бөрі мекені» екендігін білдіреді.	Мал шаруашылығына қолайсыз, ит-құсы бар көл маңы.
<i>Бөрілісай</i>	«Сайдың бөрі мекені» екендігін білдіреді.	Мал шаруашылығына қолайсыз, ит-құсы бар сай.
<i>Бөрісоққан</i>	Белгілі бір оқиғаға байланысты, бөрігі мен мал шаруашылығына қатысты қойылған атау.	Мал шаруашылығына қолайсыз, ит-құсы бар жер.
<i>Жәйрем</i>	Бұл жерде <i>раң</i> шөп қалың, бітік өседі екен де, қой жайылымына бірден-бір қолайлы болған екен. Содан қойды « <i>раңға жай</i> », « <i>жай раңға</i> » деген сөздер әдетке айналыпты. Сол « <i>жай раңға</i> », « <i>жайраңға</i> » боп айтыла келе, жергілікті жерде <i>Жайраң</i> деген жер атына айналып кетіпті. Жайраң атауын орыс тілінде Жайрам кейіннен Жайрем деп бұрмалап, содан қазақша да Жәйрем деп жазылуы қалыптасып кете барады [20]. Атаудың қолдану аясы мен қызметіне қарай қалыптасқаны анық көрінеді.	Қой жайылымына қолайлы, раң шөбі қалың өскен жер.
<i>Жайлау</i>	Жазда мал жаюға шығаратын жер.	Мал шаруашылығын дамытуға өте қолайлы жер.
<i>Жантақты</i>	Жантақ қалың өскендіктен аталған.	Түйе малын өсіруге қолайлы жер.
<i>Жүгенжоғалған</i>	Белгілі бір оқиғаға байланысты аттың жүгені	Қатты ағысты өзен, мал шаруашылығына қолайсыз

	жоғалған өзен.	белгілі бір жайттан хабардар етеді.
<i>Жыланбар</i>	Жылан көп мекендіктен аталған.	Мал шаруашылығына қолайсыз жер.
<i>Жыландыадыр-бұлақ</i>	«Жыланы көп адырдағы бұлақ» дегенді білдіреді.	Мал шаруашылығына қолайсыздық тудыратын тұстарын меңзейді.
<i>Жылықора</i>	«Қыс кезінде мал ұстауға қолайлы қора» дегенді білдіреді.	Мал шаруашылығын дамытуға қолайлы жер.
<i>Кенежайлау</i>	Жайлауда кенелердің көптігін білдіретін атау.	Мал шаруашылығына қолайсыздық тудыратын тұстарын меңзейді.
<i>Кенелі</i>	Кенелердің көптігін білдіретін атау.	Мал шаруашылығына қолайсыздық тудыратын тұстарын меңзейді.
<i>Қасқырдың сайы</i>	«Сайда қасқырдың көптігін» білдіретін атау.	Мал шаруашылығына қолайсыз, ит-құсы бар сай.
<i>Қасқыржұт</i>	Атау мағынасы: «малға қасқырдың көп шабуын пайда болған жұт».	Мал шаруашылығына қолайсыз, ит-құсы бар жер.
<i>Соналы</i>	Соналардың көптігін білдіретін атау.	Мал шаруашылығына қолайсыздық тудыратын тұстарын меңзейді.
<i>Тікенекті</i>	Тікенек қалың өскендіктен аталған.	Түйе малын өсіруге қолайлы жер.
<i>Шалкөде</i>	Атаудың мағынасы: «Мал жайылатын жайлаудың ағашсыз биік жота қырларындағы қалың, биік бетеге, боз» дегенге саяды [10].	Мал шаруашылығын дамытуға қолайлы, шөбі шүйгін өскен жер.
<i>Шыбынды</i>	Шыбындардың көптігін білдіретін атау.	Мал шаруашылығына қолайсыздық тудыратын тұстарын меңзейді.
<i>Шіркей</i>	Шіркейлердің көптігін білдіретін атау.	Мал шаруашылығына қолайсыздық тудыратын тұстарын меңзейді.
<i>Шұбарқұдық</i>	Кей жерде бұта ғана емес, ойдым-ойдым өскен қайың, қарағай, т.б. өсімдіктер де «шұбар» ұғымын туғызады. Бұл жерде географиялық нысанның ала-құла, теңбіл-теңбіл, шұбар түсті болып келуі басты ерекшелігі [13].	Шұбарлар мал жайылымына аса қолайлы болғандықтан, ерекше назарда болған.

Кесте негізінде біз халықтың тұрмыс-тіршілігіне қажетті ақпарат беретін топонимдерді анықтаймыз.

Б.М. Тілеубердиевтің пікірінше: «Қайсібір өсімдік түрінің топонимиядан орын алуына екі жағдай әсер етеді: 1) мал жейтін шөптер аты болуы тиіс; 2) осы физика-географиялық объектіде өсетін өсімдіктердің ішіндегі жиі кездесетінінің аты болуы тиіс» [21]. Ғ.Қонқашпаевтың пікірінше, көшпелілердің күн көрінісіне жер бедері (рельеф), ауа-райы

(климат), су (гидрография), өсімдіктер және аңдар үлкен септігін тигізген [22].

Қазіргі кезде тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлем алдында табиғи ресурстар мен табиғатты қорғау проблемалары тұр, ландшафтың өзгеруі, өсімдіктер мен жануарлардың ареалдарын түсіндіру басты мәселе, мұндай жағдайда әр түрлі ғылыми әдістер мен соның ішінде биотопонимикаға деген үлкен қызығушылық бар.

Құрамында көне географиялық терминдер негізінде қалыптасқан қазіргі топонимдерде «аң атауына байланысты компонент» жаңсақ ақпарат беретіндігі айқындалып, мысалдар негізінде дәйектелді.

Жалған биотопонимдер, яғни сыртқы фонетикалық қабаты биотопонимдерге жақын болғанымен, беретін ақпараты биотопонимдерге еш қатысы жоқ атаулар санының да көп болуы тарихи сабақтастықтың, тарих ізінің қалуына байланысты, себебі бұл атаулар – көне түркі тілінің ізі. Ал олардың берер ақпараты, негізінен, геофикалық термин-индикаторларға байланысты.

Төрт түлікке «қатысты» жалған биотопонимдер мал шаруашылығына қолайлы/қолайсыз деп бөліп қарастыруға болады.

Қараған, қарағай, терек, тораңғы, тікенектің өзіндік пайдасы бар, ал Бөрілі, Кенелі, Соғалы атаулары көшіп-қонуда берер ақпаратының маңызы зор.

Қорытынды. Қазіргі кезде тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлем алдында табиғи ресурстар мен табиғатты қорғау проблемалары тұр, ландшафтың өзгеруі, өсімдіктер мен жануарлардың ареалдарын түсіндіру басты мәселе, мұндай жағдайда әр түрлі ғылыми әдістер мен соның ішінде биотопонимикаға деген үлкен қызығушылық бар.

Биотопонимдер ұлттық тәжірибенің сонау ықылым заманнан сақталған көзі десек, оның құрамындағы төрт түлікке қатысты сөздер адамдардың өзін қоршаған ақиқат дүние, бұрынғы тұрмыс-тіршілігі, соның негізінде өзін өзі тану туралы жинап-терген ақпараттарын кодтап қана қоймай, оларды тасымалдаушы қызметін қоса атқарады. Осының негізінде қазіргі мал шаруашылығын дамытуға қажетті ақпаратты төрт түлікке қатысты биотопонимдерден алуымызға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мусукаев, Б.Х. М-11. Очерки балкарской ономастики [Текст] / Б.Х. Мусукаев. - Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2007. - 171 с.
2. Попов, А.И. Географические названия [Текст] / А.И. Попов. - М.: Л., 1965.
3. Әбдірахманов, А. Топонимика және этимология [Мәтін] / А. Әбдірахманов. – Алматы: Ғылым, 1975. - 204 б.
4. Қойшыбаев, Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі [Мәтін] / Е. Қойшыбаев. – Алматы: Мектеп. 1985. - 256 б.
5. Бектасова, Б.К. Краткий топонимический словарь Костанайской области [Текст] / Б.К. Бектасова. – Костанай: 1996. – 114 с.
6. Иманбердиева, С.Қ. Солтүстік Қазақстан облысы топонимдері [Мәтін] / С.Қ. Иманбердиева, З. Тойшыбаев, С.З. Мәлікова. – Нұр-Сұлтан: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ. 2020. – 780 б.
7. Иманбердиева, С.Қ. Қарағанды облысының биотопонимдері [Мәтін] / С.Қ. Иманбердиева // Ономастикалық хабаршы – 2022. - № 2(43). – Б.88-93.

8. Иманбердиева, С.Қ. Жамбыл облысы өзен атауларындағы биотопонимдер [Мәтін] / С.Қ. Иманбердиева // Ономастика тынысы – 2021. - №4. – Б.100-109.
9. Анималистическая вселенная казахской культуры в диаграмме эпох. / Ответственные за выпуск: Султанова М. Э., Шайгозова Ж. Н. – Астана: КазНИИК, 2017. – 560 с.
10. Жанұзақ, Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні [Мәтін] / Т.Жанұзақ – Алматы: Сөздік-словарь ЖШС, 2010. – 356 б.
11. Көшімова, Б.Ә. Маңғыстау өңірі жер-су атауларының түсіндірме сөздігі [Мәтін] / Көшімова Б.Ә. – Алматы: Нұрлы әлем, 2010 - 238 б.
12. Спан, Ә. Қабекеннің қазынасы [Мәтін] / Ә.Спан – Алматы: 2003 – 200 б.
13. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері / Бияров Б. Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
14. Сапаров, К.Т. Топонимика региона – как основа восстановления и развития ландшафтов Павлодарского Прииртышья [Текст]: учебное пособие для студентов естественно-научных и гуманитарных специальностей / К.Т. Сапаров, А.Е. Егинбаева. – 2 изд. – Алматы: Эпиграф, 2017. – 168 с.
15. Қаймулдинова, К. Қазақ топонимдерінің этноэкологиялық негіздері [Мәтін] / К. Қаймулдинова – Алматы: 2001. – 92 б.
16. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011 – 752 б.
17. Гарипова, Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана [Текст] / Ф.Г.Гарипова. – М.: 1991. – 294 с.
18. Мурзаев, Э.М. Словарь местных географических терминов [Текст] / Э.М.Мурзаев. - М., 1959.
19. Савина, В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана [Текст] / В.И.Савина. – М., 1971. -345 с.
20. Сейдімбек, А. 1 том [Мәтін] / А.С. Сейдімбек. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2010. 3-10 б.
21. Тілеубердиев, Б.М. Оңтүстік Қазақстан топонимдерінің этнолингвистикалық лексикасы [Мәтін] / Б.М.Тілеубердиев. –Алматы: Шапағат-Нұр, 1999.–119 б.
22. Конкашпаев, Г. Словарь казахских географических названий [Текст] / Алма-Ата, 1963.

Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP14871055 Қазақ тілдік танымдағы «Төрт түлік» концептінің өрісі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Мақала редакцияға 08.09.23 түсті.

С.К.Иманбердиева

*Казахский агротехнический исследовательский университет
им. С.Сейфуллина, Астана, Казахстан*

РОЛЬ ИМЕЮЩИХ В СОСТАВЕ ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ БИОТОПОНИМОВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ

Аннотация. В статье определены роль и функция биотопонимов в развитии животноводства. Установлено происхождение «завуалированных» значений биотопонимов, а на основе этой информации установлено, что они не являются флорой или фауной, а – древними географическими терминами. Для казахского народа, основным занятием которого было скотоводство, большое значение имеют биотопонимы, состоящие из названий домашних животных.

Цель статьи - определить национальную идентичность на основе названий домашних животных в казахской народной литературе, топонимических материалах.

Анализ, разработка и систематизация информации, связанной с развитием животноводства, сравнение ее на основе региональной биотопонимики казахского народа.

Методы исследования: статистический метод, сравнительно-сравнительный, этимологический анализ, лингвокогнитивный, концептуальный, компонентный (семантический) анализ.

Исследовательская работа проводилась в лексико-семантическом, когнитивном направлении. Это доказывает, что биотопонимы, имеющие в составе названия домашних животных, с древнейших времен давали необходимую информацию в развитии сельского хозяйства. Удобство пастбищ, отсутствие диких зверей, наличие воды и трав имеют важное значение в развитии животноводства, поэтому рассматриваются не только биотопонимы, имеющие в составе названия домашних животных, но и топонимы, важные для развития животноводства.

Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в таких теоретических курсах, как лексикология, ономастика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, а также на семинарах по преподаванию казахского языка.

Ключевые слова: биотопоним, отрасль, информация, значение, животноводство.

S.K.Imanberdieva

*Kazakh Agrotechnical Research University named after S.Seifullin,
Astana, Kazakhstan*

THE ROLE OF BIOTOPONYMS IN PETS IN THE AGRICULTURAL INDUSTRY

Abstract. The article defines the role and function of biotoponyms in the development of animal husbandry. The origin of the "veiled" meanings of biotoponyms has been established, and on the basis of this information it has been established that they are not flora or fauna, but ancient geographical terms. For the Kazakh people, whose main occupation was cattle breeding, biotoponyms consisting of the names of domestic animals are of great importance.

The purpose of the article is to determine the national identity based on the names of domestic animals in Kazakh folk literature, toponymic materials. Analysis, development and systematization of information related to the development of animal husbandry, its comparison based on the regional biotponymy of the Kazakh people.

Research methods: statistical method, comparative analysis, etymological analysis, linguo-cognitive, conceptual, component (semantic) analysis.

Research work was carried out in the lexico-semantic, cognitive direction. This proves that biotoponyms containing the names of domestic animals have provided the necessary information in the development of agriculture since ancient times. The convenience of pastures, the absence of wild animals, the presence of water and grasses are important in the development of animal husbandry, therefore, not only biotoponyms that include the names of domestic animals are considered, but also toponyms that are important for the development of animal husbandry.

The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in such theoretical courses as lexicology, onomastics, cognitive linguistics, linguoculturology, as well as in seminars on teaching the Kazakh language.

Keywords: biotponym, industry, information, meaning, animal husbandry.

References

1. Musukaev, B.H. Ocherki balkarskoj onomastiki [Essays on balkarsky onomastics]. - Nalchik: Izdatelstvo KBNZ ran, 2007. - 171 p. [In Russian]
2. Popov, A.I. Geograficheskie nazvaniya [Geographical focus]. - M.- L., 1965. [In Russian]
3. Abdrakhmanov, A. Toponimika jäne etimologia [Toponymy and etymology]. - Almaty: Science, 1975. - 204 p. [In Kazakh]
4. Koishybayev, E. Qazaqstannyñ jer-su attary sözdıgı [Dictionary of land and water names of Kazakhstan]. –Almaty: School. 1985. - 256 p. [In Kazakh]
5. Bektasova, B.K. Kratsky toponymic Dictionary of the Kostanay region. – Kostanai, 1996. – 114 c. [In Russian]
6. Imanberdieva S. K., Toishybayev Z., Malikova S. Z. Soltüstik Qazaqstan oblysy toponimderı [Toponyms of the North Kazakhstan region]. – Nur-Sultan: NAO "National Scientific and practical Center "Til-Kazyra" named after Sh. Shayakhmetov". 2020. - 780 p. [In Kazakh]
7. Imanberdiyeva S. K. Qarağandy oblysynyñ biotoponimderı [Biotoponyms of Karaganda region] // Onomastic bulletin– 2022. - № 2(43). – pp. 88-93 [In Kazakh]
8. Imanberdieva S. K. Jambyl oblysy özen ataularyndağy biotoponimder [Biotoponyms in the names of rivers of Zhambyl region] / Imanberdieva S. K. // onomastics breath – 2021. - No. 4 – pp. 100-109. [In Kazakh]
9. Animalisticheskaya vseennaya kazahskoj kultury v diagramme epoh [Animalistic culture of the Kazakh people in the diagram of the epoch]. / Responsible for publication: Sultanova M. E., Shaigozova zh. N. – Astana: Kazniik, 2017. - 560 p. [In Russian]
10. Zhanuzak T. Tarihi jer-su attarynyñ tüptörkını [Background of historical land and water names]. – Almaty: "Dictionary-dictionary" LLP, 2010. – 356 p. [In Kazakh]
11. Koshimova B. A. Explanatory Mañğystau öñiri jer-su ataularynyñ túsındırme sözdıgı [Dictionary of land and water names of the Mangistau region]. – Almaty: "Nurly Alem", 2010 - 238 p. [In Kazakh]
12. Span A. Qabekeñniñ qazynasy [The treasure of Kabeken] / Aspan-Almaty: 2003-200 p. [In Kazakh]
13. Qazaq toponimderiniñ tiptik ülgileri [Typical examples of Kazakh toponyms] / Republican methodological Center for the development of languages named after Biyarov B. Sh. Shayakhmetov, 2013. – 432 p. [In Kazakh]
14. Saparov K. T., Eginbaeva A. E. Toponimika regiona — kak osnova vosstanovleniya i razvitiya landshaftov Pavlodarskogo Priirtyshya [Toponymy of the region — as Osнова vosstanovleniya and landscape development Pavlodar Priirtyshya]: educational post for students of educational and scientific and humanitarian specialties / K. T. Saparov, A. E. Eginbaeva. — 2 izd. - Almaty: epigraph, 2017. -168 p. [In Russian]
15. Kaimuldinova K. Qazaq toponimderiniñ etnoekologialyq negızderı [Ethnoecological foundations of Kazakh toponyms] / K. Kaimuldinova-Almaty: 2001-92 p. [In Kazakh]
16. Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı [Dictionary of the Kazakh literary language]. - Almaty, 2011-752 p. [In Kazakh]
17. Garipova. F. G. Issledovaniya po gidronimii Tatarstana [Issledovaniya on the hydronymy of Tatarstan] [text] / F. G. Garipova – Moscow: 1991-294 p. [In Russian]
18. Murzaev E. M. Dictionary of local geographical terms [text] / E. M. Murzaev - Moscow: 1959 [In Russian]
19. Savina V. I. Slovar geograficheskikh terminov i drugih slov, formiruyushih toponimiyu Irana [Dictionary of geographical terms and other words, forming the toponymy of Iran] [text] / V. I. Savina – Moscow, 1971.-345 p. [In Russian]
20. Seidimbek A. Volume 1 / A. S. Seidimbek - Publishing House "Foliant", pp. 3-10,

2010. [In Kazakh]
21. Tleuberdiev B. M. Oñtüstik Qazaqstan toponimderiniñ etnolingvistikalıq leksikasy [Ethnolinguistic vocabulary of toponyms of South Kazakhstan] / B. M. Tleuberdiev – Almaty: Shapagat-Nur, 1999.-119 p. [In Kazakh]
  22. Konkashpaev G. Slovar kazahskih geograficheskikh nazvanij [Dictionary of Kazakh Geographical Names] / Alma-Ata: 1963. [In Russian]

FTAMP 17.82.31

Ү.Сәменқызы¹ (orcid - 0000-0002-2295-7052) – негізгі автор
Ж.Д. Калиева² (orcid - 0009-0005-7073-4418)

¹Филология ғылымдарының магистрі

²Филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

^{1,2}М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан

E-mail: ¹ulpan.samenkyzy@mail.ru, ²bika_zhan@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/IEKB1132>

ЖАЗУШЫ Е. ӘЛІМЖАННЫҢ «АНАЖАР» РОМАНЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ БЕЙНЕСІ: АВТОР ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ КЕЙІПКЕР ЖҮГІ

Аңдатпа. Әдебиеттің басты мақсаты – заман, қоғам шындығын бейнелеу. ХХІ ғасырда Қазақ елі Ресей патшалығының 300 жылдық отарлық езгісінен, одан кейінгі кенестік дәуірдің отаршылдығынан құтылғанмен, Тәуелсіздікті баянды етудің, өзге елдермен қатар тұрар мемлекет құрудың жеңіл еместігін бастан кешіп отыр. Тәуелсіздікке тәубе дегенмен, экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, моральдік мәселелер күн тәртібінде өткір тұр. Қоғамның өзгерісі адамдардың санасына да үлкен өзгерістер әкелген. Жеке меншікті сана орнықты. ХХ ғасырдың 90-жылдарының басында да, қазірде де мемлекеттік меншікті талан-таражға түсіріп, қалайда баюды көксегендер шықты. Олар баюды мақсат тұтып, адалдық пен әділдікті белден басты. Қиянат пен жағымпаздақ, бақай есеп пен қулық-сұмдық, ашкөздік пен қанағатсыздық қатар жүрді. Жазушы Е. Әлімжанның «Анажар» романында ХХІ ғасырдағы осындай көкейкесті мәселелер мен моральдік жайлар суреттеледі. Көркем туындыда автор түрлі аспектіде қарастырылады. Себебі ол көркем туындыны жасаушы ретінде шығарманың барлық бөлігіне араласады. Соның бірі - автордың өзін толғантқан басты ой қазығын кейіпкер, оның тағдыры арқылы бейнелеуі. Бұл ретте қаһарман сюжеттің қозғаушы күші ғана емес, тартыс аясында жазушының толғанысын, қоғам туралы алаңдаушылығы мен сыншылдық көзқарасын оқырманға көркем жеткізуші тұлға болып саналады. Мақалада авторлық идеяның кейіпкер тағдыры арқылы суреттелуі және өзге де әдеби-теориялық мәселелер жазушының қазіргі заман тақырыбына жазылған романы негізінде талданады.

Тірек сөздер: Қазіргі қоғам, роман, автор бейнесі, қаһарман, ішкі монолог.

Кіріспе. Автор, ең алдымен, нақты адам, көркем туындыны жасаушы, жазушы. Оның өмір жолымен, шығармашылығымен танысып, зерттеуге болады. Ал шығармадағы автор-баяндаушы өз алдына бөлек тұлға. Ол өмірдегі нақты автормен тікелей сәйкес келе бермейді. Шығармадағы автор образы оқырманның қабылдауымен, ой қорытуымен түзіледі. Алайда, автор мен автор образы арасында табиғи байланыс бары сөзсіз.

Әдебиеттанушы ғалымдар автор образына бірнеше тұрғыдан келеді. В.В. Виноградовтың пікірінше, автор образы көркем мәтіннің тілдік ерекшелігімен айқындалады [1]. Өйткені, тілдің құрылымы мен бейнелілігі, ойдың берілуі ешкімге ұқсамай, тек авторға ғана тиесілі болып келеді. Сондай-ақ авторлық позиция да суреттеліп отырылған дүниеге автордың қатыстылығын білдіреді. [2]. А.В. Есин шығармадағы автор бейнесін анықтауда авторлық позиция, авторлық бағалау, тіпті авторлық

идеал деген ғылыми атауларды пайдаланады [3]. Авторлық дүниетаным туындыда кейіпкер дүниетанымымен бірігіп кетеді. Автор оқырманмен кейіпкер атымен тілдеседі дейді ендігі бір пікірлер [4].

Әдебиеттің басты мақсаты – заман, қоғам шындығын бейнелеу. Оның қондырмалық сипаты осымен анықталады. Ал қай кезде де қоғам барынша күрделі. XX ғасырдың басында қазақ қоғамында азаттық, оқу-ағарту идеясы бірінші кезекке шықса, XXI ғасырды өткен кезеңмен салыстыра алмайсың. Ресей патшалығы, одан кейінгі кеңестік отаршылдықтан құтылған Қазақ елі қазіргі уақытта Тәуелсіздікті баянды етудің, өзге елдермен қатар тұрар мемлекет құрудың жеңіл еместігін бастан кешіп отыр. Тәуелсіздікке тәубе дегенмен, экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, моральдік мәселелер күн тәртібінде бүгін қоғамда өткір тұрғаны белгілі. Қоғам қайраткері, саясаттанушы А. Айталы: «Бүгінгі қазақ ана тілдің аясында толық ұйыса алмай отыр» дей келіп, алаңдаушылығын жасыра алмай: «Саяси тұрғыдан дербес мемлекетпіз. Ал экономикалық жағынан азды-көпті дербестік алған шығармыз. Бірақ ақпараттық жағынан біз отарланған елміз. Біз әлі күнге дейін орыс ақпараттық кеңістігіндеміз» [5] дейді шындықтың бетін ашып. Бұдан да өзге түйткілді жайлар мен ұлт келешегіне алаңдаушылық мәселелері қазіргі қоғамда кездеседі. Қоғамның өзгерісі адамдардың санасына да үлкен өзгерістер әкелген. Қазіргі уақытта жеке меншіктік сана орныққан. XX ғасырдың 90-жылдарының басында да, қазірде демемлекеттік меншікті талан-таражға түсіріп, қалайда баюды көксегендер қоғамда көрініс береді. Олар қалай да баюды мақсат тұтып, адалдық пен әділдікті белден басты. Қиянат пен жағымпаздақ, бақай есеп пен қулық-сұмдық, ашкөздік пен қанағатсыздық қатар жүрді. Жазушы Е. Әлімжанның «Анажар» романында [6] XXI ғасырдағы осындай көкейкесті мәселелер, өзгерген қоғамдық психология мен моральдік жайлар суреттеледі.

Зерттеу шарттары мен әдістер. Зерттеу жұмысын орындауда қазіргі қазақ романдары мен бүгінгі әдебиеттің даму тенденциясы туралы, сондай-ақ қазіргі романдағы автор образы, автор мен кейіпкер байланысы, авторлық идеяның кейіпкер басындағы тартыспен, психологиясымен берілу жолдары, ішкі монологтың қызметі жөніндегі зерттеулер қарастырылды. Әрине, қай туындыда болмасын авторлық идея, өмір шындығы кейіпкерлер арасындағы тартыспен берілуі заңдылық. Дегенмен қазіргі романдарда кейіпкерлер санының мейлінше аз болып, жеке кейіпкердің тағдыры, оның өз ортасымен келіспеушілігінен туындайтын ішкі күйзелісі арқылы қоғамның өткір мәселелерін көтеру көрініс беруде. Мұндай жағдайда автор идеясының ауыр жүгі бас қаһарманға артылады. Осындай романның қатарында зерттеу нысанына жазушы Е. Әлімжанның «Анажар» романы алынып, әдеби-теориялық талдау жасалынды. Мұндай романда оқиғадан бұрын оның себебі мен салдарына кейіпкер психологиясы, ой талқысы тұрғысынан терең мән берілетіні белгілі. Романда ішкі монолог ерекше көркемдік қызмет атқарады. Осы және өзге де бүгінгі заманның бейнесін берудегі пайдаланылған көркемдік ізденістерге – психопэтикалық және лингвопэтикалық талдаулар жасалды. Мақаланы орындауда көркем мәтінді мақсатқа орай жүйелі талдау, салыстырулар жүргізілді.

Әдебиетке шолу. Тәуелсіздік кезең жылдары қазіргі романның тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік, жанрлық ізденістері туралы күрделі зерттеу жұмыстары жүргізілді [7]. Олардың ішінде қазіргі романның көкейкесті мәселелерін арнайы қозғаған белгілі ғалым Ш. Елеуқеновтің «Тәуелсіздік дәуір романы», Н. Ақыштың «Заманауи тақырыптағы

романдар», «Қазақ мемуарлық романы», А. Қалиеваның «Жаңа Қазақстандық романдар», т. б. еңбектері бар. Қазіргі роман - мазмұн мен пішін, идеялық-концептуалдық жағынан жаңа тынысын ашқан жанр. Қоғам өзгерісі жанрға тың серпін әкелді. Өткен ғасырлар тарихы мен кеңестік кезеңдегі халықтың басынан өткен ашаршылық, қуғын-сүргін, қанды қырғын (1986) кезеңді жаңаша зерделеген туындылармен қатар қазіргі заманның өткір мәселелері де басты тақырыптарға айналды. Қазіргі романға дәстүрлі реализммен бірге модернистік, постмодернистік ағымдардың белгі-ерекшеліктері батыл енгені байқалады. Жазушы Е. Әлімжанның «Анажар» шығармасын талдауда әдебиеттану ғылымындағы қазіргі романға қатысты тың тұжырымдар мен көзқарастар, филологиялық талдаулар басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері. Қазіргі қоғамның күрделі көріністері өзек болған жазушы Е. Әлімжанның «Анажар» романы талданып, қаһарман тұлғасын жасаудағы көркемдік ізденістер анықталды. Шығарма бас кейіпкердің жан дағдарысына, арпалысына құрылған. Автор кейіпкер басындағы жағдайды бірде тікелей суреттесе, енді бірде оның ішкі әлемін сөйлетуге басымдық берген. Қоғамнан өз орнын таба алмаған жанның «неге?», «бұл қалай?» деген сұрақтары ішкі монологтың мағыналық-стильдік сипатын күшейткен. Авторлық идея кейіпкер монологымен өрістетілген. Романда оқиғадан бұрын оның салдарын суреттеуге кең орын бөлінген. Ішкі монолог – психологиялық талдау қаһарман тұлғасын бейнелеудің басты көркемдік тәсіліне айналған. Шығарма Анажардың ой талқысымен берілетіндіктен, сюжеттік байланыстар, мезгіл мен мекен жылдам ауысып отырады. Роман - жанрлық түр жағынан психологиялық-философиялық шығарма. Туындының этнографиялық сипаты, пейзаждың көркем көріністері автордың дүниетаным кеңдігін танытқан. Жазушы проза тіліндегі ырғақты кейіпкердің жан дүниесінің иірімімен үйлестіріп, синтаксистік қайталауларға барған. Бас қаһарман еркін ойлы. Жемқорлық, жағымпаздық етек алған қоғамда адамдықты сақтаудың қиындығын бастан кешкен. Жолы ауыр, тағдыры қиын тұлға. Роман - Тәуелсіздік кезең әдебиетінің жемісі. Әдебиеттану ғылымының осы және өзге де мәселелері туралы шығарманы талдау барысында ғылыми ойлар тұжырымдалды.

Ғылыми нәтижелерін талқылау. Роман бас кейіпкер Анажардың дағдарысты, күйзелісті кезімен басталады. Мына өмірден баз кешкендей. Тығырыққа тірелген ішкі әлемі о дүниеге, мәңгілік тыныштыққа асығады. Қазақтың ұғымында жоқ – өз моласын өзі қазу - туындыда ширыққан күйзелістің кульминациясына айналған.

«Өлу керек, өлу керек, кіру керек қара жерге, кету керек ана әлемге!..»

Әйелдің қос қолдап ұрған көк құрыш күрегі аңқасы кепкен бөктердің берішіне тиген сайын қалай шақ-шақ етсе, санасында сумаңдаған суық ой да солай сақ-сақ етеді» [6], - деп бейнелейді қаламгер.

Кейіпкердің жан дүниесін жаулап алған суық ойдың түйінін шешуге романның бүкіл желісі арналған. Шығарманың композициясы бас қаһарманның ішкі әлеміне, өткен өміріне, басынан кешкен қиындықтары мен жан дағдарысына құрылған. Бұл ыңғайда автор кейде кейіпкер басындағы ситуацияны тікелей суреттесе, ендігі бірде күйзелген, сан сұрақтың жауабын таба алмай дағдарған образдың өзін, ішкі әлемін сөйлетеді.

Бүгінгі заманның өткір мәселелерін бейнелеуде қаһарман қоғамның ушыққан түйткілдерімен бетпе-бет келуі, соқтығысуы, жеңіліс тауып, жан азабын тартуы тиісті. Ол үшін кейіпкер мінезді болуы шарт. Романдағы тартыстың өткірлігі де, бітімсіздігі де кейіпкер мінезімен тығыз байланысты.

Әдебиет теориясында конфликт басты екі категорияға бөлініп қарастырылады: сыртқы конфликт және ішкі конфликт. Ішкі конфликтіде қаһарман өзінің әлсіздігін жеңуге, қиын шешім қабылдауға тырысса, сыртқы конфликтіде кейіпкер сыртқы жағдайлармен (оның ішінде қоғамның күрделі мәселелері де бар) күреседі [8]. «Анажар» романының бас қаһарманы басындағы тартыс осылай түзілген. Ішкі конфликтіге сыртқы фактордың әсері – қазіргі қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынастың Анажар түсінігіне сыймауы – нанымды беріледі.

Романның жазылу идеясында автор бүгінгі күннің өткір мәселелерін бас қаһарман басындағы әр алуан тартыстар ментұрлаусыз тағдыры арқылы бейнелеуді көздеген. Ондай жүкті көтеретін кейіпкердің болмысы өзгеше болуы керек-ті. Шынында, Анажардың тәрбиесі, қалыптасу ортасы, соған сәйкес мінезі басқаша болады. Ол кішкене күнінен Сандықтауда, әжесі мен атасының қолында еркін тәрбиеленеді. Сандықтау – қаладан жырақ тау бөктері, тұмса табиғат аясы. Ал адамдары қазақы дәстүр-салтты сақтаған кеңпейіл жандар еді. Осындай ортада ол бала күнінен адалдықты, әдемілікті әжесінің әңгімесімен тал бойына сіңіріп бұла өседі.

Психологиялық тартыс алғаш қыздың Токкент қаласына, туған әкешесінің қолына оқуға келумен басталған. Анажар туған әкешесінің үйінде жүріп жалғыздық күйін кешеді. Онымен сөйлесер, сыр бөлісер әкесі мен шешесі жоқ еді. Ерте кетіп, кеш келеді. Қызмет деп, жұмыс деп сабылған бір тынымсыз дүние. Автор осы эпизодпен қазіргі ұрпақ тәрбиесінде кездесетін келеңсіз мәселені аңдатып өткен. Сөйтіп, ата-анасы үшін де мұның жан дүниесі бірте-бірте жабылып, өз-өзімен тұйықталып, алыстай берген. Мектепте де өз ортасына сыйысып кете алмайды. Өтірік айта алмайтын шыншылдығы, бірбеткейлігі – сырт көзге әпенділігі оны шетке қаққан.

Адам тағдырының қоғамның маңызды мәселелерімен байланысты суреттелуі туралы М. Горький: «Көркем шығарма өмір шындығынан туады. Бірақ тіршілік бетінде шашырап жатқан құбылыс өздігінен тізіліп, бас құрамайды. Әдебиеттің қадірлі мүлкі саналатын туындылар өмір байланыстарын жан-жақты зерттеудің, жеке адамдар тағдырын үлкен қоғамдық даму заңдылықтарымен ұштастырудың нәтижесінде ғана пайда болады» [9], - дейді.

Автор қаһарманның бала күнінен де, тағдырдың тәлкегіне түскен кейін де өзгеше мінезді, өзіндік таным-түсінігінен таймайтын, ішкі қайсарлығы мол, абсолютті бірыңғай көзқараста суреттелуіне айрықша мән берген. Жалпы қоғамның өткір мәселелерін жазушының өз атынан да көтеруге мүмкіндігі бар, дегенмен ол көркем публицистика дәрежесінде қалар еді. Ал бар идеялық жүкті кейіпкерге артып, оны тағдырдың қатал сынақтарына қарсы қоюдың артықшылығы – қоғамның түйткілді жайларынан зардап шеккен қаһарманның алай-дүлей ішкі әлемін, қарсылығын, ашынуын суреттеуге мол мүмкіндік ашылар еді. Автор осы көркемдік тәсілді әдейі таңдап, шығармашылдықпен өрістеткен. Анажар жаны жаралана отырып, бүгінгі орта туралы өткір ойларға, қорытындыларға келеді. Мұның ар жағында суреткерлік дүниетаным, азаматтық позиция тұрғанында сөз жоқ.

Әдебиеттанушы Т.Есембеков туындыдағы драматизмнің табиғаты жөнінде: «Драматизм - это в большинстве случаев рассогласование, несовпадение, противостояние, несовместимость каких-то начал, таким образом драматические ситуации по своей природе неустойчивы, обладают колебательным характером, им присущи напряженность и непредсказуемость, эмоциональная вибрация, хаотичность выбора, состояние

фрустраци» [10],- дейді. Анажар басындағы драматизм - сергелдең күйді бейнелеуде автор құрғақ баяндауға бармай, сюжеттің шиеленісімен күшейкен. Таудай көрер әке-шешесінің қаладағы жекешелендіруді басқарып отырған Ырзалы Өтербайұлын қонаққа шақырғандағы іс-әрекеті мен қылықтары Анажарға мүлде түсініксіз көрінеді. Бастықтың көңілін табамын деп олардың көрер көзге адамдықтан айырылып, шексіз жағымпаздануы, шешесінің қайдағы бір частушканы айтып, еденді тепкілеп, екі иінін жұлып жеп билей жөнелуі, ащы тер араласқан арақ-шараптың қолқаны атар мөңкіген иісі, орынсыз қошамет пен мағынасыз ыржаң, жәдігөй күлкі – қызды үйінен бездіреді.

«Мына көріністер соның бәрінің быт-шытын шығарды. Ол кішіпейілді емес, көлгірді, тәрбиеліні емес, жағымпазды, намыстыны емес, ездi, ақ көңілді емес, зымиянды, адал пейілді емес, арам есепті көргенде көңілі су сепкендей басылып, жаны қатты жабықты.

Құдайым-ау, мен кімнен жаралдым? Қайдан шықтым? Тегім, тамырым осы ма?» [6] - дейді аласұрып.

Оғаш қылықты сөйтіп Анажар алғаш өзінің ең жақын адамдарынан көрген. Ардақ тұтар әке-шеше неге соншалықты ұсақтады? Дүниенің тетігін ұстаған, «жарты құдай» Ырзалы Өтербайұлы кім? Ситуация автор тарапынан күшейтілген. Сөйтіп, қоғамдағы келеңсіздік жөніндегі автор-кейіпкер толғамы бірігіп, өрістетіледі. Кейіпкер күйзелісі бүгінгі уақыт туралы ащы диалогке ұласады. Белгілі әдебиеттанушы М. Бахтиннің: «Табиғаты жағынан алғанда өмірдің өзі диалогқа толы» [11], - деген пікірі Анажар басындағы драматизмнің, жазушы стилінің табиғатын аша түскен.

Жаны қиналып, ойына тірек іздеген Анажар ойына әжесі айтқан әңгіме түседі. Әкесінің әкесі Әбдінұр сонау ашаршылық жылдары да ұрлық-қарлыққа бармай, құмда қақпан салып күн көрген ғой. Ал нағашы атасы Адамбай бүкіл аймаққа шарапаты тиген бай болған екен. Кеңес үкіметі мал-мүлкін тәркілеп, өзін жер аударып жіберген. Содан оралмапты. Әке-шешесі адалдықты, қайырымдылықты ту еткен солардың ұрпағы емес пе еді?

«Енді, мына сол кісілердің бүгінгі ұрпағына не болды? Тектіден текті туады дегені қайда? Әлде әжем маған әншейін ертегі айтып келді ме? Менің ата-бабаларым да, елдігі мен ездігі қатар жүретін кәдімгі пенде болып қана өтті ме өмірден? Олардың ұрпағы да солай бола ма? Бүкіл адамзатқа шыр етіп жерге түскеннен жабысып, ақырзаманға дейін алып барып, түбіне жететін айықпас дерт осы ма? Сонда тек те, тәрбие де, жүрек те, сана да шарасыз болғаны ма, бұл дерттің алдында? Бәлкім, бұл дерт емес, адамдардың ілуде бір ғана жасайтын амал-айласы ғана шығар? Иә, әкешешемнің амал-айласы ғана бұл. Бұл мәселені шешудің басқа жолы жоқ болған соң амалсыз істеп отыр.

Оның жүрегіндегі бір нәзік сезім ата-анасын осылай ақтап алғысы келсе де, «неге жоқ?!» деп өре түрегелді әпенді қыздың бүкіл болмысы бұл ойына қарсылық көрсетіп. Жорға тарихшы апай қандай жағдайда да кісілікті болып қалудың қанша мысалдарын айтады. Содан соң өз әкесі Әбдінұрдың ешуақытта арын сатпай-ақ қақпан салып күн көргенін Анажар естігенде олар білмейді деймісің? Білсе, неге әкесі сияқты болмайды? Мынадай қорлықпен, ездікпен, жағымпаздықпен жиылған байлықта жылу бола ма? Байлыққа қанша малынса да былғанған жан жай таптыра ма?» [6]

Ішкі монолог – болған жайтты санасына сіңіре алмаған бас қаһарманның жан арпалысына құрылған. Ойына тиянақ таппай көңілде сан сұрақтар андыздайды. Автор сол күйзеліп, алас ұрған көңілдің сұрақтарына

басымдық беріп, ішкі монологтың мағыналық-стильдік сипатын күшейте түседі. Автор идеясы кейіпкер монологымен өрістетіліп, психологиялық-эмоциялық реңкте жандандырылады. Жалпы, романның тұтас бітімінде ішкі монолог – ой талқы басты орын алған. Шығарма оқиғадан бұрын оның салдарын, кейіпкердің жан-жүрегіне түсірген ауыр салмағын кеңірек суреттеуге бағытталады. Сөйтіп, ішкі монолог – психологиялық талдау – қаһарман тұлғасын ашудың негізгі көркемдік тәсіліне айналған.

Шығарма композициясындағы ішкі монологтың басымдық сипаты бас қаһарманның басынан өткерген оқиға-тартыстардың сатылы негізде емес, еске түсу, ойға алу ретімен берілуіне мүмкіндік жасаған. Бірақ тұтаса келгенде ішкі монологтар тікелей Анажарға қатысты болғандықтан, бірін-бірі толықтырып, логикалық байланыс сақталады. Ал адамның көңілі шексіз де ұшқыр. Бірде шарықтап алысқа кетсе, бірде кеше ғана болған жайтты еске алады. Сол себепті уақыт пен кеңістік романда тез алмасып өзгереді. Дегенмен оқырманды үйіріп алатыны да осы – кейіпкердің жан дүниесіндегі қазіргі өмірдің келеңсіз көріністерімен келіспеген арпалысты тұстар. Ұлы жазушы М.Әуезовтің: «Прозаға психологизм араласпаса, өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» [12], - деген пікірінің растығына көзің жетеді.

Автор Анажар басындағы ситуацияны ширықтыра түседі. Үйінен безінген Анажар одан да сорақыға кез болады. Сондағы тапқаны – ән сабағының мұғалімі Пенде еді. Жазушышығармада қыздың оны жақын тұту себебін дәлелді келтіреді. Олардың арасындағы байланыс – Анажардың романтикалы жан дүниесіне айрықша әсер еткен аққу-ән болатын. Сол кеште үйінен шошына қашқан қыз мектеп бөлмесінде әнді орындап жатқан Пендеге ебіл-дебілі шығып қалай жеткенін білмеген. Сөйтіп аласапыран көңіл әлдекімнен пана, жұбаныш іздеген. Өсем ән шығарған адамның ішкі әлемі де таза, сұлу деп санаған. Қателесіпті. Ар-намысы аяққа тапталғанда, өзін көшеге лақтырып тастаған лас қоқыстай сезінеді Анажар.

Бас қаһарман тағдырдың аяусыз тәлкегіне осылайша түседі. Шығарма Анажардың ой талқысы арқылы берілетіндіктен, сюжеттік байланыстар жылдам ауысып отырады. Аяғы ауырлаған қыздарын әке-шешесі амалсыз Сандықтауға – ата-әжесіне апарды. Туындыда кейіпкердің түсінігімен өрілетін екі әлем бар. Бірі – қаймағы бұзылмаған табиғат аясы, соған орай ата-баба дәстүрін берік сақтаған Сандықтау адамдары болса, екіншісі – Анажар түсінігіндегі мына өзгерген дүниенің күллі аярлығы мен қулық-сұмдығын жиған Тоқкент қаласы. Автор екі әлемді кейіпкер қабылдауымен бейнелейді. Дегенмен бұл салыстыруда шарттылық бар. Бір кездегі Мағжан ақынның дала мен қала тірлігін қайшылықта суреттеуін еске түсіреді. Әйтсе де, жазушы бұл көркемдік әдіске әдейі барған. Қазіргі заманның өзгерісі мен беталысын, кей пенделердің адамдыққа сыймайтын өлермендік психологиясы мен тамырынан үзілу процесін кейіпкер қабылдауымен терең бейнелеудің амалына айналдырған. Кейіпкер-автор байланысы күшейтіледі. Жазушы бас қаһарманмен бірге қазіргі қоғамға сын көзімен қарайды. Оның жақсылығы мен қайшылығын, ақша, байлық билеген заманда адамдық құндылықтардың құлдырауын, сөздің арзандауын (Анажар-Әділет байланысы) алдына тосады. Адамнан мейірім, қанағат деген сезімдердің алыстап бара жатқанын бейнелейді. Дағдарып, аласұрған тағдырдың суицидке баруы (Анажардың қызы Ақперіштенің өлімі) көрініс береді. Жемқорлық жайлаған қоғамның жаны адал, таза адамға қиын екенін аңғартады. Романдағы от пен суға түскен бас қаһарман Анажардың тағдыры- осының көрінісі.

Тұтастай алғанда, Анажардың қиын тағдырының себебі бір қарағанда қарапайым – қоғамдағы келеңсіздіктерді санасына сіңіре, келісе алмауы. Эпизодтық кейіпкер Пенде табанының бүрі жоқ қуыскеуде болып суреттелсе, Әділет те - заманы сындырған тұлға. Бәрі де ізгілікке құрылған заң аясында шешілуі керек дейтін ол ақырында күн көрісі үшін заң талабын аттап өтіп, имансыздыққа барады. Әділетпен құрған отауын сақтап қалуда Анажар бар қажыр-қайратын жұмсайды. Оның бұл қарекетінен М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпанның, Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы Ақбілектің жан күйзелісі мен арпалысы аңғарылады. Шолпан мен Ақбілек ХХ ғасырдың басындағы әйел тағдырының бейнесі болса, Анажар - ХХІ ғасырдағы қоғамның озбырлығымен бетпе-бет келіп, келісім таба алмаған тағдыры күрделі тұлға. Арада жүз жылдың шамасында уақыт өткенмен, адамның жан дүниесіне түсірер қоғамның салмағы кемімеген. Өркениет өрістеді дегенмен, адамның күрделі жаны сол күйде. Әйел жанының терең суреттелуі шығармалардың ортақ сипаты.

Қорытынды. Романды жанрлық түр жағынан психологиялық-философиялық шығармаға жатқызуға болады. Туындының этнографиялық сипаты, пейзажды көркем суреттеуі автордың шеберлігін, дүниетаным кеңдігін танытады. Жазушы проза тіліндегі ырғақты кейіпкердің жан дүниесінің арпалысымен, иірімімен үйлестіреді. Ұйтқыған көңіл пернесін бейнелеуде синтаксистік қайталауға барады. Жазушының сөзге жаңа мағына беріп қолдануы құптарлық. Кейіпкер-автор ойымен берілетін философиялық толғамдар мен этнографиялық пайымдаулар, заманның жақсылыққа өзгерісін Абайдың «толық адам» ілімінен іздеген абыз-ғалым толғанысы (Бекемжан Шынахметұлы – прототипі профессор Мекемтас Мырзахметұлы), бала тәрбиесіне уақытында мән бермей опық жеген Далабай-Таугүлдің өкініші мен соңғы қарбаластары – романның мазмұнын байытқан. Шығармада шарттылық байқалады. Оны сюжеттің даму барысынан, кейіпкерлердің шартты аталуынан (Анажар, Актілеу, Далабай, Таугүл, Ақперіште, Пенде, Әділет) байқаймыз. Дегенмен, бұл кейіпкерлердің қай-қайсысы да замана жүгін, бейнесін айшықтаған.

Роман - Тәуелсіздік кезең әдебиетінің жемісі. Шығарманың басты жетістігі - қазіргі қоғамның күрделі, кейбір тұстағы қайшылықты сипатын шындық аясында бейнелеуге ұмтылысында. Сондықтан да туындының бас қаһарманы еркін ойлы. Рухы азат. Құлдық санадан ада. Тіршілікте алдынан шыққан түрлі келеңсіздіктерге – имансыздыққа, екіжүзділікке, жағымпаздыққа, құлқынқұмарлыққа, арам ойға – шама-шарқы жеткенше қарсы тұрады. Бірақ жолы болмай, жеңіліп жатады. Сонда да ол адамдығын, адалдығын жоғалтпауды ойлайды. Адамдықтан айырылу – өмірдің мәнін жоғалту деп түсінеді.

«Елен Әлімжан прозасының шоқтығы биігі, сөз жоқ, «Анажар» романы. Бұл романда адамның да, заманның да шындығы шиыршық атып жатыр» [13], - дейді ғалым И. Жеменей.

2022 жылы жазушы «Анажар» романы үшін «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты атанды.

Әдебиеттер тізімі

1. Купина, Н.А. Лингвистический анализ художественного текста: учеб. Пособие [Текст] / Н.А.Купина. - М., 1980. – 75 с.

2. Николина, Н.А. Филологический анализ текста; учеб. пособие [Текст] / Н.А.Николина. - М., 2003. – 256 с.
3. Есин, А.В. Принципы и приемы анализа литературного произведения: учеб. пособие. [Текст] / А.В.Есин. - М., 2000. – 248 с.
4. Широкова, Н.А. Образ автора в художественном произведении: отражение отражаемого [Текст] / Н.А.Широкова // Вестник Челябинского государственного университета. - 2014. - №23 (352). Филология. Искусствоведение. Вып. 92. С. 103-106.
5. Амангелді Айталы, қоғам қайраткері: отарсыздану мәдениет пен руханият арқылы келеді. [Электронды ресурс]. – кіру режимі: <http://www.ulys.kz/news/67-bardy-bar-zhokty-zhok-dieuimiz-kieriek> Жүгінген күні: 07.07.23
6. Әлімжан, Е. Анажар [Мәтін]: Роман / Е. Әлімжан. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2019. – 288 б.
7. Баязитов, Б.Б., Хуатбекұлы, Е. Қазақ романдарындағы ізденістер жайлы зерттеулер [Мәтін] /Б.Б. Баязитов, Е. Хуатбекұлы// Өл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті хабаршы. Филология сериясы. - 2018. - №2 (170). – Б. 15-21.
8. Конфликт в литературных произведениях. [Электронный ресурс]. – кіру режимі: <https://services.selfpub.ru/poleznoe-dlja-pisatelej/konflikt-v-literaturnyh-proizvedeniyah> Жүгінген күні: 07.07.23
9. Горький, М. Әдебиет туралы. [Мәтін] / М.Горький. - Алматы: Жазушы, 1964. – 125 б.
10. Есембеков, Т. Художественно-эстетическое значение драматизма в казахской прозе. [Текст]: Автореф. докт. филол.наук. - Алматы: 1998. – 14 с.
11. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества. [Текст] / М.М.Бахтин – М.: Искусство, 1979. – 423 с.
12. М.Әуезов, Анкетаға жауап [Мәтін] // Жұлдыз. - 1991. - №4
13. Жеменей, И. Өмірдің жалынан ұстаған... [Мәтін] / И.Жеменей / Егемен Қазақстан. – 2020, 3 тамыз.

Мақала редакцияға 07.09.23 түсті.

У.Саменкызы¹, Ж.Д.Калиева²

^{1,2}Таразский региональный университет им.М. Х. Дулати
Тараз, Казахстан

ОБРАЗ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА В РОМАНЕ ПИСАТЕЛЯ Е. АЛИМЖАНА «АНАЖАР»: ИДЕЯ АВТОРА И ГРУЗ ГЕРОЯ

Аннотация. Главная цель литературы – изображение правды времени, общества. В XXI веке Казахстан осознал, что, хотя и избавился от 300-летнего колониального гнета Российского царства, а позже и колониализма советской эпохи, укреплять независимость, строить государство на равне с другими странами задача не из простых. Несмотря на обретение независимости, на повестке дня остро стоят экономические, социальные, национальные, моральные вопросы. Изменения статуса общества привели к кардинальным изменениям сознания народа. В сознании людей укрепились представления о частной собственности. Как и в начале 90-х годов XX века, так и сейчас формируются группы людей, которые, используя государственную собственность, стремятся обогатиться любой ценой. Ставя перед собой цель личного обогащения, подобные личности попирают такие понятия как честность и справедливость. Образно говоря, можно отметить, что жестокость и лезть, расчетливость и хитрость, жадность и неудовлетворенность идут рука об руку.

Подобные актуальные проблемы и моральные аспекты, имеющие место в XXI веке, нашли художественное отражение в романе писателя Е. Алимжана «Анажар». Указанные проблемы рассматриваются автором в художественном произведении в различных аспектах, поскольку, как создатель художественного произведения, автор подчиняет своей идее все структурные элементы текста. В качестве доказательства данной мысли можно указать на то, что автор волнующие его главы не идеи передает через героя, его судьбу. При этом герой является не только движущей силой сюжета, но и человеком, в художественной форме передающим читателю волнение писателя, его заботы и критические взгляды на общество. В статье анализируется продвижение авторской идеи сквозь призму судьбы героя, объектом анализа романа писателя на современные темы стали и другие литературно-теоретические вопросы.

Ключевые слова: Современное общество, роман, образ автора, герой, внутренний монолог.

U.Samenkyzy¹, Zh.D.Kalieva²

^{1,2}*M.Kh. Dulaty Taraz regional university*
Taraz, Kazakhstan

THE IMAGE OF MODERN SOCIETY IN THE NOVEL «ANAZHAR» E. ALIMZHAN: THE IDEA OF THE AUTHOR AND THE BURDEN OF THE HERO

Abstract. The main purpose of literature is to reflect the realities of time and society. In the XXI century, Kazakhstan realized that, although it got rid of the 300-year-old colonial oppression of the Russian empire, and the colonialism of the late Soviet era, it is not easy to strengthen its independence and build a state on par with other countries. Despite the repentance of independence, economic, social, national, and moral issues are on the agenda. The changes in society have also made great changes in people's consciousness. People have formed a consciousness about private property. As in the early 90s of the twentieth century, so now those who fought for the theft and enrichment of state property have come out. They were striving for enrichment, striving for honesty, and justice. Cruelty and flattery, prudence and cunning, greed and dissatisfaction accompanied. The novel by the writer E. Alimzhan «Anazhar» describes such topical problems and moral aspects of the XXI century. In a literary work, the author is considered in various aspects. Because he, as the creator of a work of art, intervenes in all parts of the work. One of them is the reflection by the author of the main idea about himself through the hero, his fate. At the same time, the hero is not only the driving force of the plot but also a person who artistically conveys to the reader the writer's excitement, concerns, and critical views on society. The article analyzes the description of the author's idea through the fate of the hero and other literary and theoretical issues based on the writer's novel on the topic of modernity.

Keywords: Modern society, novel, author's image, hero, inner monologue.

References

1. Kupina N.A. *Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta* [Linguistic analysis of a literary text]: textbook. Moscow, 1980, 75 p. [in Russian]
2. Nikolina N.A. *Filologicheskij analiz teksta* [Philological analysis of the text]: study guide. Moscow, 2003, 256 p. [in Russian]
3. Esin A.V. *Principy i priemy analizu literaturnogo provedeniya* [Principles and techniques of literary work analysis]: study guide. Moscow, 2000, 248 p. [in Russian]

4. Shirokova N.A. *Obraz avtora v hudozhestvennom proizvedenii: otrazhenie otrazhaemogo* [The image of the author in a work of art: the reflection of the reflected]. Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology. Art history. 2014, №23 (352), Issue 92. from 103-106. [in Russian]
5. A.Aytaly. *Amangeldi Aitaly, kogamkairatkeri: otarsyzdanumadeniet pen rukhaniyatarkylykeledi* [Amangeldy Aitaly, public figure: colonization comes through culture and spirituality]. Access mode: <http://www.ulys.kz/news/67-bardy-bar-zhokty-zhok-dieuimiz-kieriek>[in Kazakh]
6. Alimzhan E. Anazhar. *Novel*. Almaty, Daur, 2019, 288 p. [in Kazakh]
7. Bayazitov B.B., Khuatbekuly E. *Kazak romandaryndagy izdenister jaily zertteuler* [Research on the search in Kazakh novels]. Bulletin of the Kazakh National University named after Al-Farabi. Philology Series. No.2 (170), 2018. pp.15-2 [in Kazakh]
8. *Konflikt v literaturnyh proizvedeniyah* [Conflict in literary works] Access mode: <https://services.selfpub.ru/poleznoe-dlja-pisatelej/konflikt-v-literaturnyh-proizvedeniyah> [in Russian]
9. Gorky M. *Әdebiet turaly* [About literature] Almaty, Zhazushy, 1964, 125 p. [in Kazakh]
10. Esembekov T. *Hudozhestvenno-esteticheskoe znachenie drammatizma v kazahskoj proze*. [The artistic and aesthetic significance of drama in Kazakh prose]. Abstract of the candidate for the degree of Doctor of Philology. Almaty, 1998, p.14 [in Russian]
11. Bakhtin M.M. *Estetika slovesnogo tvorchestva* [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow, Iskusstvo, 1979, 423 p. [in Russian]
12. Auezov M. *Anketaga jauap* [The answer to the questionnaire] Zvezda, No. 4, 1991 [in Kazakh]
13. Zhemenev I. *Omirdin jalynynan tugan* [From the flames of life...] Egemen Kazakhstan, August 3, 2020 [in Kazakh]

FTAMP 16.01.07

Г.А.Адилова (orcid=0009-0006-9445-256X)

PhD, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті,
Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы
e-mail: gulshat-adilova@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/HINT7289>

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ТОЙ ДӘСТҮРЛЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖЕРГІЛІКТІ ЭТНОГРАФИЗМДЕР

Аңдатпа. Қарақалпақстандағы қазақтар тілі өзінің ұлттық белгілерін сақтаған, жергілікті түркі тілдес халықтар мәдениетінің ықпалына азды-көпті ұшыраған, сондай-ақ өзіне тән сипатын айқындаған бай мұра. Мақалада жергілікті қазақтар тіліндегі той дәстүрлеріне байланысты жиі қолданылатын кейбір этнографизмдер туралы сөз етілген. Қазақ әдеби тілінде ерте дәуірлерден бері актив қолданылатын қалың мал, құда, киіт, сарпай, тойана, кәтқұда сыяқлы этнографизмдерге лингвистикалық анализ жасалған.

Тірек сөздер: Этнографизм, той дәстүрлері, қалың мал, құда, киіт, тойана, кәтқұда және т.б.

Кіріспе. Қазақ халқында ұрпағының болашағын ескеруден пайда болған ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей келе жатырған салт-дәстүрлері бар. Қарақалпақстан Республикасында жасап жатырған қазақтардың тілдік лексикасына назар салсақ, кейбір лексемалардың түп негізі қарақалпақ, өзбек тілдеріне байланысты екендігін көреміз. Бұл жергілікті қазақтардың ерте дәуірлерден бері қарақалпақ, өзбек халықтарымен туыстас, іргелес, аулы аралас, қойы қоралас ел болғандығымен байланысып жатыр.

Зерттеу шарттары және тәсілдері. Ұзақ жылдық тілдік қарым-қатынас нәтижесінде осы өлке қазақтары тіліне аталған тілдерден ауысқан сөздер аз емес. Олар өздері енген тілге әбден сіңісіп кеткен. Мақалада Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі той дәстүрлерімен байланысты қолданылатын этнографизмдерді үйреніп, олардың мәнін ашуды мақсат еттік.

Зерттеу нәтижелері. Қарақалпақстанда жасайтын қазақтардың арасында қыз алып қашу, тәп берді, қуғыншы сияқты әдет-ғұрыптар кең таралған. Қазақ дәстүрінде үйлендірудің бірнеше түрлері болған. Мысалы, екі жолдас адамның әйелдері бір мезгілде аяғы ауыр болса, олар «егер біріміз ұлды, ал екіншіміз қызды болсақ, екеуміз құда болайық» деп әлі туылмаған балаларын атастырып қояды. Атастыру Орта Азия халықтарының барлығында да ұшырасады. Яғни, ескі әдет бойынша ата-аналары ұлы мен қызына жас уақытында-ақ құда түсіп қояды. Бұндай құдаласу түрін жергілікті қазақтар «бел құда» деп атайды. Бұны қырғыз тілінде *бел құда*, қарақалпақ тілінде *ақтай құда*, өзбектерде *қулоқ тишлатти* деп атайды. Бұндай құдаласу түрі қазақ әдеби тілінде *ежегабыл* делінеді.

Жергілікті қазақтар дәстүрінде құда түсудің *бесік құда* деп аталатын түрі де сақталған. Құда түсудің бұл түрі, көпшілік зерттеушілердің

көрсеткеніндей, Орта Азия халықтарының тұрмысында да болған [1]. Бұл дәстүр бойынша нәрестелер бесікте жатқанда-ақ екі жақ құда түсіп шарттасып, балалары ер жеткен соң өз уақытында орындалған.

Құда сөзі үйленген жас жұбайлардың ата-аналары, жақын туысқандары мағынасында қазіргі көпшілік түркі тілдерінде, атап айтқанда қазақ, қарақалпақ, өзбек, қырғыз, татар, башқұрт, түркмен, ноғай, қарақалпақ, тува және алтай тілдерінде қолданылады. Л.А.Покровская құда сөзі түркі тілдеріне монғол тілінен кірген болуы мүмкін, - деген пікірді айтады [2]. Қазақ және қарақалпақ тілдерінде құда сөзі арқылы бас құда, бел құда, бесік құда, ақтай құда, қарсы құда, кәтқұда сияқты этнографизмдер пайда болғандығын көреміз.

Саушы (жаушы) жіберу. Жаушы-күйеу жігіт тарапынан қыз үйінің разылығын алу үшін өкіл ретінде баратын өкіл. Ол сөзге шешен, әзілге жүйрік адам болуы керек. Ескі түркі тілінде де сол мағынаны білдіретін бұл сөз «хабар», «сөйлеу» мәнін білдірген саб зат есімінен *-шы* жұрнағы арқылы [3] жасалған. Дәл осы мағынада өзбек (*совчы*), татар (*яучы*), чуваш (*йевче*), тобол тілінде *сауцы*, шағатай тілінде *саучи*, *сабишы* және басқа түркі тілдерінде де қолданылады. Қазіргі қазақ тілінде *сөз саптау* тіркесінде сақталған «хабар», «сөз», «мақал» мағынасын білдіретін ескі *саб* түбірінен пайда болған.

Тәп берді – қашып кеткен қыздың ізінен екі-үш жеңгесі келіп, хабар алып кетуі. Тәп берді келіп кеткеннен кейін қуғыншы болып та келеді.

Қуғыншы –1940-1950-жылдардан бастап кең етек алған дәстүрлердің бірі. Қыздың ізінен қуып баратын жеңгелерін «қуғыншы» деп атайды.

Қарақалпақстан аймағында жасаушы халықтардың неке тойымен байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын сәулелендіретін және бір-бірінен ерекше, әр халықтың өзі сай той өткеру тәртіп-қағидалары бар екендігін көреміз. Ол төмендегі этнографизмдерден айқын көрінеді.

Тойды өткеру үшін алдымен *кеңес той* беріледі. *Кеңес той* – үлкен тойдан бір апта бұрын берілетін мереке. Бұл мерекеде тойды қалай өткеру керек екендігі ойластырылып, адамдарға тойдағы қызметтері бөлістіріліп беріледі. Тойдың өткерілетін күнін, мерекеге басшылық ететін абыройлы ақсақалдарды белгілейді. Ондай адамдарды жергілікті қазақтар *кәтқұда*, *тоғашы* деп атайды. Түркі халықтарының бәрінде де бұл дәстүрлер бар.

Қыз жиын – ұзатылар алдында қыздың жақын құрбыларына арнап өткеретін мерекесі.

Беташар – Қазақтың ескі замандардан келе жатырған дәстүрлерінің бірі. Келіншектің бетін шаршы топта ақындар өлеңмен ашады. Беташар жыры екі бөлімнен тұрады: 1) беташардың айтымы; 2) беташар. Беташарды ашқан адамға қәде ретінде ақша не мата береді. Бұл қәде жергілікті қазақтар тілінде *айтымал* деп аталады. *Беташар* өзбектерде *келин салам*, қарақалпақ және қазақтарда *беташар* деп аталады.

Қәде. Той-тамашаларда, айтта т.б. салт-дәстүрлерде берілетін сыйды *қәде* деп атайды. Қәде - той-тамашаның сәні, шарты, оны сұрауға әркімнің еркі бар. «Ат өлсе де, қәде өлмейді», «Қалыңсыз қыз болса да, қәдесіз күйеу болмайды» дегендей, жергілікті қазақтарда қәденің түрі көп.

Той қәделері: *той бастар*, *шашу*, *мүшесұрау*, *намаалу* т.б.

Құдалық қәделері: *жаушы жіберу*, *алдынан өту*, *нан сындыру*, *сырға салу*, *қалыңмал*, *құда түсу*, *өлі-тірі*, *сұтақы*, *той малы*, *есік ашар*, *атбайлар*, *той бастар*, *құйрық-бауыр тарту*, *кемпір өлді*, *құда тарту*, *көрімдік*, *отқа май құяр*, *құда аттандырар*, *зәңгі басар* т.б.

Күйеу қаделері: ұрын бару, есік көру, ентікпе, көрімдік, күйеу табақ, орын қаде, босаға аттар, отау жабар, қол ұстар, шаш синар т.б.

Отқа май құяр – жаңа түскен келіннің алдынан адыраспан түтетіп шығып иіскелету, басынан айналдыру. Оңтүстік аудандардағы қазақтардың тілінде бұл этнографиялық термин өзбек тілінің әсерімен *спәнт түтету* деп те айтылады.

Құда аттандырар – құдаларды шығарып саларда алынатын қаде. Бұны жергілікті қазақтар тілінде *зәңгі басар қаде* деп те атайды. *Зәңгі* қарақалпақ тілінде – *баспалдақ*.

Қалта қарау қадесі. Күйеу бала мен оның жолдасы қалталарына ақша салып бару керек. Қыздың жеңгелері күйеу баланың қалталарындағы ақшаны алып, әйелдерге ырым ретінде үлестіреді.

Кемпір өлді – үйге кіріп келе жатырған құдалардың алдына бір кемпірді жатқызып, оны басып өтпеу үшін берілетін қаде.

Ұнжағар – үйге келіп жатқан құдаларға маңдайымыз ашық болсын, егер бір-бірімізге қиянат жасасақ, осы ақтың киесі ұрсын деген мағынада маңдайларына ұн жағады. Келген құдалар бұл дәстүр үшін қадесін береді.

Сұтақы – келіннің анасына берілетін қалың мал. Қалың мал төлеудің бұл түрі қарақалпақ, түркмен, азербайжан, армян және басқа халықтарда да ұшырасады [4].

Ел қаде – құдалар тарапынан келіннің төркін жағына берілетін ірі мал. Жергілікті қазақтар тілінде тұрмысқа шыққан қызын құдаларымен қосып шақырғанда жақын туыстарына, көршілеріне арнап жасалатын шағын тойды да ел қаде тойы деп атайды.

Kiim – келіннің үйі тарапынан құдаларға берілетін бағалы сыйлық. Қазақ тілінде «киіт-құда түсіп қалың мал мөлшері белгіленіп, бата жасалған соң, қыз әкесінің күйеу жақтан келген бас құдаға сыйлығы [5]» деп көрсетілген. Ал қазақ энциклопедиясында «құдаларды қайтарғанда беретін сый-сыяпат [6]» деп түсіндірілген. Жергілікті қазақ, қарақалпақ халықтарында осы соңғы мағынасында, яғни, құдаларды қайтарғанда берілетін сыйлық мағынасында қолданылады. В.В. Радловтың пікірінше, *kiim* сөзінің мағынасы төмендегіше: 1) «киім»; 2) «келіннің әкесіне берілетін сыйлық» [7]. Ал Л.З. Будагов бұл сөздің тек бір ғана мағынада қолданылатынын көрсеткен: «келіннің әкесінен сыйлық» [8]. Бұндай этимология басқа ғалымдар тарапынан да айтылды: *ki+im* [9], *kiuim* «киім-кеншек сыйлығы» <*ki* «кию»+т [10], ескі түркі тілінде *kedhut* «көйлек, киім»; күйеу бала да, келін де өзінің ағайын-туысқандарына беретін киімі.

Киіт сөзінің орнына жергілікті қазақтар тілінде *сарпай* сөзі қолданылады. Сарпай сөзі жергілікті қазақ және қарақалпақ тілдеріне өзбек тілінен енген. Бұл сөз өзбек тілінде *сарпо* түрінде қолданылып, той иелеріне берілетін киім-кеншек мағынасында қолданылатынын көреміз [11]. Н.Мирзаев Қашқадарья өзбектерінің сөйлесімінде *сарпә* лексемасы тойда ұзақтан келген және тойанамен келген қонақтарға кигізілетін тон мағынасында қолданылады деп көрсетеді [12].

Өзбектермен аралас отырған қазақтардың тілінде *сен* – қызға берілетін көрпе-төсек, киім-кеншектің жалпы аты. Аналарымыз «жаңа зат болса, қызымның себіне қосамын» деп жинайды. Бұл сөздің мағынасы қызға жүк бергенде үй болуға керекті нәрсенің бәрінің тырнағын қалап, ары қарай құралып кетуі үшін «жәрдемі тисін» деген ниеттен пайда болса керек.

Өзбек тілінде сеп «қызға келін болғанда беру үшін жиналған дүние» [13] мағынасында жұмсалады. Махмуд Қашқаридың сөздігінде *сен* сөзі

«қыздың жасауы» мәнінде *сэб, сэптүрді, сэптурмак* тұлғаларында кездеседі. *Сеп* лексемасының түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тіліндегі мағыналарын біршама толық ашып берген ғалым Е.Жанпейісов болды. Ол сеп этнографизмі «қыз жасауы» мәнінде якут, чуваш, ойрат (алтай), құмық, қырғыз, өзбек, түркмен т.б. түркі тілдерде ұшырасатынын келтіреді. Орыс тіліндегі *зель* сөзінің де келіп шығуы жағынан түркі тілімен түбірлес екені айтылады [14]. Бұл сөз Шымкент облысының кейбір аудандарында жасайтын қазақтардың тілінде де ұшырасады [15].

Тойана – той иелеріне жақын туысқандарының алып келетін сыйлықтары. Бұл этнографизм жергілікті қазақтар тіліне өзбек тілінің әсері арқылы өткен. А.Журобаев өзбек тілінде *тойана* атауы екі түрлі мағынада қолданылатынын көрсетеді: 1) той күні күйеу тарапынан келінмен оның ата-аналарына жіберілетін сыйлықтар; 2) той иелеріне жақын туысқандары алып келетін сыйлықтар. Той сөзіне өзбек тіліндегі зат есім жасайтын - *ана* жұрнағы жалғану арқылы жасалған [16].

Кәтқұда – жергілікті қарақалпақ, өзбек, қазақ тілдерінде той-мерекені басқаратын жасы үлкен, ел ішінде абыройлы адамдарға байланысты айтылатын лексема. Бұл сөз қазақ әдеби тілінде айтылмайды. С.Толстов *кәтқұда* сөзінің ескі соғды диқандарында патриархал семья бастығы деген мағынада қолданылғандығын атап көрсеткен [17]. Бұл сөздің мағынасын кейбір сөздіктерден де көруге болады: *катхода* – үй иесі, бастық, ауыл басшысының лауазымы [18], *катхудо* – үйленген кісі, ер, семья бастығы [19]. Н.Мирзаев Қашқадария өзбектерінің сөйлесімінде *кәтхуда* сөзі той-мерекелерде тойды басқарушы, ал семьялық тұрмыста шаңырақ басшысы мағыналарында қолданылады деп көрсетеді [20]. Демек, жергілікті қазақтар тілінде қолданылатын *кәтқұда* лексемасы той басқаратын ауыл ақсақалы мағынасында өзбек тілінен кіргенін көреміз.

Қорытынды. Аймақтағы қазақтардың көрші халықтармен тығыз байланыса отырып, байырғы қазақ халқына тән ғасырлар бойы сақталып, атадан-балаға мұра болып келе жатырған салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын да ұмытпай, жалғастырып келе жатқандығын көреміз. Дей тұрғанмен, жергілікті қарақалпақ, өзбек халықтарының аймақтағы қазақтардың салт-дәстүрлерін қалыптастыруда ролі бар екендігін де жоққа шығара алмаймыз. Мысалы: қыз жиын, тәп берді, ел қаде, нама алу, топ тарқатар, қыздың себі, айтымал, зәңгі басар және т.б. этнографизмдер жергілікті қарақалпақ, өзбек халықтарының дәстүрінен өткен. Қарақалпақстан республикасы тұрғындарының күнделікті тұрмысында қолданылатын салт-дәстүрлердің негізінде жергілікті қазақ халқына тән тіл ерекшеліктері қалыптасқан.

Әдебиеттер тізімі

1. Кисляков, Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / Н.А.Кисляков. - Л., 1969. – 87 с.
2. Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М.Абрамзон. - Л., Наука, 1971. – 223 с.
3. Покровская, Л.А. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. [Текст] / Л.А. Покровская. - М., 1961. – 75 с.
4. Қошғори, М. Девону луғотит турк [Текст] / М.Қошғори. - Тошкент IIIт., 1967. – 445 б.
5. Народы Передней Азии [Текст]: Этнографические очерки. - М., 1957. –202 с.

6. Атакишиева, М.Н. Семейный быт азербайджанцев в прошлом и настоящем (по материалам Халданского района) [Текст] / М.Н. Атакишиева. – М., 1953. – 100 с.
7. Джикиев, А. Этнографический очерк населения юго-восточного Туркменистана (конец XIX- начало XXв.) [Текст] / А.Джикиев. - Ашхабад, Ылым, 1972. – 93 с.
8. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі [Мәтін]: сөздік / Алматы: Ғылым. 1977. – 507 б.
9. Қазақ совет энциклопедиясы [Мәтін]: энциклопедия / Алматы. – 459 б.
10. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том II [Текст] / В.В. Радлов. – Санкт-Петербург. 1893. – 443 с.
11. Жубанов, Х. Исследования по казахскому языку [Текст] / Х.Жубанов. - Алма-Ата, 1966. – 43 с.
12. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст] / Л.З. Будагов. - СПб., 1869. – 183 с.
13. Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Фрунзе, 1959. – 70 с.
14. Ўзбек тилинингиз оқли луғоти. 2-т. [Текст] / Москва. Русский язык. 1981. – 24 с.
15. Мирзаев, Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси [Текст] / Н.Мирзаев. - Тошкент, 1971.– 175 с.
16. Рахматуллаев, Ш. Узбек тилининг гетимологик луғати. [Текст] / Ш.Рахматуллаев. – Ташкент, 2000. – 282 с.
17. Жанпеисов, Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. [Текст] / Е.Н: Жанпеисов. - Алма-Ата, 1989. – 69-72 б.
18. Айдаров, Т. Проблемы диалектной лексикологии и лингвистической географии [Текст] / Т.Айдаров. - Алма-Ата, 1991. – 115 б.
19. Журобаев, А. Ўзбек тилиде туй маросими номлари [Текст] / А. Журобаев. – Тошкент, 1971.– 103 б.
20. Толстов, С.П. Древний Хорезм [Текст] / С.П.Толстов. - Москва, 1948. –272 с.
21. Персидско-русский словарь [Текст]: Госиздат. Иностраных и национальных словарей. - М., 1953. – 395 с.
22. Ўзбек классик адабиёт на сарлари учункис качалуғот [Текст] / ЎзССР ФА Тошкент, 1953. – 150 б.
23. Мирзаев, Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси [Текст] / Н.Мирзаев. - Тошкент, 1971.– 45 с.

Материал редакцияга 30.09.23 түсті.

Г.А.Адилова

*Каракалпакский государственный университет имени Бердаха,
г.Нукус, Республика Каракалпакстан*

ЭТНОГРАФИЗМЫ В ЯЗЫКЕ КАЗАХОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ, СВЯЗАННЫЕ СО СВАДЕБНЫМИ ОБРЯДАМИ

Аннотация. В статье речь идет об активно используемых этнографизмах, связанные семейными обрядами, казахов, проживающих в Каракалпакстане. Дается лингвистический анализ этнографизмам типа қалын мал, урынбарыў, куда, кийит, активно используемых в казахском литературном языке с древних времен.

Ключевые слова: этнографизм, свадебные обряды, калын, худо, кийит, туйана, катхудо и другие.

G. A. Adilova

*The Karakalpak State University named after Berdakh
Nukus, Republic of Karakalpakstan*

**ETHNOGRAPHISMS IN THE LANGUAGE OF KAZAKHS LIVING IN KARAKALPAKSTAN,
ASSOCIATED WITH WEDDING RITUALS**

Abstract. The ethnographic lexics of Kazaks in Karakalpakstan has survived its national features it has been influenced by the culture of local Turkic nations, and has arts peculiar in heritage. The article deals with some ethnographisms which are mostly used and concerned with local Kazakhs wedding traditions. Also there is given a linguistic analysis for ethnographisms which have been used in kazakh literary language since ancient times such as «kalin mal», «urunbariw», «xudo» and «kiyit».

Key words: etnogrographism, wedding ceremonies, kalin, xuda, kiyit, tuyana, katxudo and others.

Reference

1. Kislyakov, N.A. Ocherki po istorij sem'i i braka u narodov Srednej Azii i Kazahstana [Essays on the history of family and marriage among the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. - L., 1969. -87 p. [in Russian]
2. Abramzon, S.M. Kirgizy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svyazi [Kirghiz and their ethnogenetic and historical-cultural relations]. - Nauka, 1971. - 223 p. [in Russian]
3. Pokrovskaya, L.A. Terminy rodstva v tyurkskih yazykah. Istoricheskoe razvitie leksiki tyurkskih yazykov [The term of kinship in the Turkic languages. Historical development of the vocabulary of the Turkic languages.]. - M., 1961. -75 P. [in Russian]
4. Koshgori, M. Devonu luƣotit turk [Diwani lugat Al-Turk]. - Tashkent Institute., 1967. – 445 p. [in Russian]
5. Narody Perednej Azij The [Peoples of the Near East] [text]: Ethnographic essays. - M., 1957. - 202 p. [in Russian]
6. Atakishieva, M.N. Semejnyj byt azerbajdzhancev v proshlom i nastoyashchem (po materialam Haldanskogo rajony) [The family life of Azerbaijanis in the past and present (based on the materials of the Khaldan district)]. – M., 1953. - 100 p. [in Russian]
7. Dzhikiev, A. Etnograficheskij ocherk naseleniya yugo-vostochnogo Turkmenistana (konec XIX- nachalo XX v.) [Ethnographic essay of the population of southeastern Turkmenistan (late XIX - early XX centuries)]. - Ashgabat, 1972. - 93 p. [in Russian]
8. Kazak tilinin phraseologik suƣǵigi [phraseological Dictionary of the Kazakh language]. - Almaty: Gylym. 1977. – 507 p. [in Kazakh]
9. Kazakh Soviet encyclopedia: encyclopedia. - Almaty. - 459 p. [in Kazakh]
10. Radlov, V.V. Opyt slovary tyurkskih narechij [The experience of the dictionary of Turkic dialects. Volume II]. - St. Petersburg. 1893. - 443 p. [in Russian]
11. Zhubanov, H. Issledovaniya po kazahskomu yazyku [Research on the Kazakh language] [. – Alma-ata, 1966. - 43 p. [in Russian]
12. Budagov, L.Z. Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narechij [Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects]. - St. Petersburg,, 1869. - 183 p . [in Russian]
13. Yunusaliev, B.M. Kirgizskaya leksikologiya [Kyrgyz lexicology]. - Frunze, 1959. -70 p. [in Russian]
14. You speak Uzbek. Vol. 2. [Text] / Moscow. Russian language. 1981. -24 p. [in Russian]

-
15. Mirzaev, N. Ўzbek tilining etnografik leksikasi [Ethnographic vocabulary of the Uzbek language]. - Tashkent, 1971.- 175 p. [in Uzbek]
  16. Rakhmatullaev, Sh. Uzbek tilinin getimologik luʼfati [Hematimological dictionary of the Uzbek language]. - Tashkent, 2000. - 282 p. [in Uzbek]
  17. Zhanpeisov, E.N. Etnokul'turnaya leksika kazahskogo yazyka [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. -Alma-ata, 1989. - pp. 69-72. [in Russian]
  18. Aidarov, T. Problemy dialektnoj leksikologii i lingvisticheskoy geografii [Problems of dialect lexicology and linguistic geography]. -Alma -ata, 1991. – 115 p. [in Russian]
  19. Zhurbaev, A. Ўzbek tilide tuj marosimi nomlari [Wedding numbers in Uzbek]. - Tashkent, 1971.– 103 p. [in Uzbek]
  20. Tolstov, S.P. Drevnij Horezm [Ancient Khorezm]. - Moscow, 1948. -272 p. [in Russian]
  21. Persidsko-russkij slovar' [Persian-Russian dictionary]. - M., 1953. - 395 p. [in Russian]
  22. Ўzbek klassik adabiyot ia sarlari uchunqis qachaluʼot [Uzbek classical literature IA sarlari uchunis khachalugot] [text] / Academy of Sciences of the Uzbek SSR Tashkent, 1953. – 150 p. [in Uzbek]
  23. Mirzaev, N. Ўzbek tilining etnografik leksikasi [Ethnographic vocabulary of the Uzbek language]. - Tashkent, 1971.-45 p. [in Uzbek]

FTAMP 17.71.01

Б.Ш. Баяшова (orcid – 0009-0002-8755-1755)

Филология ғылым. канд., доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
e-mail: balziya.bayeshova@ayu.edu.kz

<https://doi.org/10.55956/TVQG8249>

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ РУБАЯТТАРДЫҢ ТӘРЖІМАСЫ ХАҚЫНДА

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі рубаи жанрының аудармасы туралы қарастырылған. Шығыс ақындарының лирикалық, философиялық рубаиларын қазақ тіліне көркем нақышта аударған ақындардың еңбектері жан-жақты зерттелген. Мақалада шығыс шайырлары: Рудаки, Омар Хайям, Шираз, Руми, Фирдоуси сынды басқа да ақындардың туындылары әр қырынан талданған.

Тірек сөздер: Рубаи, төрттаған, ақын, поэзия, Шығыс, аударма.

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің қай жанрын алмайық, халықтық тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, мәдениет пен философия тұрғысын сөз етеді. Түрлі жанрларға бай әдебиетіміз – терең әрі көп қырлы. Әдебиетіміздегі әрбір жанрдың сипаты, ішкі заңдылықтары, өзіндік ерекшеліктері барынша даралана, саралана түскен. Әсіресе, әдебиеттің ең көне жанры болып есептелетін поэзияның орны ерек.

Поэзия да тарихи кезеңдерді бастан өткеріп, бүгінге дейін дамып, қалыптасып, түрлі анықтамаларға ие болып отырған. Ұлттық поэзиядағы жыр-толғаулар, дастандар, жазба әдебиетімізде – поэма, жаңа дәуір әдебиетінде – лирика (табиғат, махаббат) сынды дәстүрлі терминдермен жалғасын тауып жатты. Әрбір жырдың бастау бұлағы көне дүние толғауларынан, дастандарынан жалғасатыны белгілі. Бүгінге дейін даму, қалыптасу, гүлдену сатыларынан өтіп, жаңа дәуірге дейін өз маңызын жоймаған жырлар жеке дара жанрларға айналды. Өз алдына жанрлық ерекшеліктерге ие болған «төрттаған» да поэзиядағы шоқтығы биік жанрлардың бірегейі саналады.

Төрттаған жанры сонау ғасырлардан бері дәуірлеп, дамып, гүлдене түсті. Тіпті қорын аудармалар арқылы да молайтты. Аударма арқылы қалыптасқан төрттағандардың жырлануына Шығыс әдебиетінің әсері тимей қойған жоқ. Шығыс әдебиетінде рубаи жазған ақындар аз болмаған. Солардың ішінде рубаидың биік шыңына шығып, шеберлік танытқан Омар Хайям секілді бірқатар Шығыс ақындары рубаяттарының аудармалары туралы біршама әңгіме етпекпіз. Әсіресе, олардың қазақ әдебиетіндегі орнын айқындау басты мақсатымыз болмақ.

Омар Хайям есімі – Шығыстың әйгілі ақындары арасында, рубаи жазу мәселесінде шоқтығы биік есімдердің алғашқысы. Адам жанына азық берер отты лирикаларымен өрілген рубаилары неше ғасыр өтсе де, өз маңызын жойған емес. Әлемнің барлық тілдеріне XVIII ғасырда-ақ аударылып үлгерген Омар шайырдың рубаяттарын біздің аудармашылар да көркем әрі нақышты деңгейде тәржімалады. Көрнекті шығыстық шайырдың көркем

туындылары біздің де ақындарымызды бей-жәй қалдырған жоқ. «Айталық, XV-XVIII ғасырларда ғұмыр кешкен қазақ ақын, жырауларының, одан бертінде Абайдың, Шәкәрімнің, Бернияздың, Мағжанның шығармаларында О. Хайям әсері бар екені айқын. Одан бері қарай келсек, Кеңес тұсындағы қазақ ақындарында, айталық, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов, Әбділда Тәжібаев, Қалижан Бекқожин поэзиясында О. Хайямға еліктеу кездеседі. Бір кезде Сәбеңнің Хайямша тартқан төрттағандары бар болатын» [1], деген Ө. Күмісбаевтің пікірі теориялық тұрғыдан дәлелді сөздер.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жүйелі-кешенді зерттеу әдісі негізінде қазақ поэзиясындағы төрттаған жанрының типологиялық сипаттары мен өзіндік ұлттық ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында жүйелі, кешенді зерттеу әдісі пайдаланылды. Зерттеуде Ш. Уәлиханов, О. Асқар, М. Мырзахметұлы, М. Мағауин, Р. Бердібаев, З. Қабдолов, Ә. Дербісәлі, Ө. Күмісбаев, Б. Уақатов, И. Жеменей, Ғ. Доскенов, М. Тілеужанов, С. Дәуітұлы, Б. Имашев, Ә. Жәкім сынды басқа да ғалымдардың поэзия, жалпы ақындық өнер туралы еңбектері теориялық және әдіснамалық негіз ретінде қолданылды. Өзге де ұлт ғалымдарының зерттеулері бағыт-бағдар беруші маңызы жоғары еңбектер ретінде бағаланды. Н.Г. Леонтьев, А. Аминов, Е.Э. Бертельс, А. Хайтметов, А. Е. Алекторов, К. Мұхаммад, Т. Ковальский, М.К. Хамраев, П.Г. Богатырев, Р. Ватват, Ф. Рази, А. Зарринкуб, Ш. Кайс, Ч. Хаккулов, В. Жуковский, З.С. Зарипов және тағы басқа ғалымдардың теориялық пікірлері де ізденісімізге септігін тигізгенін атап өту қажет.

Аударма ісіне қалам тартқан Қуандық Шаңғытбаев Омар Хайямның 325 шумағын аударса, бергін келе белгілі ақын, жазушы Арғынбай Бекбосын (орыс тілінен) 250 рубаиын тәржімалады. «Осы нұсқалар ішінара болмаса, негізінен көркем аударманың ішіндегі ең бір көріктісі болып табылады» (Ө. Күмісбаевтың О. Хайямнан алған тікелей аудармасынан) [2]. Арғынбай Бекбосын тек Омар Хайям рубаиларын ғана емес, сонымен қатар Әбу Абдаллах Жафар Рудаки, Жалал-ад-дин Руми, Қожа Шәмс әд-Дин Мұхаммед Хафиз, Әбілқасым Фирдоуси, Муслих әд-Дин Сағди рубаиларының бірнеше шумақтарын аударған. Бұл рубаяттардың да тәржімалануы көркемдік пен нақыштылыққа бай туындылар қатарында болып есептеледі.

Омар Хайямнан басқа Шамседдин Хафиздің рубаяттары да қазақ тілінде сөйледі. Оның рубаиларын көркем етіп аударған Әбірәш Жәміш еді. Аударма өте дәл, әрі сипатынан ауытқымаған көркем туынды болып есептеледі. Нақыл мен кеңеске мол дүниелердің оқырманға берері мол. Шығыстың заңғар ақыны Рудакидің 62 рубаяттарын қазақшалаған Кәкімбек Салықовтың тәржімасы «Әлем әдебиеті» журналында жарық көрді. Сондай-ақ, тамаша өрнекпен аударма жасаған Сейфолла Оспан шығыстық танымал шайырлар Әбдірахман Жәмидің, Әбілхасан Рудакидің рубаиларын қазақшалаған еді.

Танымал ақын, Шығыс шайырлары шығармаларының аудармашысы – Өтеген Күмісбаев Рудакидің, Ибн Синаның, Омар Хайямның, Фирдоусидің тағы басқа да шығыс ақындарының рубаяттарын түпнұсқадан тәржімалаған қаламгер. Омар Хайям рубаяттарында көп кездесетін көне сөздерді аудармашы шебер жеткізген.

Суға толы көзені пақырлар да сімірген,
Шахтың көзі ділінен жасалыпты білем мен.
Кесе толы шарапта армандар бар шайқалған,

Оттай жанып бір кезде еріндер бар сүйілген [3], мұндағы «көзе», «пақыр», «шах» сөздері аудармаға жан бітіріп тұрғаны мәлім. О. Хайям шайырдың көптеген рубаятында бұрын өмірден өткен адамдардың жер бетін шарлап жүрер рухы жайында сөз болады. Жер қойнынан алынған балшықты, одан жасалған заттардан адам жанын көріп, аяқ асты етпеуін өтінеді. Аударманың тілге түсінікті, оралымды болып келуі аудармашының шебер екенін аңғартады.

Аталған аудармашылармен қатар Омар Хайям рубаиларын тәржімалауда тер төккен Оразақын Асқар, Тұрсынәлі Айнабеков, Қосан Серікбай сынды аудармашы-ақындардың есімдерін атай аламыз. Қуандық Шаңғытбаевтың еңбегі (аудармалары) 1980 жылы «Жазушы» баспасынан «Жыр жаһаны» [4] деген атпен жарық көрді.

Қуандық Шаңғытбаев (1925-1996 ж.ж.) – шебер аудармашы. Өтеген Күмісбаевтың зерттеуінен аңғарғанымыздай, ол Омар Хайямды, Хафизды, Бернсті, Гейнені, Пушкинді, Лермонтовты, Мұса Жәлел, Міртемірді, Фаиз Ахмад Фаизды, Гетені, Надир Надирпур сынды шайырларды қазақшаға көркем аударма жасаған болатын. Ақын Қ.Шаңғытбаев Омар Хайям рубаиларын тұңғыш қазақшалаған аудармашылардың қатарында еді. Ақын орыс, тәжік, өзбек нұсқаларын салыстыра отырып, Омар Хайямды қазақ поэзиясына жете таныстырды. «Қуандық Шаңғытбаев Шираз шайырының шығармаларына өзіндік өрнек салып келген. Бұл екі арада аудармашының субъективтік көзқарастары да жүреді. Теорияның тіліне салсақ, Шаңғытбаев Хайямға кейде жақын, кейде шалғай болып кетеді. Әлбетте, Қ.Шаңғытбаев тәжік, өзбек нұсқаларымен қатар орыс вариантына да көбірек жүгініп отырғанға ұқсайды» [1]. Дегенмен де, Қ.Шаңғытбаевтың аудармалары тым көркем әрі нақышты болып келеді. Омар шайыр тілін қазақшаламай-ақ, өзі біздің тілде сұранып тұратын дүниелер емес пе?! Оның рубаилары тіпті, кейде таза қазақша сөйлеп тұратындай.

Сұм тағдыр, дәйім сенің ісің аусар,
Бой сұнып сұмдығыңа, бітті қауқар.
Бауырын қақ айырса қара жердің,

Қаншама шығар еді-ау інжу-жәуһар! [4], - деген жолдарда парсы рубаиы емес қазақ төрттағаны жырланғандай әсер берері сөзсіз. Бұл әсер аудармашының шеберлігі, өз ісінің майталмандығының белгісі. Қуандық Шаңғытбаев аудармалары поэзия көгіндегі теңдессіз туынды болып қалмақ.

Шығыстанушы, ақын Өтеген Күмісбаевтың Омар Хайям рубаиларын тікелей парсы тілінен ана тілімізге тәржімалауы – аудармадағы тың бағыт еді. Аудармашының еңбегі 2004 жылы «Иранбақтың бұлбұлдары» [5] деген атпен жинақ болып шықты. Жинақта Рудаки, Унсури, Фердоуси, Ибн Сина, Насер Хосроу, Омар Хайям, Сағди, Хафиз, Руми, Мырза Ғалеп, Хамиди Щирази, Ириж мырза, Пәрвин Этесами, Иқбал Лахури, Шәхриар, Саэб Тәбризи, Жале Фәрохани сынды парсы ақындарының жырлары қамтылған. Аударма барысында Омар Хайям шумақтары көркемділігімен, шынайылығымен, шұрайлығымен көңіл аудартады. Бұл аударма сол жылы «Қазақ әдебиеті» басылымында да жарық көріп көпшілік қауымға ұсынылды [6].

«Аталмыш жинақтағы Омар рубаиларының саны – 45. Оның ішінде 36 рубаи Фруғи, Садық Хедаят, Бертельс, Хумайи және Фиджеральд зерттеген белгілі нұсқалардан, ал қалған 9 рубаи өзге нұсқалардан алынған. Көлемі шағын болса да, Хайям рубаиларының парсы тілінен қазақ тіліне тұңғыш тікелей аударылуы – назар аудартпай қоймайды» [2]. Аудармашының қазақ

тілі мен парсы тіліне ортақ сөздерді орнымен пайдалана алуы өте ұтымды шыққан деуге келеді. Мәселен,

Суға толы көзені пақырлар да сімірген,
Шахтың көзі, ділінен жасалыпты білем мен.

Немесе:

Көзе толы шарапты сімірелік,

Бізге дейін жасалған құмыралар- деген жолдардағы «көзе», «діл», «шарап» деген сөздерінің таза қазақ тіліндегі баламаларынан гөрі парсы тілінен енген кірме нұсқасы ұтымды шыққан.

Өтеген Күмісбаев Омар рубаяттарын тек аударып қана қоймаған, шайыр туралы тың зерттеулер мен мақалалар да жазды. Оның Шығыс ақыны туралы: «Шекспирдің тілінде шешен сөйлеген парсының патша ақыны Омар Хайям қазақ әдебиетінде» [1] деген еңбегінде аударма мәселесі туралы кең де келелі сөз болды. Аталмыш зерттеу мақаласында аударма саласына қатысты тың пікірлерді алға тартқан. Әсіресе, Қуандық Шаңғытбаевтың аудармалары хақындағы келелі ойларды ортаға салады. Қуандық ақынның шеберлігі де жан-жақты сөз болған. Мәселен: «1965 жылы «Жазушы» баспасынан Қ. Шаңғытбаевтың Омар Хайямнан алған аудармалары жеке жинақ ретінде басылып, тез арада тарап кетті. Бертін келе бұл қазақша рубаилар ауызша халық арасына жайылып кетіп, Шаңғытбаев шеберлігін шырқау биікке алып шыққан-ды» [1], деген пікірлерден аудармашы еңбегінің жоғары бағаланғанын байқаймыз.

Зерттеу нәтижелері. Қазақ әдебиетінде «рубаи» аудару ісі едәуір қалыпты жүйеде дамыған. Айтылған ой оқырманына дәл жетіп, түпнұсқадан алшақтамай аударылады. Шығыс поэзиясының көркем туындыларын нақышына келтіре, бояуын сол қалпында сақтап аударма жасаған тәржімашыларымыздың қатары да селдір емес.

Еліміздің аудармашылары тек парсы-тәжік рубаиларын тәржімалаумен ғана шектелмеген, сондай-ақ түрік халықтарының да (түрік, қырғыз, қарақалпақ, ұйғыр, т.б.) төрттіктерін қазақ тіліне аударғаны әдебиеттерден мәлім.

Пікірімізге Оразақын Асқардың аудармалары дәлел болмақ. Жоғарыда сөз ете кеткеніміздей О. Асқардың қара өлең жинастырып, оны баспадан шығарғаны белгілі. Ақын осы қара өлең жинастыру еңбегімен қатар біртуған түрік халықтарының да төрттіктерін аударған. Еліміздің бірқатар мерзімді басылымдарының беттерінде «Түрік халқының төрттағандары» [7], «Кабарда, Черкес халық жырлары» [8], «Ежелгі түрік халық жырлары (XI ғасыр)» [9] сынды еңбектері жарияланған. Аудармашының бұл еңбегін қазақ әдебиетіндегі аударма қорына қосқан соны тәржімасы деуге болады.

Түрік ұлтының төрттіктерінде махаббат тақырыбы жиі жырланады.

О. Асқардың аудармасынан көз жеткізгеніміздей, махаббат олар үшін алғашқы орында, сол ынтызар сезімнің биігінде Алланы көреді, Жаратқаннан төзім күтеді:

Тікен көрсең гүлді естен шығарма,
Ойла, көздің жасына жар тұрар ма?
Сүйіп-күйіп сол жолда азап тартқанға,
Сенім, төзім берсін ұзақ бір Алла [7].

Міне, түрік ұлтының жоғары пафоста жырланған төрттік үлгілері қазақшаланып, бізге жеткен. Тілге жатық, ойға орамды жырларды бірден түсіне кетуге болады. Демек, аудармашының бұл жолда еткен еңбегінің жемісі ұтымды шыққан деуге келеді.

Сондай-ақ, ақынның ежелгі түрік халқының жыр нұсқасынан аударған төрттіктерін де мысал ете аламыз. Төрттіктер көне дәуірлерден сыр шертеді, яғни сонау XI ғасырдағы ата-бабаларымыздың тыныс-тіршілігі жырланған. Жауынгер ерлердің жауға шапқан ерен ерліктері, жеңістері сөз болады. Мысалы:

Ерлер бірге топ құрар,
Күш сынасып соғысар.
Ұнатқанын мадақтап,
Жауласқанын жоқ қылар [9].

Сондай-ақ:

Қалқан, найза алайық,
Атойлап аттанайық.
Қайнап, тасып, қатулы,
Жауға ойран салайық [9],

деген жолдардан жаужүрек ерлердің қас-дұшпандарды жоқ қылып, елін, жерін найза ұшымен сақтап қалған әрекеттерін тап басып аңғаруға болады. Шумақтар әдеттегідей 7-8 буынды, қара өлең ұйқасымен жырланған. Жауынгер елдің бітім-болмысын айғақтайтын мұндай төрттағандарды ақын көптеп аударды.

Нақтылай айтсақ, қазақ ақындары – өз туындыларын дүниеге әкеліп қана қоймай, өзге де ақындардың рубаяттарын қазақша сөйлете білген шебер аудармашылар да. Небір тарихи деректерге бай, шежірелерге толы дүниелерді оқырмандарына тарту еткен қазақ ақындарының бұл жолдағы еңбектері де ерен.

Өз заманының ақындар алыбы атанған, рубаи жырлауда Шығыс поэзиясына сүбелі үлес қосқан Рудакидің бірнеше шумағын Кәкімбек Салықовтың да аударғаны мәлім. Аудармашының бұл еңбегі де көркемділігімен назарға бірден ілігеді. Рудакидің өзі қазақша жырлағандай әсер береді. Рудакидің сезімі, толғанысы мен тебіренісі аударма бойынан есіп тұр. Кейіпкер психологиясын ашып беру де аударма ісінің жетістігі десе болады. Сондай-ақ, аудармашы рубаидың мазмұнына да нұқсан келтірмей, тура сол қалпында жырлаған.

Аударма:

Ниеті тарды қолдама – бол мейірбан, рақымшыл,
Мүгедек жанды қорлама – адамдық болсын ақылшың.
Құласа біреу, кеудеден басар бейбастақ,
Көтеріп жібер, абзал жан деуге татырсың [10].

Орыс тіліндегісі:

Слепую прихоть подавляй – и будешь благороден!
Калек, слепых не оскорбляй – и будешь благороден!
Не благороден, кто на грудь упавшему наступит,
Нет! Ты упавших поднимай – и будешь благороден! [11]-

деген жолдардан таза рухани тәрбиеге жетелер рух лебі еседі. Қазақтың «жығылғанға жұдырық қылма» нақыл сөзінің жыры іспеттес. Рудаки өз заманының көреген ақыны. Оның шумақтарында алдағы күндерге топшылау, болжау бағыттары да байқалады. Замана ағысынан бір елі қалыс қалмайтын жырларынан заманауи нышандар айқын аңғарылады. Ал лирикалары тұнып тұрған пейзаж дерлік. Махаббат, табиғат үндестігі. Сұлу қыз бен әсем табиғат арасындағы сыр, өзара әңгіме желісі тамаша суреттелген. Рудаки – суреткер ақын. Оның туындылары қазақ тілінде сөйлеп, тіптен құлпыра түседі. Мәселен:

аударма:

Иісің мен түсің райхан гүлден алынған,
Нарттай қызыл екі бет, жұпарға шашын малынған,
Бетінді жуған су қызарып гүлденер,
Мүскүстің иісі шашыңнан шығар сағынған [10].

Орыс тіліндегісі:

Аромат и цвет похищен был тобой у красных роз:
Цвет взяла для щек румяных, аромат для черных кос.
Станут розовыми воды, где омоешь ты лицо,

Пряным мускусом повеет от распущенных волос [11]-
деген жолдардан суреткер ақынның шеберлігіне сүйсіне де таңдана қараймыз. Балаудың ең көркем түрін талғап қолдана білген. Түрлі жанрда жыр толғай беретін ақынның рубайларының орны поэзия әлемінде ерекше-ақ. Осы үздік туындының қазақшалаған аудармашының еңбегі де ерен.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін аударма ісі жаңа, тың бағытта дами бастады. Кеңестік кезеңде тек орыс тілінен аударма жасалынса, бүгінде түпнұсқадан тәржімалау жолға қойылды.

Оған келтірілер мысалдар жетерлік. Өтеген Күмісбаев сынды аудармашымен қатар Тұрсынәлі Айнабеков те тәржімаларын түпнұсқалардан тікелей жасағанын атап айту керек. Оның 200-ге тарта Омар Хайям рубаяттарын көне өзбек, тәжік, парсы нұсқаларын салыстыра отырып жасаған еңбегі көркемділігі жағынан көш ілгері орында тұр. Тәржімашының аударма ісіндегі бір ерек тұсы – Омар Хайям рубаяттарын саралап, топтап, әр топтамаға тақырып қоюында. «Адам, адамгершілік, махаббат, достық рубайлары», «Дүниетаным, өмір, тіршілік рубайлары» деп берілген төрттағандардың көркемділігі көңілге қонымды-ақ. Аударма түсінікті, жатық, қарапайым сөздермен тәржімаланған. Мәселен:

Өмірде қарттық жасқа әркім жетер,
Бірме-бір, ізбенен-із бәрі де өтер.
Ешкім де бұл дүниеде қалмас мәңгі,
Бәрі кеткен, кетерміз, келген кетер [12].

Омар Хайям рубаяттары әлемнің барлық тілдеріне аударылып жатқан жауһар туынды. Шығыс шайырының рубаяттарын бірнеше қазақ ақындары қаламына тиек еткен. Аударма ісінде ақын Серікбай Қосан да қомақты еңбек етіп, Омар Хайям шумақтарын шебер аударды. Мәселен:

Тозақ та жоқ, жұмақ та жоқ, ей, жүрек,
Сескенетін сұрақ та жоқ, ей, жүрек.
Үміттенер мұрат та жоқ, ей, жүрек,

Бұл жалғанда тұрақ та жоқ, ей, жүрек [13], деген рубаятты Шығыс шайырының аузынан қазақша жазып алғандай әсермен аударған. Осындай көркем аудармалар арқылы Шығыстың шайырларына еліктеу мақсатында өз әдебиетімізде де төрттағандардың өмірге келіп жатуы заңды жәйт.

Сондай-ақ, ақын Сейфолла Оспанның да аудармалары көркемділігімен, нақтылығымен назарға ілігеді. Аудармашы көптеген Шығыс шайырларын, солардың ішінде Рудакидің, Ә. Жәмидің рубаяттарын қазақшалады. Қос ақынның да махаббат жайындағы шумақтарын аударған. Барша ақынға лайық ғашық болу, оның дертіне шалдығып, қасірет шегу сюжеттері де аудармашы еңбегінде көрініс тапқан. Мысалы:

Сүйіктім-ау, қашанғы мен арқалаймын қайғыны?
Жанды жеген мол қасірет түсер екен қай күні?
Жүрегімді тұтқындасаң мен дайынмын әмәнда,

Сенші маған. О, перизат Жаратқанның байлығы! [14], деген рубаида кейіпкердің зары мен мұны қанша ащы болса, махаббаты соншалықты тәтті етіп жырланған. Осындай мазмұнға бай, философиялық мәнге ие туындыны қаз-қалпында қазақшалау да аудармашының шеберлігін танытары даусыз.

Қорытынды. Аударма ісі де елдегі ақындарға шығыстық үлгіде төрттаған жазуға септігін тизгізді. Көркем аудармалардың сезімге әсер ету нәтижесінде елде төрттаған толғаушылар саны арта түскені жасырын емес. Әсіресе, Омар Хайям рубаилары арқылы төрттаған жырлаушылар саны соңғы он жылда еселеніп сала берді деуге келеді. Осы кезде ақындардың жүрегінде «Жетелеп Омар Хайям енді өлеңге, Енсем мен төрттағандай отпен енем» (А. Бекбосын)- деген жалынды жолдар көрініс тапқан.

Айта кететін жәйт, Шығыс рубаиы аударма арқылы қазақшаланса да, «рубаи» болып қала береді. Себебі, ол өзіндік уәзін өлшемімен жырланған, сондықтан да «Рубаи аудармасы» деп аталуы заңды.

Егер қазақтың төрттағаны өзге елдер тіліне аударылып жатса, «төрттаған» деген атаумен тәржімаланып берілгені дұрыс дегіміз келеді.

Біздің ақындар Шығыс шайырларының «рубаиын» қазақша сөйлеткенде, оның аруздық өлшемі бойында сақталып, тек мазмұндық тұрғыдан ғана бізге жетеді. Яғни, «рубаидың» құрылысы, өлшемі сақталады. «Төрттаған» да сол секілді буын, бунағын, тармағын, яки өлшемін өзгертпейді. «Төрттаған» қай елдің тіліне аударылмасын, сол «төрттік» атын да қалпын да сақтап қалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Күмісбаев, Ө. Шекспирдің тілінде шешен сөйлеген парсының патша ақыны Омар Хайям қазақ әдебиетінде [Мәтін] / Ө.Күмісбаев // Қазақ әдебиеті.- 2002.- 1 қараша - № 44.
2. Қари, Қ. Нишапурдың хош әтірі [Мәтін] / Қ.Қари // Қазақ әдебиеті. - 2006. - №19.- 12 б.
3. Күмісбаев, Ө. Шығыс шайырлары [Мәтін] / Ө.Күмісбаев. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 137 б.
4. Шаңғытбаев, Қ. Жыр жаһаны [Мәтін] / Қ. Шаңғытбаев. - Алматы: Жазушы, 1980. - 366 б.
5. Күмісбаев Ө. Иранбақтың бұлбұлдары. [Мәтін]: Тәржімә / Ө.Күмісбаев. - Алматы: Мұрагер, 2004.- 76 б.
6. Күмісбаев, Ө. Омар Хайям [Мәтін] / Ө.Күмісбаев // Қазақ әдебиеті.- 2004.- 9 шілде - № 27.- 13 б.-
7. Оразақын, А. Түрік халқының төрттағандары [Мәтін] / А. Оразақын // Таң-Шолпан.- 2002.- № 3.- 129-134 бб.
8. Кабарда, черкес халық жырлары [Мәтін] // Таң-Шолпан.- 2005.- № 2.- 94-96 бб.
9. Оразақын, А. Ежелгі түрік халық жырлары (ХІ ғасыр) [Мәтін] / А. Оразақын // Түркі әлемі.- 2007.- № 11.- 16 б.
10. Салықов, К. Рубаилар [Мәтін] / К.Салықов // Әлем әдебиеті.-2007.- № 6.- 13-21 бб.
11. Антология Таджикской поэзии [Текст] .- М.: Гос. изд-во худож. лит., 1951.- 607 с.
12. Айнабеков, Т. Омар Нәйям. Рубаилар [Мәтін] / Т.Айнабеков // Дүние.- 2005.- № 4.- 19-27 б.
13. Серікбай, Қ. Жүрегімде жүз өлең [Мәтін] / Қ.Серікбай. - Алматы: Дәйт-Принтхаус, 2006.- 208 б.
14. Иран тәжік поэзиясы [Текст].- Астана: Аударма, 2005.-728 б.

Мақала редакцияға 30.09.23 түсті

Б. Ш. Баешова

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

О ПЕРЕВОДЕ РУБАЯТОВ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В статье рассматривается перевод жанра рубаи в казахской литературе. Всесторонне изучены произведения поэтов, переведивших на казахский язык лирические, философские рубаи поэтов Востока в художественном мотиве. В статье проанализированы произведения других поэтов, таких как восточные смолы: Рудаки, Омар Хайям, Шираз, Руми, Фирдоуси.

Ключевые слова: Рубаи, четверостишие, поэт, поэзия, Восток, перевод.

B. S. Baeshova

*International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi,
Turkestan, Kazakhstan*

ABOUT THE TRANSLATION OF RUBAYATS IN KAZAKH LITERATURE

Abstract. The article discusses the translation of the rubai genre in Kazakh literature. The works of poets who translated the lyrical, philosophical rubai of the poets of the East into the Kazakh language in an artistic motif have been comprehensively studied. The article analyzes the works of other poets, such as Oriental resins: Rudaki, Omar Khayyam, Shiraz, Rumi, Firdousi.

Keywords: Rubai, quatrain, poet, poetry, East, translation

References

1. Kumisbayev, O. SHEkspirdiң tilinde sheshen sөjlegen parsynuң patsha aқуny Omar Hajyam қазақ әдебиетинд [The Persian royal poet Omar Khayyam, who spoke eloquently in the language of Shakespeare in Kazakh literature] // Kazakh literature.- 2002. - November 1 - № 44. [in Kazakh]
2. Kari, K. Nishapurduң hosh әtiri [Nishapur's perfume] // Kazakh literature. - 2006. - No. 19. - 12 p. [in Kazakh]
3. Kumisbayev, U. Shyғys shajyrlary [Shear resins]. - Almaty: Kazakh University, 2004. - 137 p. [in Kazakh]
4. Shygytbayev, K. Zhyr zhagany [The light of poetry]. - Almaty: writer, 1980. - 366 p. [in Kazakh]
5. Kumisbayev U. Iranbaqtuң bұlbұldary [Nightingales of Iranbaq] [Text]: Tuzhima / U. Kumisbayev. - Almaty: Murager, 2004. - 76 p. [in Kazakh]
6. Kumisbayev, U. Omar Khayyam [Text] / U. Kumisbayev // Kazakh literature.- 2004. - July 9 - № 27. - p. 13 [in Kazakh]
7. Orazakyn, A. Tүrik halkuңuң tөrttaғandary [The quatrains of the Turkish people]// Dawn-Sholpan. - 2002. - № 3. - pp. 129-134. [in Kazakh]
8. Kabarda, cherkес halуқ zhyrlary [Kabarda, Circassian folk songs]// Dawn-Sholpan.- 2005. - № 2. - pp. 94-96. [in Kazakh]
9. Orazakyn, A. Ezhelgi tүrik halуқ zhyrlary [Ancient Turkish folk songs (XI century)] // Turkic world. - 2007. - № 11. - 16 p. [in Kazakh]
10. Salykov, K. Rubailar // World literature.-2007. - № 6. - pp. 13-21. [in Kazakh]
11. Antologiya Tadzhijskoj poezii [Anthology of Tajik poetry].- M.: Gos. izd-Vo khudozh. lit. 1951. - 607 p. [in Kazakh]
12. Ainabekov, T Omar Hayam.Rubilar //Dinie. - 2005. - No. 4. - pp. 19-27. [in Kazakh]
13. Serikbay, K. ZHyregimde zhyz өлең [A hundred poems in my heart]. - Almaty: Dait-Printhouse, 2006. - 208 p. [in Kazakh]
14. Iranian Tajik poetry. - Astana: translation, 2005.-728 p. [in Kazakh]

Педагогикалық ғылымдар

Педагогические науки

Pedagogical sciences

FTAMP 27.35.31

Г.И. Муратова¹ (orcid - 0000-0001-7500-4151) – негізгі автор

С.К. Карауылбаев² (orcid - 0000-0003-0241-0284)

Г.И. Түреханова³ (orcid - 0000-0003-0510-2113)

¹Пед. ғылым. канд., доцент, ²PhD, доцент, ³Мат. магистрі, аға оқытушы

^{1,2,3}М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан

e-mail:¹gauchar70@mail.ru, ²karauylbaev.s.k@gmail.com,

³tyrekhanova@gmail.com

<https://doi.org/10.55956/XQFQ1731>

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Цифрландыру білім мазмұнына ғана әсер етіп қоймай, ақпараттық білім ортасын ұйымдастыруды жетілдіру қажеттігін көрсетіп отыр. Университеттегі білім беру бағдарламалары ақпараттық технологиялар өзгерісіне ілесіп, жыл сайын жаңарту және толықтыру жұмыстары жүргізілуде. Ақпараттық білім ортасын ұйымдастыруда дағдылы болып кеткен презентациялар мен бейнефайлдарды қолданумен қатар бейнебайланыс көмегімен жетекші мамандардың сабаққа қатысуын, деректер қорына тікелей қолжетімділік, жаңалықтар немесе форумдарды трансляциялауды жоспарлау, әлеуметтік желі мүмкіндіктерін қолдану қазіргі сабақты өткізудің формаларына айналуы тиіс. Мақалада ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесін жетілдіру екі бағытта жүзеге асатыны көрсетілген. Біріншісі, пәннің мазмұнын жаңартып отыру. Екіншісі, виртуалды тақта, менталды карта, кеңейтілген шындық немесе білім берудегі мобильді технологиялар мен QR кодтарды, жаңа технологияларды қолдану әдістерін талқылаумен байланысты.

Тірек сөздер: ақпараттық білім ортасы, ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесі, жаңартылған мазмұн.

Кіріспе. Соңғы 5 жылда қазақстандық мектеп оқулықтары барлық пәндер бойынша жаңартыла бастады және 2016 жылға дейін мындаған мектеп мұғалімдері жаңартылған білім мазмұны бойынша біліктіліктерін Педагогикалық шеберлік орталықтарында деңгейлік курстар арқылы арттырды. Цифрлық педагогикаға байланысты зерттеулер соңғы жылдары барлық білім беру деңгейлерінде және дайындық бағыттары бойынша жүргізіліп келеді [1-4].

2020 жылдан кейін қашықтықтан білім берудің маңыздылығы арта түскені мәлім. Жалпыға бірдей онлайн курстар қазір жаңа деңгейге көтерілді. 1990 жылдардан бастап оқу орындарындағы кейбір лекторлардың лекциялардың бейнежазбалары интернетте пайда бола бастаса, 2010 жылдардан бастап тест және емтихан тапсыратын толыққанды интерактив курстар қолданыла бастады. 2022 жылғы 7 шілдеде жоғары білім берудің жаңа стандарты қабылданған кезде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жеке дайындық бағыты саласы болып танылды [5]. Біздің ойымызша бұл сала әрдайым өзге

салармен математикалық модельдеу көмегімен пәнаралық байланыста болуы керек. Гуманитарлық пәндерде веб-квестерді, әлеуметтік желі мүмкіндіктерін қолдану тиімді [6]. Ал жаратылыстану, техникалық-инженерлік пәндерде компьютерлік симуляция, компьютерлік іскерлік ойындарды қолдану тәжірибелі туралы көптеген зерттеулер жасалды [7].

2022 жылы бүкіл әлемде 1,8 миллиард сайт болса [8], білім беру мекемелерінің сайты және электронды ақпараттық білім ортасының дифференциясы айқын.

Бағалау бойынша республикалық kundelik.kz бірыңғай ортақ жүйе қолданылса, кейбір білім беру мекемелері өздерінің электронды ақпараттық білім ортасын қолданумен шектелуде [9].

Алдыңғы зерттеулерде цифрлық педагогика, онлайн педагогика және басқаларының өзгешелігіне тоқталған болатынбыз [10]. И.Л.Петришев цифрлық педагогиканың онлайн педагогикаға қарағанда кең мағыналы екеніне тоқталған [11].

Ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесі курсына студенттерге білім беру мекемелерінің электронды ақпараттық білім ортасын құруы туралы білім берілді.

Зерттеу мақсаты. Жалпы білім беретін орта мектептің «Информатика» оқу курсының 2020 және 2021 жылғы жаңартылған тақырыптарын 6B06111 – Информатика және компьютерлік ғылымдар, 6B06113 – Бағдарламалау және бағдарламалық қамтаманы әзірлеу, 6B06114 – Информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру бағдарламаларының студенттеріне меңгерту және осы білім беру бағдарламаларында оқытылған бағдарламалауға қатысты өзге пәндерінің студенттің әдістемелік көзқарасына әсерін зерттеу.

Зерттеу шарттары мен әдістері. 2022–2023 оқу жылында «Ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесі» пәні 6B06111 – Информатика және компьютерлік ғылымдар, 6B06113 – Бағдарламалау және бағдарламалық қамтаманы әзірлеу, 6B06114 – Информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру бағдарламаларының студенттеріне 8-семестрде оқытылды және бұл пәннің мазмұнын жаңарту барысында жалпы білім беретін орта мектептің «Информатика» оқу курсының 2021 жылғы жаңартылған тақырыптарын қамту көзделді. 2019 жылы университеттің 1-курсына қабылданған бұл студенттер үшін мектеп бағдарламасында Python тілінде бағдарламалау, виртуалды және толықтырылған шындық, MIT App Inventor тақырыптары жаңа болып саналады. Тіпті 2019 жылғы жалпы білім беретін орта мектептің 7-сынып «Информатика» оқулығының өзінде бұрынғы Паскаль бағдарламалау тілі оқылатын болса [12] (Оқулық, 2017), 2021 жылы Python тілі оқытылатын болды [13] (оқулық). 2020 жылы 11-сыныптағы информатика курсына мобильді қосымшаны MIT App Inventor ортасында құрастыру оқытыла бастады [14] (оқулық). Осыған байланысты, студенттердің алдыңғы семестрде оқыған «Python тілінде бағдарламалау» және «Мобильді қосымшаларды әзірлеу технологиялары» пәндерінде алған білімен байланысын анықтау – зерттеу шарты болып табылды.

Зерттеу әдісі ретінде студенттердің ғылыми-әдістемелік еңбектерді оқып-зерттеуін бақылау және рефлексивті өзін-өзі бағалауы қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Бірінші нәтиже «Ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесі» пәнінің оқу бағдарламасының мазмұнын өңдеу болып табылды. Оқу бағдарламасы мазмұнында келесі сұрақтар қазіргі зерттеулер тұрғысынан баяндалды:

- Білім беруді ақпараттандыру: тұжырымдамалық аппарат, даму кезеңдері. Білім беруді ақпараттандыруды дамытудың тарихи кезеңдері. Білім беру аппаратының тұжырымдамалық аппараты;

- Білім беру ұйымының электрондық ақпараттық білім беру ортасы. Электрондық ақпараттық білім беру ортасының түсінігі және құрамдас бөлігі;

- Оқу материалын визуализациялауды және білім алушылардың өзіндік танымдық қызметін арттыруды қамтамасыз етудің мультимедиялық және интерактивті технологиялары. Оқытуда мультимедиялық және интерактивті технологияларды қолданудың дидактикалық негіздері;

- Білім алушылардың білім беру нәтижелерін бақылау мен бағалаудың ақпараттық технологиялары. Білім беру нәтижелерін бақылау және бағалау жүйесін іске асырудағы ақпараттық технологиялар;

- Ұйымға арналған білім беру интернет-технологияларының білім алушылармен өзара әрекеттестігі. Web 2.0 әлеуметтік желілік қызметтерін оқыту барысында қолдану;

- Мобильді білім беру технологиялары және толықтырылған шындық технологиясы. Білім беруде мобильді технологиялар мен толықтырылған шындық технологияларын қолданудың дидактикалық және технологиялық негіздері;

- Қашықтықтан білім беру технологиялары және аралас оқыту. Қашықтықтан және электронды оқыту модельдері. Аралас оқыту. Moodle ортасында электрондық тест жасау әдістемесі.

Тәжірибелік сабақтарда студенттердің келесі тақырыптарды:

- ашық ресурстар мен платформаларда орналастырылған электрондық білім беру мазмұнын зерттеуі;

- білім беру ұйымында күнделік.kz жүйесін енгізу. Сабақ кестесін құруға арналған бағдарламалардың функционалдығын зерттеуі;

- скринкастинг технологиясы негізінде оқыту бейне ресурстарын құру, LearningApps.org және Wizer.me интернет-сервисте интерактивті жаттығуларды әзірлеу, интерактивті кроссвордтар түрінде бақылау материалдарын әзірлеуі;

- білім алушылардың топтық жұмысын ұйымдастыру үшін әлеуметтік сервистерді қолдануы;

- мобильді технологиялардың көмегімен тестілеуді ұйымдастыру үшін Pickers интернет-сервисінің функционалдығын зерттеуі;

- толықтырылған шындықтың интернет-сервистері мен мобильді қосымшаларының функционалдығын зерделеу және оларды білім беруде қолдануы;

- moodle қашықтықтан оқыту жүйесінде платформа әзірлеуі жоспарланды.

Оқу бағдарламасының мазмұны кафедра, факультеттің академиялық сапа кеңестерінде талқыланды және мақұлданды.

Екінші нәтиже – студенттерге жалпы білім беретін орта мектептің «Информатика», «Информатика және ақпараттық технологиялар» курстарында соңғы үш жылда білім мазмұнын жаңарту іске асырылғаны таныстырылды. Студенттердің алдыңғы семестрде оқыған «Python тілінде бағдарламалау» және «Мобильді қосымшаларды әзірлеу технологиялары» пәндерінде алған білімен байланысын анықтау рефлексивті өзін-өзі бағалауы арқылы іске асты.

Студенттер мектепте информатиканы оқытуға арналған соңғы үш жылдағы ғылыми-әдістемелік еңбектермен танысты және оқу материалын визуализациялау, білім алушылардың өзіндік танымдық қызметін арттыруды қамтамасыз етудің мультимедиалық және интерактивті технологиялары, оқытуда мультимедиалық және интерактивті технологияларды қолданудың дидактикалық негіздері, білім алушылардың білім беру нәтижелерін бақылау мен бағалаудың күнделік.kz, өзге де ақпараттық технологияларын зерттеді.

Ұйымға арналған білім беру интернет-технологияларының білім алушылармен өзара әрекеттестігін салыстыру кезінде portal.dulaty.kz, platonus.dulaty.kz, 314kz, daryn.online.kz, TAMOS өзге де ресурстардың бір-бірінен айырмашылықтарын, артықшылық жақтарын талдады және келесі тұжырымалық негіздерді бағалады.

Білім беру мекемелерінің электронды ақпараттық білім ортасына: «...ақпараттық білім ресурстары құрамына компьютерлер, өзге АКТ жабдықтары, коммуникациялық байланыс каналдары, қазіргі ақпараттық білім ортасында білім алуды қамтамасыз ететін педагогикалық технологиялар жүйесі енетінін» ескере отырып [15], студенттер қазіргі ғылыми зерттеулерде электронды ақпараттық білім ортасының сипатын анықтады:

- компьютерлік техниканың программалық-телекоммуникациялық ортасын қолдануға негізделген, бірыңғай технологиялық тәсілдер және өзара байланысты мазмұндық контенті бар білім беру процесін сапалы ақпараттық қамтамасыз ету;

- деректерді, ақпараттық ресурстарды, өзара байланыс хаттамаларын берудің, аппараттық-программалық және пайдаланушылардың білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған ұйымдастыру-әдістемелік қамтаманы жүйелі ұйымдастырылған жиынтығы;

- зияткерлік, мәдени, программалық-әдістемелік, ұйымдастыру және техникалық ресурстарды кумуляциялайтын және білім алушылардың өнімді іс-әрекетін қамтамасыз ететін күрделі жүйе.

Электронды ақпараттық білім ортасы жалпыға ортақ білім беру стандарттарында көрсетілген білім нәтижелеріне жетуді қамтамасыз ете отырып, оқу, сабақтан тыс, білім мекемесін басқару бағыттарын бірыңғай технологиялық шешім арқылы іске асыратын көпкомпонентті жүйе.

Білім беру процесіне қатысушылардың барлығы электронды ақпараттық білім ортасын құруға қатысады. Олардың атқаратын қызметіне қарай келесі модуль түрлері ажыратылады:

Әкімшілік модулі. Білім алушылар, олардың әлеуметтік жағдайы, педагогтер туралы мәліметтер, білім алу нәтижелері: бақылау жұмысы, емтихан бағалары туралы мәліметтермен жұмыс осы модуль көмегімен өңделеді. Осы деректер бойынша есеп дайындау, жұмысқа қажетті статистикалық мәліметтерді жинақтау және білім беру мекемесінің қызметін регламенттейтін нормативтік база жүрзізу іске асады.

Әдістемелік модуль. Бұл модульді әдістемелік бірлестік жетекшілері, директордың әдістемелік жұмыс жөніндегі орынбасары, кітапханашы қолданады. Мұнда программалық-әдістемелік қор, оқу-әдістемелік әдебиет туралы мәліметтерді жинақтау және түзету, педагогтердің біліктілігін арттыру бойынша мәліметтер жинақталады.

Педагогикалық модуль. Бұл модульді педагог-психолог, пән мұғалімдері, сынып жетекшілері қолданады. Модуль ішінде психологиялық-педагогикалық диагности құралдары мен тәсілдері, сабақтардың электронды конспектілері, электрондық журналды жүргізу, ашық қолжетімді немесе мектеп мұғалімдері әзірлеген электронды білім қорлары, АКТ көмегімен білім нәтижесін бақылау құралдары орналасады.

Оқушы модулі. Бұл модульді оқушылар мен олардың ата-аналары қолданады. Модуль функционалы оқушылардың түрлі білім жобаларына қатысуға, оқу процесі барысында топтық шығармашылық жұмыс орындауға, өздігінен білім алуға мүмкіндік береді.

Білім беру мекемесінің ақпараттық жүйесін екі кезеңмен іске қосуға болады:

1. *Дайындық кезеңінде:*

- программалық-технологиялық дайындық іске асады: локальды желі құру, қолданыстағы компьютерлерді модернизациялау, серверді іске қосу, қажетті программалық қамматаны орнату;

- мамандарды жинақтау және ұйымдастыру жұмысы: әкімшілік өкілдері, мұғалімдер, оқушылар, олардың ата-аналарынан құралған қатысушылардың топтарын құру; тәжірибеге қатысушылардың функционалды міндеттерін анықтау; оларға үйрету семинарларын өткізу;

- ұйымдастыру-әдістемелік дайындық жұмыстары: пәндер және пайдаланушылар бойынша деректер қорын толтыру.

2. *Жұмыс кезеңі:*

- электронды мектеп журналының бөлімдерін жүйелі түрде толтыруды ұйымдастыру (ағымдағы үлгерім, сабаққа қатысу, сабақ тақырыптары);

- оқу процесінің барлық қатысушыларының бағдарламалық ортада жұмыс істеу технологияларының сипаттамасын қамтитын оқу-әдістемелік және нұсқаулық материалдарын дайындау;

- студенттердің өзіндік жұмысы үшін электрондық оқу ресурстарын дайындау;

- қашықтықтан және аралас оқыту технологияларын енгізу бойынша электрондық курстарды әзірлеу;

- жүйемен жұмыс істеу кезінде пайдаланушылардың әртүрлі топтары анықтаған пікірлер туралы ақпаратты жинау.

Сонымен, АКТ-ны кешенді пайдалану негізінде білім беру үдерісіне барлық қатысушылардың өнімді қызметін қамтамасыз ететін көпкомпонентті ақпараттық жүйе болып табылады.

Студенттер Web 2.0 әлеуметтік желілік қызметтерін оқыту барысында қолдануды тәжірибе жүзінде LearningApps.org және Wizer.me көмегімен орындап, жаттығуларды жақсартуға байланысты өз пікірлерін зертханалық сабақтарда талқылады.

Мобильді құрылғылардың әртүрлілігі және олардың негізіндегі технологиялардың қарқынды дамуы оқу процесін ұйымдастыру мен басқару мүмкіндіктерін кеңейтетінін қарастырды. Мобильді технологиялар әртүрлі техникалық құрылғыларға негізделген: ұялы телефондар, планшеттік компьютерлер, электронды кітап оқу құрылғылары, портативті аудио ойнатқыштар, портативті ойын консольдері және т.б. Мобильді құрылғылардың негізгі артықшылықтары олардың жинақылығы, автономдылығы, функционалдығы және кең таралуы болып табылады. Заманауи смартфонда кірістірілген фото және бейне камералар, микрофондар, сымсыз байланыс пен ғаламдық Интернетке қол жеткізуге арналған модульдер, жад картасын оқу құралдары, таймер, барометр, акселерометр, көлбеу, температура, ылғалдылық сенсорлары, байланыс құралдары және геолокация.

Оқыту жағдайында кез келген жерде және кез келген уақытта оқу іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік беретін мобильді құрылғыларды пайдалануға негізделген технологиялар мобильді технологиялар деп аталады. Осыған байланысты білім беруде мобильді технологияларды қолданудың негізгі бағыттарын қарастырды:

1. Білім беру ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз ету – ғаламдық интернетке, жеке білім беру ресурстарына қол жеткізу.

2. Қашықтықтан оқыту. Студент электронды оқу курстары, сынақтар, практикалық тапсырмалар және қосымша оқу материалдары бар мамандандырылған сайттарға қол жеткізе алады.

3. Оқу материалдарын қайта шығару (фотосуреттер, анимация, бейне және аудио файлдар, мәтін, 3D кескіндер және т.б.). Бұл жағдайда телефон экранына бейімделген кеңсе бағдарламалары (MS Word, PowerPoint, Excel) түріндегі файлдарды ашуға және қарауға қабілетті ұялы телефон платформалары үшін арнайы бағдарламаларды пайдалану болжанады. Әрбір смартфонда бар ойнатқыш бағдарламалары әртүрлі форматтағы және өлшемдегі оқу аудио және бейне файлдарын ойнатуға мүмкіндік береді.

4. Студенттердің ұялы телефондарында көруге және орындауға бейімделген электрондық оқулықтармен, курстармен, файлдармен жұмыс. Ол үшін телефонға Java қосымшаларын жүктеп алу ұсынылады, мысалы, белгілі бір пәндер бойынша тесттер, оларды сәтті аяқтауға қажетті оқу ақпараты (электрондық оқулықтар, лекция мәтіндері).

5. Сауалнама мен тестілеу деректерін өңдеудің интерактивтілігі мен автоматтандырылуын арттыру. Бүгінгі таңда сауалнаманы аудиторияда ауызша немесе компьютерлік бағдарламалық құралдардың көмегімен ғана емес, сонымен қатар мобильді технологиялардың

көмегімен де жүргізуге болады. Мобильді сауалнама жүйелерін пайдаланудың артықшылықтарына мыналар жатады:

- оқу материалын түсіну деңгейін дер кезінде бекіту;
- сабақта интерактивтілікті арттыру;
- жасырын дауыс беру мүмкіндігі;
- студенттер үшін әдеттен тыс және қызықты тәжірибе;
- оқыту процесінің заманауи техникалық құрамдас бөлігі;
- қолданудың қарапайымдылығы.

Мобильді сауалнаманы ұйымдастырудың тағы бір тәсілі – оқушылардың жеке карталарын оқу үшін мұғалімнің смартфонның мүмкіндіктерін пайдалану. Бұл әдіс мектептің техникалық жарактандырудың жеткіліксіздігі жағдайында қолайлы. Сауалнама немесе тестілеуді сәтті ұйымдастыру үшін мұғалім әртүрлі мобильді құрылғыларды қолдауға бағытталған ең қолайлы және тиімді қызметті таңдауы, сәйкес мазмұнды дайындауы және студенттердің іс-әрекетін ұйымдастыруы керек.

Толықтырылған шындық технологиясы мобильді шешімдерді пайдалана отырып, күрделі тақырыптарды түсіндіру кезінде визуализацияны жақсарту үшін жағдай жасайды. Толықтырылған шындық (қысқаша AR) – мобильді құрылғылар мен мобильді қолданбаларды пайдалана отырып, сандық деректер арқылы көретін физикалық әлемді кеңейтетін нақты уақыт ортасы. Толықтырылған шындықта пайдаланушының көзі виртуалды шындық қабатының (3D модельдер) физикалық ортамен үйлесімін көреді. Бұл ретте қосымша ақпарат (цифрлық деректер) мәтін, сурет, бейне, дыбыс, үш өлшемді объектілер түрінде берілуі мүмкін.

Төмендегілер мобильді толықтырылған шындық құрылғылары ретінде пайдаланылады:

- мобильді құрылғылар (смартфондар, планшеттер);
- тек толықтырылған шындыққа арналған арнайы құрылғылар (басты дисплей – нақты дүниенің суреті мен бейнесін біріктіретін айна, яғни виртуалды модельдер шыныда нақты объектілерге «құлап» түсетіндей етіп бейнеленеді);
- AR көзілдірігі;
- AR контактілі линзалар;
- виртуалды торлы дисплейлер (VRD).

Бүгінгі күні толықтырылған шындықтың бес түрі бар:

1. Маркерсіз AR. Ол арнайы тану алгоритмдерінде жұмыс істейді, мұнда виртуалды тор камера түсірген айналадағы пейзажға салынған. Бұл технологияның артықшылығы мынада: нақты дүние объектілері өз бетінше маркер ретінде қызмет етеді және олар үшін арнайы көрнекі идентификаторларды жасаудың қажеті жоқ.

2. AR маркері. Ол арнайы маркерлер немесе жапсырмалар негізінде жұмыс істейді, бұл ыңғайлы, өйткені оларды тану оңай және виртуалды модель үшін орынға қатаң байланыстыру береді. Түрлі үлгілер (мысалы, QR коды немесе 2D коды) оларды нақты әлемдегі кез келген басқа нысаннан камералар мен мобильді құрылғылардың арнайы қолданбалары арқылы тану үшін маркерлер ретінде пайдаланылады. Маркер танылғаннан кейін мобильді құрылғы экранында виртуалды модель ойнатылады. Толықтырылған

шындықтың бұл түрі маркерсізге қарағанда сенімдірек және дерлік қауыспыз жұмыс істейді.

3. AR проекциясы. Шынайы объектілерді жасау үшін синтетикалық (жасанды) жарықтың кез келген физикалық бетке проекциясын қолданады. Яғни, проекциялық AR жүйелері виртуалды кескіндерді физикалық үлгілерге жобалайды, бұл пайдаланушыларға олардың өзгерістері негізінде жасалған нысандармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Өзара әрекеттесу күтілетін проекция мен өзгертілген проекция арасындағы айырмашылықтар арқылы жүзеге асады.

4. Кеңістіктік (геолокация) AR. Объектінің кеңістіктік орналасуына негізделген. Ол ұялы телефонға орнатылған GPS/GLONASS, гироскоп және компас деректерін пайдаланады. Виртуалды объектінің орны кеңістіктегі координаттармен анықталады. Толықтырылған шындық бағдарламасын белсендіру бағдарламада орнатылған координаттар пайдаланушы координаттарымен сәйкес келген кезде орын алады.

5. AR негізіндегі қабаттасулар. Бұл жағдайда түпнұсқа ұсыну толық немесе ішінара толықтырылғанмен ауыстырылады. Бұл жерде объектіні тану негізгі рөл атқарады, онсыз бүкіл тұжырымдама мүмкін емес.

QR кодтары туралы студенттерге 11-сынып «Информатика» оқулығына енгізілген мәлімет таныстырды [14]

QR (Quick Response) аббревиатурасы ағылшын тілінен аударғанда «жылдам жауап» дегенді білдіреді. Бұл екі өлшемді штрих-код (матрицалық код), оны 1994 жылы жапондық Denso Wave компаниясы жасаған. Ол бір шағын шаршыға 2953 байт ақпаратты, яғни 7089 санды немесе 4296 әріпті (шамамен 1-2 бет) орналастыруға мүмкіндік береді. А4 форматындағы мәтіннің), 1817 иероглиф (6.1-сурет).

QR коды мәтіндерді, әртүрлі сайттардың URL мекенжайларын, ақпаратты жүктеуге арналған белсенді сілтемелерді және т.б. жылдам кодтауға және оқуға (декодтауға) мүмкіндік береді. QR көмегімен әдеттегі штрих-кодқа қарағанда әлдеқайда көп ақпарат кодталады және жеке ақпарат Тек 1 компьютер бар сыныпта жұмысты айтарлықтай жеңілдететін код оқу құралы орнатылған студенттердің мобильді құрылғыларын декодтау үшін пайдалануға болады. Ақпаратты декодтау үшін орнатылған бағдарлама бар смартфон камерасын кодтық кескінге бірнеше секундқа келтіру жеткілікті. Бағдарлама шифрды шешеді, содан кейін кодтың мазмұнында қарастырылған белгілі бір әрекетті орындауды ұсынады. Оқылған ақпаратты құрылғыға сақтауға, сілтеме бойынша өтуге немесе телефон нөмірі кодталған болса, қоңырау шалуға болады.

QR кодтарын тану үшін көптеген бағдарламалар мен қосымшалар бар. Оларды пайдалану үшін ұялы телефонның камерасын және оған орнатылған бағдарламаны пайдалануға болады (бағдарлама кодтың мазмұнын танытын QR сканері); веб-камера, кәдімгі компьютер немесе ноутбук бағдарламалық жасақтамасы; коды бар графикалық кескінді жүктеп салуға немесе кодпен бетке сілтеме беруге болатын онлайн қызмет. Мұндай бағдарламалар студенттердің мобильді

құрылғыларына жылдам әрі тегін орнатылады. Оларға мыналар жатады: ScanLife, NeoReader және т.б.

Білім беруде QR кодтау мыналар үшін қолданылады:

- топтық немесе жеке жұмыс үшін тапсырмаларды кодтау;
- белгілі бір тақырып бойынша қосымша ақпаратты қамтитын мультимедиялық көздерге және ресурстарға сілтеме жасау;
- жобамен жұмыс істеу үшін түсініктемелер жинағын, ақпараттық блоктарды және белсенді сілтемелерді құру;
- білім беру веб-квесттерін құру.

Студенттер орындаған тапсырма үлгілерін мысалға келтірейік.

Тапсырма 1. Plickers сервисінің көмегімен интерактивті сауалнаманы ұйымдастыру және өткізу тәртібімен танысыңыз. Тақырыпты таңдап, әрқайсысына төрт мүмкін жауап беретін 5 сұрақтың мәтінін дайындаңыз.

Тапсырма 2. Дайындалған сұрақтарға сәйкес сыныптастарыңыздың арасында интерактивті сауалнама жүргізіңіз. Тестілеу нәтижелерін қызметтен қараңыз: жалпы сынып бойынша статистика, студенттің жеке сұрақтарға жауаптары және жеке оқушының сұрақтарына жауаптар статистикасы.

Интерактивті сауалнама жүргізу үшін арнайы карталар қажет. Plickers веб-сайтында 5 түрлі жинақ бар, оларда әрбір карта бірегей және өзінің сериялық нөмірі бар. Бұл сауалнаманы жекелендіруге және әр баланың оқу динамикасын қадағалауға мүмкіндік береді. Ұсынылған жиынтықтардың бірін таңдаңыз.

Әр оқушыға сұрақтарға жауап беретін карточкалар жинағын басып шығарыңыз және таратыңыз, смартфонға Plickers мобильді қосымшасын орнатыңыз, проекторды компьютерге қосыңыз. Компьютерден Plickers веб-сайтына өтіп, тіркелгі деректерін енгізіңіз. Сауалнама процесін тікелей смартфоннан басқару үшін сұрақтарды көрсетуге арналған арнайы режим болып табылатын Live view режимін таңдаңыз.

Смартфонда Plickers мобильді қолданбасын ашып, сыныпты таңдаңыз. Қолданбада пайдаланушы кітапханасынан сұрақ кезегіне сұрақ қосу немесе мұғалім сауалнама процедурасына түзетулер енгізу туралы шешім қабылдаған жағдайда жаңа сұрақ жасау функциясы бар. Қолданбада бірінші сұрақты басыңыз, ол автоматты түрде проектор экранында пайда болады.

Әрбір студент сұраққа жауап жазылған картаны көтеріп, сол арқылы оны бекітсе, «Сканерлеу» түймесін пайдаланып жауаптарды оқу керек. Қазіргі уақытта мобильді қосымша барлық студенттердің QR кодтарын бірден таниды. Егер студент картаны ауыстыру арқылы сұрақтың жауабын бірнеше рет өзгертсе, өтінімде тек бір, ең соңғы жауап ескеріледі.

Қорытынды. «Ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесі» пәнін 6В06111 – Информатика және компьютерлік ғылымдар, 6В06113 – Бағдарламалау және бағдарламалық қамтаманы әзірлеу, 6В06114 – Информатика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру бағдарламаларының студенттеріне меңгерту және осы білім беру бағдарламаларында оқытылған бағдарламалауға қатысты өзге

пәндерінің студенттің әдістемелік көзқарасына әсерін зерттеу екі міндетті орындау қажеттігін айқындады.

Біріншіден: пәннің мазмұнын технологияның дамуына орай үздіксіз жаңартып отыру қажеттігі.

Екіншіден: студенттерге тәжірибеге бағытталған тапсырмаларды орындату арқылы жаңа білімді игертуді ұдайы жетілдіру қажеттігі.

Университеттегі білім беру бағдарламалары ақпараттық технологиялар өзгерісіне ілесіп, жыл сайын жаңарту және толықтыру жұмыстары жүргізілуде. Ақпараттық білім ортасын ұйымдастыруда дағдылы болып кеткен презентациялар мен бейнефайлдарды қолданумен қатар бейнебайланыс көмегімен жетекші мамандардың сабаққа қатысуын, деректер қорына тікелей қолжетімділік, жаңалықтар немесе форумдарды трансляциялауды жоспарлау, әлеуметтік желі мүмкіндіктерін қолдану қазіргі сабақты өткізудің формаларына айналуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Соловова, Н.В. Цифровая педагогика: технологии и методы: учебное пособие [Текст] / Н.В.Соловова. – Самара: Издательство Самарского университета, 2020. – 128 с.
2. Карауылбаев, С.К. Орта мектептегі онлайн оқытуға арналған интернет платформасында ауызша диалогты жасанды интеллект нейрожелісі негізінде құру [Мәтін] / С.К.Карауылбаев, А.М. Жумабаева, Г.И. Муратова, А.С. Қалымбет // Педагогика және психология. - 2020. - №4. - Б. 99-105.
3. Mukhiyadin A., Makhazhanova U., Serikbayeva S., Kassekeyeva A., Muratova G., Karauylbayev S., Muratkhan R., Kenzhebay A. Application of Information Technologies and methods for processing Big Data to the management of the educational process during the pandemic // [Journal of Theoretical and Applied Information Technology](#), 2023. Vol.101, No. 2, P. 458 – 470.
4. Mourtzis D., Panopoulos N., Angelopoulos J. A hybrid teaching factory model towards personalized education 4.0 [Electronic resource] International Journal of Computer Integrated Manufacturing. Access mode: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85143275658&doi=10.1080%2f0951192X.2022.2145025&partnerID=40&md5=efa3538c4d23bf01f4fd0fa4a9c7863f>
5. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі № 2 бұйрығы [Электронды ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916>
6. Ibanez P., Villalonga C., Nuere L. Exploring Student Activity with Learning Analytics in the Digital Environments of the Nebrija University // Technology Knowledge and Learning, 2020. Vol. 25. No. 4. P.769-787. Access mode: http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=WOS&search_mode=GeneralSearch&qid=2&SID=D1hTOhLA9WCepMJJDKb&pag e=1&doc=1&cacheurlFromRightClick=no Date of application: 10.09.2020.
7. Sanina, E., Sungurova, N., Artyukhina, M., Mitrokhina, S., Karauylbayev, S. Physiological Efficiency Of Interaction Between Students And E-Learning Environment [Text] / E. Sanina, N.Sungurova, M.Artyukhina, S.Karauylbayev // . In & D. K. Bataev (Ed.), Social and Cultural

- Transformations in the Context of Modern Globalism» Dedicated to the 80th Anniversary of Turkayev Hassan Vakhitovich, vol 92. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 2372-2379). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.05.313>
8. Kemp S. Digital 2022: Global overview report [Electronical resource] Access mode: <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>
  9. Бірыңғай ақпараттық білім беру ортасы [Электронды ресурс] Қол жеткізу режимі: <https://eios.nis.edu.kz/>
  10. Карауылбаев, С.К. Границы развития Интернет-педагогика [Текст] / С.К. Карауылбаев, М. Артюхина, А.М. Жумабаева А.М., Муратова Г.И. // Педагогика және психология. – 2020. – № 2(39). – С. 5-13.
  11. Петришев, И.О. Цифровая педагогика как фактор повышения качества образовательных услуг в РФ. [Текст] / И.О. Петришев // Мир науки, культуры, образования. – 2019. - №6 (79). - С. 339 – 341.
  12. Мұхамбетжанова, С.Т. Информатика. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық [Мәтін]: оқулық / С.Т.Мұхамбетжанова, А.С.Тен, Д.Н.Исабаева, В.В.Сербин. – Алматы: Атамұра, 2017. – 176 б.
  13. Кадиркулов Р.А. Информатика: Учебник для учащихся 7 класса общеобразовательной школы [Текст]: учебник / Р.А. Кадиркулов, А.Д. Рыскулбекова, Г.К. Нурмуханбетова. – Алматы: АЛМАТЫ КІТАП БАСПАСЫ, 2021. – 176 с.
  14. Салғараева, Г.И., Информатика: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану- математикалық бағытының 11-сыныбына арналған оқулық [Мәтін]: оқулық / Г.И.Салғараева, Ж.Б. Базаева, А.С.Маханова – Нұр-Сұлтан: Арман-ПВ баспасы, 2020. – 272 б.
  15. Shen, Pei-Di; Tang, Hui-Wen; Hsu, Lynne Cheng; Tsai, Chia-Wen. Innovative Applications of Online Pedagogy and Course Design. // *International Journal of Information and Communication Technology Education*, 2019. Vol. 15, No. 2, P. 162-166.

Материал редакцияға 20.03.23 түсті

Г.И.Муратова¹ С.К. Карауылбаев², Г.И. Туреханова³

^{1,2,3} Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати,
г.Тараз, Казахстан

ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ

Аннотация. Цифровизация не только влияет на содержание образования, но и показывает необходимость совершенствования организации информационной образовательной среды. Образовательные программы университета сопровождаются изменениями в информационных технологиях, ежегодно проводится работа по обновлению и дополнению. Наряду с использованием презентаций и видеофайлов, которые стали привычными в организации информационной образовательной среды, с помощью видеосвязи должны стать формами проведения современного урока, включая участие ведущих специалистов, прямой доступ к базам данных, планирование трансляции новостей или форумов, использование возможностей социальных сетей. В статье показано, что совершенствование методики обучения информационным технологиям осуществляется в двух направлениях. Первое-обновление содержания дисциплины. Второй связан с

обсуждением виртуальных досок, ментальных карт, дополненной реальности или мобильных технологий в образовании и QR-кодов, а также методов использования новых технологий.

Ключевые слова: информационная образовательная среда, методика обучения информационным технологиям, обновленное содержание.

G.I.Muratova¹, S.K. Karauylbayev², G.I. Turekhanova³

^{1,2,3}Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan

EXPERIENCE IN IMPROVING INFORMATION TECHNOLOGY TEACHING METHODS

Abstract. Digitalization not only affects the content of education, but also shows the need to improve the organization of the information educational environment. The university's educational programs are accompanied by changes in information technologies, and work is carried out annually to update and supplement them. Along with the use of presentations and video files, which have become familiar in the organization of the information educational environment, video communication should become forms of conducting a modern lesson, including the participation of leading specialists, direct access to databases, planning news broadcasts or forums, using the capabilities of social networks. The article shows that the improvement of the methodology of teaching information technologies is carried out in two directions. The first is updating the content of the discipline. The second is related to the discussion of virtual whiteboards, mental maps, augmented reality or mobile technologies in education and QR codes, as well as methods of using new technologies.

Keywords: information educational environment, methods of teaching information technologies, updated content.

References

1. Solovova N. V. Cifrovaya pedagogika: tekhnologii i metody [Digital Pedagogy: technologies and methods: a manual]. - Samara: Samara University Press, 2020. – 128 pages. [in Russian]
2. Karaulbaev S. K., Zhumabaeva A.M., Muratova G. I., Kalymbet A. S. Orta mekteptegi onlajn oқытуға арналған интернет платформасында ауызша dialogty zhasandy intellekt nejrozhelisi negizinde құру [In the creation of a neural network of oral dialogue artificial intelligence on the internet platform for online secondary school education] // Pedagogy and psychology. 2020. No. 4. p.99-105. [in Kazakh]
3. Mukhiyadin A., Mahazhanova U., Serikbaeva S., Kassekeeva A., Muratova G., Karaulbayev S., Murathan R., Kenzhebay A. Application of information technologies and big data processing methods to manage the educational process during a pandemic. (2023) Journal of theoretical and Applied Information Technology. Volume 101, Issue 2, Pages 458-470. ISSN 19928645.
4. Murcis D., Panopoulos N., Angelopoulos J. The hybrid model of the training factory on the path of Private Education 4.0 (2022) International Journal of computer integrated manufacturing. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85143275658&doi=10.1080%2f0951192X.2022.2145025&partnerID=40&md5=efa3538c4d23bf01f4fd0fa4a9c7863f>

5. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік зhalпыға mindetti standartтарын bekitu туралы Қазақстан Respublikasy Fylym және жоғары білім ministriniң 2022 zhylы 20 shildedegi № 2 бұjрығы. [The state universal standard of education after admission to higher and higher education Order of the minister of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan] Dated July 20, 2022 No. 2. [Electronic resource] Access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916> [in Kazakh]
6. Ibanes, Patricia; Villalonga, Cristina; Nuere, Leire. Studying student activity through learning analytics in the digital environment of nebriya University / Technology Education and training. – 2020. - Volume: 25. - Issue: 4. - p. 769-787. - [Electronic resource] URL: http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=WOS&search_mode=GeneralSearch&qid=2&SID=D1hTOhLA9WCepMJJDk&page=1&doc=1&cacheurlfromrightclick=no (publication date: 10.09.2020).
7. Sanina E., Sungurova N., Artyukhina M., Mitrokhina S. and Karaulbayev S. (2020). The Physiological Effectiveness Of Students ' Interaction With The E-Learning Environment. V & D. K. Bataev (Ed.), Social and cultural transformations in the context of modern globalism", dedicated to the 80th anniversary of Turkayev Khasan Vakhitovich, volume 92. European works on social and behavioral sciences (pp. 2372-2379).
8. Simon Kemp. Digital technologies 2022: global review report. January 26, 2022. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>
9. Бірыңғай ақпараттық білім беру ортасы [Unified information educational center] [Electronic resource] // Available at: <https://eios.nis.edu.kz/> [in Kazakh]
10. Karaulbayev S. K., Artyukhina M., Zhumabaeva A.M., Muratova G. I. Granicy razvitiya Internet-pedagogiki [Boundaries of the development of Internet pedagogy] // pedagogy and psychology. – 2020. – № 2(39). - 5-13 pp. [in Kazakh]
11. Petrishev I. O. Cifrovaya pedagogika kak faktor povysheniya kachestva obrazovatel'nyh uslug v RF.] Digital Pedagogy as a factor in improving the quality of educational services in the Russian Federation. // World of science, culture, education, 2019, №6 (79), 339-341 EP. ISSN 1991-5497 [in Russian]
12. Mukhambetzhanova S. T. Informatika. ZHalpy bilim beretin mekteptiң 7-synybyna arnalған оқулық [Computer Science. Training for the 7th son of a general education school.] n. – Almaty: Atamura, 2017. – 176 p. [in Kazakh]
13. Kadirkulov R. A. Uchebnik dlya uchashchihsya 7 klassa obshcheobrazovatel'noj shkoly [Computer Science: a textbook for students of the 7th grade of a comprehensive school]. - Almaty: ALMATY book publishing house, 2021. - P. 176. [in Russian]
14. Salgaraeva G. I., Informatika: ZHalpy bilim beretin mekteptiң zharatylystanu-matematikalyқ бағытынұң 11-synybyna arnalған оқулық. [Computer science: training dedicated to the 11th son of the natural and mathematical direction of the general education school]. – Nur-Sultan: Publishing House "Arman-PV", 2020. – 272 p. [in Kazakh]
15. Shen, Pei-Di; Tang, Hui-Wen; Su, Lynn Cheng; Cai, Chia-Wen. (2019). Innovative applications of online pedagogy and course development. International Journal of education in the field of information and communication technologies, volume 15, No. 2, pp. 162-166.

FTAMP 14.35.07

Н.А.Ырымбаева (orcid -0000-0003-1862-0462)

«Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының докторанты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан
e-mail: nurgul.a@internet.ru

<https://doi.org/10.55956/KWSO3603>

СТУДЕНТТЕРДІ МЕДИАБІЛІМ ҮДЕРІСІНДЕ ДАЯРЛАУДАҒЫ ТҰЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ ТҰҒЫРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада студенттерді медиабілім үдерісінде даярлаудағы тұлғалық-бағдарлытұғырдың маңыздылығы зерттелген. Отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, ондағы тұлғалық-бағдарлы тұғырдың мәні, тұжырымдамалары және оның білім беру үдерісіндегі рөлі қарастырылған. Мақала мәтінінде кездесетін негізгі кілттік сөздердің анықтамалары берілген. Қазіргі цифрлық және ақпараттық қоғамдағы негізгі құзыреттер болып табылатын студенттердің сыни және шығармашыл ойлауын, білім жолындағы өзіндік ізденісі мен өзін-өзі көрсетуін, үздіксіз білім алуына және бәсекеге қабілеттілігін дамытудың өзектілігі айтылған. Мақаланың қорытындысында студенттерді медиабілім үдерісінде даярлаудағы тұлғалық-бағдарлы тұғырдың мақсатқа жетудегі мүмкіндіктері беріліп, қорытынды жасалынған.

Тірек сөздер: медиабілім, масс-медиа, медиабілім үдерісі, тұғыр, тұлғалық-бағдарлы тұғыр.

Кіріспе. Бүгінгі жаһандық кезеңдегі білім берудің әлемдік кеңістікке бағытталу қарсаңында, болашақ мамандардан кәсіби құзыретті, өзіндік ізденуі мен өмір бойы оқуға бейім, жағдаяттарға икемділіктің жоғарылығы, бәсекеге қабілетті болуы талап етіледі. Ал бұл өз кезегінде болашақ мамандық иелерінің медиабілім үдерісіндегі ақпараттық құзыреттіліктерінің дамытумен айқындалады. Себебі студенттердің қазіргі ақпарат ғасырында цифрлық сауаттылық пен масс-медиа өнімдерін еркін қолданып қана қоймай, ондағы алатын ақпаратты сұрыптай, шынайылығын ажырата, сыни тұрғыдан бағалай білуі мен ойлау арқылы қабылдауы өте маңызды.

Мемлекет басшысы Қ.Ж.К.Тоқаев «Адам капиталының сапасын барынша арттыру керек. Себебі Қазақстанның басты байлығы – адам. Қарым-қабілеті зор, білімді азаматтар елімізді алға бастайды. Сол үшін білім беру жүйесін жан-жақты дамыту қажет», – деген болатын [1]. Бұл білім, білік, дағдысы ұштасқан, өз саласының қас шеберін дайындауда заманауи барлық мүмкіндіктерді қолдану арқылы жүзеге асатыны анық.

Қазіргі жоғары білім берудегі маңызды міндет ретінде медиабілім үдерісінде студенттерге ақпараттың әртүрлі түрлерін түсінуге, пікірлер мен фактілерді ажыратуға, сондай-ақ ақпаратты оның сенімділігі мен сапасына қарай талдау, бағалау қабілеттірін дамытуды айтсақ болады.

Медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту үшін дәрістер, пікірталастар, жобалық тапсырмалар, сондай-ақ онлайн оқытуды қоса алғанда, заманауи технологияларды пайдалану сияқты жұмыстың әртүрлі әдістері мен нысандарын пайдалану қажет. Осы аталған

іс-әрекеттердің жүзеге асуын ұйымдастыру тікелей болашақ маманның жеке тұлғасын дамытумен байланысты.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу тақырыбының теориялық және әдіснамалық негізінде студенттерді медиабілім үдерісінде дайындаудағы тұлғалық-бағдарлы тұғыр мәселесі отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде зерделенді. Ғалымдардың зерттеулерінің әдіснамасын, тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, тақырып аясындағы ғылыми әдебиеттерді талдау, нақтылау бойынша жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданды.

Зерттеу нәтижелері. Mass media және телекоммуникация терминдерінің анықтамалық сөздігінде «Масс-медиа – бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) – синонимі ретінде, басылымдар (газеттер, журналдар, кітаптар), радио, теледидар, кинематограф, дыбысжазба және бейнежазба, бейнемәтін, телемәтін, жарнамалық тақталар, үй бейнеорталықтары, теледидарлық, телефондық, компьютерлік желілерді біріктіретін және басқа да байланыс желілері. Бұл құралдардың барлығын біріктіретін олардың сапалары – жалпы аудиторияға арналғандығы, адамдардың қолжетімділігі, ақпарат тарату мен оны жасаудың ұжымдық сипаты», – деген анықтама берілсе, ал «Медиа – бұқаралық қоғамдық ақпаратты тарату құралдары; сондай-ақ, ақпарат жасау, жазу, көшіру, көбейту, сақтау, тарату, қабылдау және субъект (агенттік, автор) пен объект (көпшілік аудитория, адресат) арасында онымен алмасуды жүзеге асыратын техникалық құралдары», – делінген [2].

Медиабілім беру – бұл медиа құралдармен және медиа мәтіндермен жұмыс істеу білімдері мен дағдыларын меңгеруді, сондай-ақ медианы пайдалануда сыни ойлау мен этикалық принциптерді дамытуды қамтитын медиа құзыреттілікті дамытуға бағытталған жүйелі үдеріс [3].

Медиабілім үдерісіндегі мемлекет аумағында таратылатын масс-медиа түрлері:

- баспа өнімдеріне: газет, журнал, кітап, басылымдар, сыртқы жарнама және т.б.

- теледидар: жаңалықтар, кино, телехикая, декеті фильм, телеарналық жобалар, яғни интеллектуалды, ойын-сауық бағдарламалары, қоғамдық-саяси ток шоулар, ұлттық музыкалық-танымдық және әлеуметтік бағдарламалар және т.б.

- радио: жаңалықта, ойын-сауық бағдарламалары, әуендер, жарнамалар және т.б.

- интернет: әр түрлі мазмұндағы сайттар, әлеуметтік желілер.

Қазіргі қоғамдағыорын алып отырған медиабілім – адамдарға тез өзгертін медиа кеңістікке жылдам бейімделу мен оның мүмкіндіктерін өмірде және кәсіби қызметте тиімді пайдалануға көмектесетін заманауи білім беру жүйесінің қажеттілігі артып келе жатқан элементі ретінде қарастырылады.

Медиа білім үдерісі арқылы болашақ маман өзіндік сыни ойлауды дамытуға, алынған ақпаратты талдауға, оның дұрыстығы мен шынайылығын анықтауға және пайдаланудың этикасын бағалауға негізделген.

Бүгінгі күнгі жоғары оқу орнындағы оқыту-тәрбие мазмұны болашақ маманның жеке өмірі мен кәсіби маман болу жолында өзіндік білімі, ізденімпаздығын, үздіксіз білімі мен қызығушылығын жаңартуы мен жандандыруына, іс-әрекеттің белсенді субъектісі ретінде қалыптастыруға бағыттала отырып, дамытушылық тұрғыдан тұлғаға бағытталған.

Тұлғалық тұғырмедиабілім үдерісінде студенттердің жеке мотивтерін, нақты қойылған мақсатқа бағдарлануын, бірегейлігін, өзін-өзі анықтау мен дамуын, өзін-өзі жүзеге асыруынталап етеді.

Тұлғалық тұғыр – педагогтің тәрбиеленушіге жеке тұлға, өзіндік дамудың өз әрекетіне жауапты субъектісі және тәрбиелік өзара әрекеттесу субъектісі ретіндегі қалыптастыруы [4].

Тұлғалық тұғырдың негіздері ғылымда И.С. Якиманская, В.В. Сериков, Ю.А. Плотоненко, Г.А. Касен, А.К. Мынбаева, З.М. Садвакасова және т.б.ғалымдардың еңбектерімен толығып, тұлға іс-әрекеттің субъектісі ретінде, оның жеке қабілеттілін көрсетуге және тұлғалық өсуге жағдай жасау,білім алушының субъективті ұстанымын іске асыру мен қарым-қатынастағы іс-әрекетті қалыптастыру тұрғысынан қарастырылды.

Тұлғаға бағытталған жүйенің негізін қалаушы И.С. Якиманскаяның еңбектерде идеялар, принциптер, тұлғаға бағытталған оқытудың психологиялық-педагогикалық негіздері, технологияларымен модель беріледі.Профессордың тұлғаға бағытталған оқыту тұжырымдамасына сәйкес, әр білім алушы даралығымен, өзіндік құндылықтары, қоршаған әлемге деген субъективті көзқарасымен ерекшеленеді. Сондай-ақ, тұлғаның дамуындағы міндеттерді шешуде, оқытушыәрбір білім алушыны бірегей құбылыс ретінде қабылдап, оның даралығын оқу арқылы ашуды, әлеуетін іске асыру қажеттігін ұсынады.

Тұлғаға бағытталған білім–бұл оқыту, оқу, даму арасындағы байланысты жүйелі түрде құру. Бұл дәстүрлі оқу-тәрбие үдерісінен айтарлықтай ерекшеленетін тұтас білім беру үдерісі. Кез-келген оқыту жеке тұлғаның дамуы үшін жағдай жасауға негізделген, сондықтан ол дамушы, тұлғаға бағытталған болып табылады [5].

Ғалым И.С. Якиманская жеке тұлғаға бағытталған білім беру моделінің толық классификациясын енгізіп, оны шартты түрде: элеуметтік-педагогикалық, пәндік-дидактикалық, психологиялық деп бөледі. Ал тұлғаға бағытталған оқыту моделін құру үшін: көп деңгейлі тұғыр, дифференсалды тұғыр, индивидуалды тұғыр, субъективті-тұлғалық тұғыр ұғымдарын ажырату қажеттігін атап өтеді. Сонымен қатар автор тұлғаға бағытталған оқыту келесі дағдыларды қалыптастыратындығын атап өтті:

- алған білімдерін өз бетінше игеру және оны шығармашылықпен қолдану;
- өздігінен және жауапты шешімдер қабылдау;
- өз іс-әрекетін жоспарлай білу, оның нәтижелерін болжау және бағалау;
- өзі және басқалар үшін жауапкершілікті қабылдау;
- басқа адамдармен ынтымақтастық пен қолдау қатынастарын құру [6].

Осылайша, И.С. Якиманскаяның еңбектерінен тұлғалық тұғыр негізінде әрбір білім алушыға бірегей, қайталанбас субъективті-тұлғалық қарым-қатынасты қалыптастыру,жеке қасиеттерін ашу және қажетті элеуметтік, педагогикалық жағдайлар жасау мәселесін аңғарамыз.

Автор атап өткен тұлғаға бағытталған оқыту дағдылары болашақ маманның тұлғалық дамуы мен өзіндік ізденістеріне негізделген. Ал бұл дағдыларды дамыту бүгінгі цифрландыру мен ақпарат ғасырында ерекше мүмкіндіктерге ие.

Тұлғалық тұғырдың теориялық және әдістемелік негіздерін жасауға үлкен үлес қосты ғалым В.В. Сериков, білім парадигмасындағы тұлға орнына ерекше мән беріп, тұлғалық білімге әдіснамалық тұрғыдан талдау жасайды.

Профессор В.В. Сериков тұлғаға бағытталған білім, адамның жеке өмірінің тетіктерін – рефлексия, мағыналы-шығармашылық, талғампаздық, жауапкершілік, дербестікті және т.б. білім берудің өзіндік мақсаты ретінде қарастырып, оған қол жеткізуді мазмұндық және процедуралық компоненттеріне бағынуымен байланыстырады [7].

Автор өз еңбегінде келесідей тұлғаға бағытталған білім беру тұжырымдамаларының жиынтығын ұсынады:

1. Қарапайым және ең көп тараған педагогикалық сана деңгейіндегі білім берудегі тұлғалық тұғыр, педагог пен тәрбиеленушінің арасындағы қарым-қатынастың этикалық-гуманистік принципі ретінде беріледі;
2. Тұлғалық тұғырда педагогикалық іс- әрекеттің негізгі мақсаты – тұлға төңірегіндегі бағыттарын синтездеу принципі ретінде қарастырылады;
3. Тұлғалық тұғыр педагогикалық үдерістегі жеке жаңабілімдік механизмді ашатын түсіндірме принципі ретінде түсіндіріледі;
4. Бұл тұғыр басымдықтарды, білім беру «маршруттарын» таңдау, зерттелетін мазмұнды (жеке тәжірибені) өзіндік, жеке қабылдауды қалыптастыру мағынасында білім беру үдерісін тұлғалық еркіндік принципі ретінде сипаттайды;
5. Білім берудегі жеке тұлға «жаңа адам» моделі ретінде түсіндіріліп, педагогикадағы тұлғалық тұғыр «берілген қасиеттері бар» тұлғаны тәрбиелеу туралы болды;
6. Тұлғалық тұғыр ұжымдық-нивелирлеу тәрбиесіне балама мағынада білім берудегі даралықтың басымдығы ретінде түсіндіріледі;
7. «Тұлғалық тұғыр» ұғымының тағы бір мағынасы педагогикалық үдерістің тұтастығы идеясымен байланысты;
8. Тұлғалық тұғыр – индивидтің жеке қасиеттерін дамытуға және өзін-өзі дамытуға бағытталған педагогикалық үдерістің ерекше түрін (нақты мақсаттары, мазмұны, технологиялары бар) құру ретінде қарастырылады [8].

В.В. Сериковтың ғылыми еңбектерін зерделей келе, тұлғаға бағытталған білім берудің негізгі құндылығы – білім алушыны жеке тұлға ретінде қарастыру, оның жеке тәжірибенің қалыптасуын, өзінің жеке білімін, өзіндік мінез-құлық стилін, өзіндік пікірін, өзіндік іс-әрекет құрылымын дамытуды қамтамасыз етуді қарастырғанын аңғардық. Сондай-ақ, білім алушының өзіндік жеке қасиеттерінің көрініс табуы үшін: мотивациялық, бағдарлық, делдалдық, қайшылық, сыни, мағыналы-шығармашылық, өзін-өзі жүзеге асыру, рефлексиялық және әмбебап тұлғалық функциялардың қажеттігін атап өтеді.

Осылайша, автордың зерттеулерінде жеке тұлғаға бағытталған білім беру тұжырымдамасы педагогикалық тәжірибе мен сананың өзгеруін реттеуі ретінде айтылады. Ал тұлғалық тұғыр – педагогика пәні шеңберінде білім берудің мақсаты мен мазмұнының категориялары, оқыту мен оқыту қызметі, оқыту әдістері және олардың құрамына кіретін нақты технологиялар, білім беру үдерісінің тиімділік критерийлері арқылы қарастырылады. Демек, болашақ маманның жеке және субъективті ұстанымдарының қалыптасуына, өзіндік бағдарлануы мен жобалауына, педагог пен білім алушының мақсатқа бағытталған өзара іс-әрекетін жүйелі ұйымдастыру арқылы іске асады.

Ю.А. Плотоненконың зерттеу жұмысында ЖОО-да студенттің ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасуы динамикалық құрылым және деңгей бойынша дифференциалану ретінде қарастырылған (базалық, кәсіптік-

модельдеу және шығармашылық-ізвестіру). Ол білім алушының құзыреттілігін қалыптастырудағы мүмкіндіктерін толық ашуда тұлғалық-бағдарлы тұғырға негізделеді. Сонымен қатар, тұлғалық-бағдарлы тұғыр студенттің әлеуетін ашып қана қоймай, жаңа ақпараттық технологияларды қолданудағы ақпараттық құзыреттілік деңгейін сәйкестендіруге әсері болатындығы айтылған.

Зерттеушінің ғылыми еңбегінде ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру үдерісі жеке білім беру траекторияларын іске асыру шеңберінде жүзеге асып, студенттерге жобалауға, өзін-өзі жүзеге асыруға, ынталандыруға жағдай жасаумен сипатталады. Сондай-ақ авторстуденттердің жеке жетістіктері мен оқу сапасын бағалау ақпараттық құзыреттілік деңгейлеріне қол жеткізу критерийлері мен көрсеткіштер негізін келесідей анықтайды:

1) нақты құрылымдалған білім беретін компьютерлік бағдарламалармен жұмыс істеу кезінде нәтижесі білім алушының іс-әрекетімен детерминирленген кез келген қызмет түрлерін нақты жоспарлауды талап ететін ортаға енгізілген кезде конструктивті алгоритмдік ойлау;

2) репродуктивті қызметтің мазмұнын өзгерту, танымдық қызығушылықты жандандыру, зияткерлік оқыту жүйелері мен модельдеу бағдарламалары ортасында эвристикалық, зерттеушілік сипаттағы тапсырмаларды орындау есебінен шығармашылық ойлау;

3) электрондық пошта және электрондық конференциялар сияқты технологиялардың көмегімен өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін кеңейтудің арқасында бірлескен жобаларды орындау, компьютерлік іскерлік ойындар өткізу барысында коммуникативтік қабілеттерге ие болу [9].

Демек, Ю.А. Плотоненко еңбектерінде ЖОО-ны студенттерінің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру үдерісінде тұлғалық-бағдарлы тұғырды қолданудың маңыздылығын атап көрсеткенін байқаймыз. Тұлғалық-бағдарлы тұғыр құндылық бағдарлары, сенімдері, қажеттіліктері мен қызығушылықтары деңгейінде жұмыс істеуді қамти келе, оқу үдерісін студенттер үшін тиімді, әрі қызықты етуге мүмкіндік береді. Яғни, оқыту тек оқып, білім алып қана қоймай, әр білім алушы үшін өзіндік маңызы болуы керек.

Қазіргі жылдам өзгеретін ақпараттық қоғамда білім, білік, дағдыларды үнемі жаңарту қажеттігі, болашақ мамандардың ақпараттық құзыреттілігін дамытуын қажет етеді. Осы тұрғыда тұлғалық-бағдарлы тұғыр студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеруге және олардың әртүрлі жағдайларда ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау, бағалау және пайдалану қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осылайша тұлғалық-бағдарлы тұғыр, медиабілім үдерісінде студенттерінің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға, студенттердің жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, оқытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді және оларға қазіргі ақпараттық ортаның белсенді және құзыретті қатысушылары болуға көмектеседі.

Отандық ғалымдар Г.А. Касен, А.К. Мынбаева, З.М. Садвакасованың еңбектерінде тұлғалық-бағдарлы тұғырдың негізгі жағдайы төмендегідей қарастырады:

1. Тұлға барлық білім беру үдерісінің тиімділігін бағалаудың мақсаты, субъектісі, нәтижесі және критерийіне айналады;

2. Өзара қатынаста, өзара әрекетте, қарым-қатынаста және білім беруде субъект-субъектілік қатынастар басым болады;

3. Тұлғалық-бағдарлы оқыту білім алушылардың, студенттердің тұлғалық өзін-өзі дамытуымен даму үдерісін білуді талап етеді;

4. В.А. Петровскийдің оқыту үдерісіне сәйкес, оқытудағы тұлғалық-бағдарлы принциптерді тұжырымдау, яғни өзгергіштік, интеллект, әсер және әрекет синтезі, басымдықты бастау;

5. Тұлғалық-бағдарлы тұғырдағы білім мазмұны;

6. Педагогтің фасилитатор ретіндегі ұстанымы;

7. Индивидуалды тұғыр [10].

Сонымен қатар авторлар тұлғалық-бағдарлы оқытудағы студенттерге арналған: әрдайым студенттерге мотивация беріп отыру; топ пен студенттердің индивидуалды ерекшеліктерін зерттеу; әр түрлі деңгей мен қиындықтағы тапсырмаларды әзірлеу; студенттерді ерекшелік, мадақтау; студенттердің нәтижелерін, іс-әрекеттерін бағалап, жұмыстарды студенттердің өздерінің бағалауына жағдай жасау және т.б әдістемелік ұсынымдарды берді [10].

Ғылыми нәтижелерді талқылау. Жоғарыда қарастырған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, медиабілім үдерісінде болашақ мамандардың тұлғаға бағдарланған қатынасын басшылыққа алу арқылы, ақпараттық құзыреттілігін дамытуда әр білім алушының даралығын, өзіндік жеке құндылықтары мен қасиеттерін дамыту, өзіндік жаңа сапаларды ашу мен өзін-өзі дамыту бағыттылығының маңыздылығын аңғардық.

Осылайша медиабілім үдерісіндегі тұлғалық-бағдарлы тұғыр студенттердің ақпараттық мәдениетін, медиақұзыреттілігін, кәсіби әлеуетін, әртүрлі ақпарат көздерінен қажетті деректерді іздеу мен жеке тәжірибеде қолдану қабілеті мен кәсіби қызметінде қолданудан көрініс тауып, ақпарат ағынында бағдарлана алатын тұлғаға айналуына негіз болады.

Болашақ маманға білім беруде тұлғалық-бағдарлы тұғырды басшылыққа ала отырып, келесі мақсаттарға жетуге мүмкіндік туады:

1. Оқытуды даралау: тұлғалық-бағдарлы тұғыр әрбір білім алушының жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескеруге мүмкіндік бере отырып, бейімдеуді қамтиды. Оқу материалдары мен оқыту әдістері студенттердің жеке қалауы мен қабілеттеріне икемдеу және медиабілім беруге негізделген топтық жұмыс, жеке жобалар мен тапсырмалар және т. б. тұрады.

2. Студенттерді белсенді түрде тарту: тұлғалық-бағдарлы тұғыр студенттердің оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал ете отырып, олардың масс-медиамен өз бетінше жұмыс істеуге, тапсырмалар мен жобаларды таңдауға, сондай-ақ өз пікірлері мен идеяларын білдіруге мүмкіндіктер береді. Бұл өз кезегінде болашақ мамандардың өзін-өзі анықтауын, тәуелсіздігі мен жауапкершілігін дамытуға ықпал етеді.

3. Студенттердің жеке қасиеттерінің дамуына ықпал ету: тұлғалық-бағдарлы тұғыр білім алушылардың өзін-өзі бағалау, эмоционалды интеллект, эмпатия және әр түрлі жағдайға толеранттылық таныту, өз пікірлерін еркін айтуға, өзгелердің көзқарастарын тыңдап және құрметтеу сияқты жеке қасиеттерді дамытуға көмектеседі.

4. Өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі реттеуді дамыту: медиабілім үдерісінде студенттерге өз қабілеттеріне деген сенімділікті арттыруға, өздерінің күшті жақтарын білуге, мақсат қоюға, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі көрсету және жоспарлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

5. Студенттердің әлеуметтік дағдыларын дамыту: тұлғалық-бағдарлы тұғыр қарым-қатынас дағдыларын, ынтымақтастықты, әлеуметтік-эмоционалды аспектілер мен тұлғааралық дағдыларды, медиабілім үдерісіндегі ақпараттық қауіпсіздікті дамытуға әсері болады.

Қорытынды. Студенттерді медиабілім үдерісінде даярладатұлғалық-бағдарлы тұғыр ақпарат ағынында бағдарлана алатын, жеке тұлғалық қасиеттерін өзіндік ізденісімен дамытуға қабілетті, кәсіби құзыретті маман қалыптасуында маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қ.Ж.Тоқаевтың VIII сайланған Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі [Электрондық ресурс] – Қолжетімділік режимі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-viii-saylangan-parlamenttin-birinshi-sessiyasynyn-ashyluynda-soylegen-sozi-2922539> Жүгінген күні: 15.04.2023
2. Тұрсын, Қ. Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі [Мәтін] / Қ. Тұрсын. – Алматы, Қазақ энциклопедиясы баспасы, 2015. – 632 б.
3. Manovich, L. Software Takes Command: Extending the Language of New Media [Electronic resource] – Access mode: <https://doi.org/10.5040/9781472544988> Date of application: 15.04.2023
4. Бим-Бад, Б. Педагогический энциклопедический словарь [Текст] / Б. М. Бим-Бад. – М: Большая рос. энцикл., 2002. – 527 с.
5. Якиманская, И.С. Технология личностно-ориентированного образования [Текст] / И.С. Якиманская. – М.: 2000. – 98 с.
6. Якиманская, И.С. Личностно ориентированное обучение в современной школе [Текст] / И.С. Якиманская. – М.: Сентябрь, 1996. – 96 с.
7. Сериков, В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем [Текст] / В.В. Сериков. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1999. – 272 с.
8. Сериков, В.В. Личностно-ориентированное образование: поиск новой парадигмы [Текст] монография / В.В. Сериков. – М., 1998. – 180 с.
9. Плотоненко, Ю.А. Личностно-ориентированный подход в формировании информационной компетентности студентов вуза [Текст]: автореф. дисс. к.п.н. : 13.00.01 / Ю.А. Плотоненко. - Тюмень, Тюмен. гос. ун-т., 2009. – 27 с.
10. Касен, Г.А. Личностно-ориентированный, проектный и проблемно-ориентированный подходы в обучении [Текст] : методические рекомендации / Г.А. Касен, А.К. Мынбаева, З.М. Садвақасова. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 78 с.

Мақала редакцияға 16.05.23 түсті

Н.А.Ырымбаева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан*

РОЛЬ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье изучена важность личностно - ориентированного подхода в подготовке студентов в процессе медиаобразования. Проведен обзор отечественной и зарубежной научной литературы, рассмотрены сущность,

концепции личностно-ориентированного подхода и его роль в образовательном процессе. Приведены определения ключевых слов, встречающихся в тексте статьи. Подчеркнута актуальность развития критического и творческого мышления, самостоятельного поиска и самовыражения, непрерывного образования и конкурентоспособности студентов, которые являются основными компетенциями в современном цифровом и информационном обществе. В заключении статьи представлены возможности достижения цели личностно-ориентированного подхода в подготовке студентов в процессе медиаобразования.

Ключевые слова: медиаобразование, масс-медиа, процесс медиаобразования, подход, личностно-ориентированный подход.

N.A. Yrymbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE ROLE OF THE PERSONALITY-CENTERED APPROACH IN TRAINING STUDENTS IN MEDIA EDUCATION

Abstract. The article studies the importance of personality-centered approach in the training of students in the process of media education. The review of domestic and foreign scientific literature is carried out, the essence, the concepts of personality-centered approach and its role in the educational process are considered. The definitions of key words occurring in the text of the article are given. The urgency of developing critical and creative thinking, independent search and self-expression, continuous education and competitiveness of students, which are the main competences in today's digital and information society, is emphasized. In the conclusion of the article the possibilities of achieving the goal of personality-centered approach in the training of students in the process of media education are presented.

Keywords: media education, mass media, media education process, approach, person-centered approach

References

1. Memleket basshysy K.-ZH.Tokaevtyñ VIII sajlangan Parlamenttin birinshi sessiyasynyn ashlylynda sojlegen sozi [Electronic resource] – Access mode: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-viii-sajlangan-parlamenttin-birinshi-sessiyasynyn-ashlylynda-sojlegen-sozi-2922539> [in Kazakh]
2. Tursyn, K. Mass media zhәне telekommunikaciya terminderinin kazaksha-oryssa-agylshynsha anyktamalyk sozdigi [Kazakh-Russian-English reference dictionary of Mass media and telecommunications terms]. – Almaty, «Kazak enciklopediiasy» baspasy, 2015. – 632 p. [in Kazakh]
3. Manovich, L. Software Takes Command: Extending the Language of New Media [Electronic resource] – Access mode: <https://doi.org/10.5040/9781472544988>
4. Bim-Bad, B. Pedagogicheskij enciklopedicheskij slovar' [Pedagogical encyclopedic dictionary]. – M.: 2002. – 527 p. [in Russian].
5. Yakimanskaya, I.S. Tekhnologiya lichnostno-orientirovannogo obrazovaniya [Technology of personality-oriented education]. – M.: 2000. – 98 p. [in Russian].
6. Yakimanskaya, I.S. Lichnostno orientirovannoe obuchenie v sovremennoj shkole [Personality-oriented learning in a modern school]. – M.: Sentyabr', 1996. – 96 p.
7. Serikov, V.V. Obrazovanie i lichnost'. Teoriya i praktika proektirovaniya pedagogicheskix sistem [Education and personality. Theory and Practice of Pedagogical Systems Design]. – M.: Izdatel'skaya korporaciya «Logos», 1999. – 272 p. [in Russian].

-
8. Serikov, V.V. Lichnostno-orientirovannoe obrazovanie: poisk novej paradigmy: Monografiya [Personality-oriented education: the search for a new paradigm: Monograph]. – M., 1998. – 180 p. [in Russian].
  9. Plotonenko, YU.A. Lichnostno-orientirovannyj podhod v formirovanii informacionnoj kompetentnosti studentov vuza: avtoref. diss. k.p.n. : 13.00.01 [Personality-oriented approach in the formation of information competence of university students]. – Tyumen', 2009. – 27 p. [in Russian].
  10. Kasen, G.A., Mynbaeva, A.K., Sadvakasova, Z.M. Lichnostno-orientirovannyj, proektnyj i problemno-orientirovannyj podhody v obuchenii: metodicheskie rekomendacii [Personality-oriented, project-oriented, and problem-oriented approaches in teaching: methodological recommendations]. – Almaty: Kazak universiteti, 2013. – 78 p. [in Kazakh]

FTAMP 14.25.29

А.Ш. Стыбаева¹ (orcid - 0000-0001-6743-168X) – негізгі автор
Э.Ж.Амиркенова² (orcid - 0000-0003-0951-5230)

¹Пед. ғылым. канд., доцент, ² Магистр

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
e-mail: ¹a.stybaieva@mail.ru, ²eamirkenova@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/XKBB8655>

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАСЫН ДАМУЫ

Аңдатпа. Заманауи білім беру жүйесі ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес жағдай жасауға арналған, сондықтан авторлар мақалада жалпыға білім беретін мектеп жағдайында психикалық дамуы тежелген балалардың логикасын дамыту мәселесін қарастырған. Мектепке дейінгі ересек және мектеп жасындағы балалардың ойлауын, оның ішінде логикалық ойлауын, дамытуға ерекше мән беру қажет, себебі мектепте оқудың басталуымен ойлау басқа танымдық процестермен қатарлас негізгі процестің біріне айналады. Логикалық ойлаудың қалыптаспауы баланың алған білімінің толық болмауына әкеледі, өз кезегінде бұл жағдай оқу процесін қиындатады және оның тиімділігін төмендетеді. Психикалық дамуы тежелген балаларда ойлаудың көрнекі-бейнелі және ауызша-логикалық түрлері жақсы дамымағандықтан оларда үлкен қиындықтар туындайды. Біздің зерттеуіміздің практикалық маңыздылығы осы топтағы балалардың логикалық ойлау тәсілдерін (талдау, салыстыру, жіктеу, ұқсастықты анықтау, жалпылау, себеп-салдарлық байланыстарды түсініп, пайдалану), есте сақтау қабілетін, зейінін, қолдың ұсақ моторикасын, басқатырғыштарды шешуге қызығушылықтарын дамытуға арналған кешендік бірлескен сабақтарды даярлаумен анықталады.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, ерекше білім беру қажеттіліктері, психикалық дамуы тежелген балалар, логика, дамыту.

Кіріспе. Бүгінгі таңда сапалы білім алуға қолжетімділік жағдайларын қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесін қайта құру процестерінің бірі инклюзивті білім беру болып табылады.

Инклюзивті білім беру – барлық балалардың сапалы білімге қолжетімділігін және олардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету мақсатында кедергілерді жоюға, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқу қызметіне басқалармен тең дәрежеде қосуға бағытталған процесс. Ерекше білім беру қажеттіліктері-әр оқушының оқуында сәттілікті қамтамасыз ету мақсатында психологиялық-педагогикалық әдістер көмегімен жүзеге асырылатын оқу процесінде көмек пен қызметтерге деген қажеттілік [1].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Қазақстандық ғалымдар З.А. Мовкебаева, Г.С. Оразаева, А.Н. Аутаева, З.Н. Бекбаева және басқалардың инклюзивті білім беру проблемасына көзқарастарын талдау ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу кезінде, оның ішінде психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балаларды оқыту мен тәрбиелеу кезінде жалпы, ерекше (бұзушылықтардың әртүрлі түрлері) дамудың заңдылықтары

мен жеке ерекшеліктерін ескеру қажет екенің көрсетті. Бұл процесте осы балаларды қоршаған білім беру ортасы, сондай-ақ оқыту әдістері маңызды рөл атқарады [2].

Жалпы білім беретін мекемелерде, яғни инклюзивті ортада оқыған кезде ПДТ балалар құрдастарымен қарым-қатынас жасайды, қалыпты ортада өзара әрекеттесу дағдыларымен алмасады және топтық оқу іс-шараларына қатысады. Инклюзивті сыныптарда оқитын дамуында ақауы жоқ балалар жақсы деңгейде қалыптасқан дағды мен біліктерге ие болады, яғни, мұндай жағдай ерекше балалардың жеке қалыптасуына оң әсер етіп, балалардың қарым-қатынас пен мінез-құлық дағдыларын тезірек дамытады. Осылайша, инклюзивті білім беру ерекше баланы жалпыға білім беретін мекемелерде қолжетімді оқыту, оның қоғамнан оқшаулануы, қарым-қатынас шеңберін шектеу мәселелерін шешеді [3].

Ғалымдар мен практиктер ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың логикасын дамыту мақсатында қосымша бірлескен іс-шараларға тарту инклюзивті білім берудің тиімділігін едәуір арттыратынын жиі атап өтеді. Психикалық дамуы тежелген балалардың логикасын дамыту көбінесе белгілі бір іс-әрекеттің, соның ішінде оқу іс-әрекетінің сәттілігін көрсетеді.

ПДТ - баланың психикасының қалыптасуының қалыпты қарқынының бұзылуы, ол ақыл-ой, эмоционалдық саланың дамымауымен, белгілі бір жас санаты үшін нормативтік көрсеткіштерден есте сақтау мен зейін деңгейінің артта қалуымен ерекшеленеді [4].

Әдетте, ПДТ диагнозы 5-6 жасында, негізінен мектептің бастауыш сыныптарында, белсенді оқытудың басталу кезеңінде қойылады.

ПДТ психологиялық-педагогикалық категория ретінде тек мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында қолданылады; егер осы кезеңнің соңында психикалық функциялардың дамымауы белгілері қалса, онда конституциялық инфантилизм туралы айтады немесе басқа да жағдайларға сәйкес тиісті терминдер қолданылады.

Психикалық дамудың тежелуі себептерінің екі негізгі тобы бар: биологиялық және әлеуметтік.

ПДТ себептері келесідей:

1. Биологиялық:

- жүктілік патологиясы (ауыр токсикоздар, жатырышілік инфекциялар, интоксикация, жарақаттар, қан жүйесіндегі қақтығыстар), ұрықтың жатырышілік гипоксиясы;

- шала туылу;

- босану кезіндегі асфиксия және жарақат;

- баланың дамуының алғашқы кезеңдеріндегі жұқпалы, зақымдаушы, ауыр созылмалы соматикалық аурулар;

- көру және есту ақауларына байланысты сенсорлық депривация;

- генетикалық аурулар (тұқым қуалайтын метаболикалық аурулар, инфантилизм мен олигофренияның тұқым қуалайтын түрлері, гендік мутациялар және т.б.).

2. Әлеуметтік:

- баланың қалыпты дамуына ұзақ мерзімді шектеу қою;

- тәрбиенің қолайсыз жағдайлары, баланың өмірінде жиі орын алған психотравматикалық жағдайлар;

- педагогикалық немқұрайлылық [4].

Зерттеу нәтижелері. Бақылау нәтижелері бойынша - көпшілік көбіне психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалар мен мектеп

оқушыларын «ерке» бала деп қабылдайды. Мұндай балалар аса ұмытшақтығымен, шашыраңқы зейінімен, сабақтың тақырыбынан аутқып, басқа оқушыларға кедергі келтіруімен мінезделенеді. Сабақта мұндай балалар өз беттерінше сөйлеп, жүріп немесе ойнап кетеді. Көбінесе олар іс-әрекетке баяу қосылады, тапсырмаларды шатастырады, ойларын нақтылап, тапсырмаға шоғырлана алмайды. Балалардың іс-әрекетінің өнімділігі мен ауызша-логикалық ойлау процесі зардап шегеді, себеп-салдарлық байланыстар жүйесі бұзылады [5].

Бірінші сынып оқушысының психикалық дамуы тежелгендігі туралы келесі көрсеткіштер орын алғанда күдіктенуге болады:

- бала ойындардың ережелерін түсінбейді;
- есепті, оқуды, жазуды әрең меңгереді;
- өз әрекеттерінің мақсатын ұмытады, жоспарларын импульсивті түрде өзгертеді, тапсырмаға назар аудармайды;
- интеллектуалды белсенділікті талап еткенде эмоционалды және тіпті физикалық азапты бастан кешіреді;
- әр түрлі жағдайларда мінез-құлық ережелерін игере алмайды;
- орынсыз эмоцияларды көрсетеді (бір нәрсені бөлісу қажеттілігі туындағандағы ашуланшақтық, драмалық жағдайда себепсіз мээ-мәйрам болу немесе күлу);
- құрдастарымен қарым-қатынас жасауда қиындықтар туындайды;
- үнсіз, күнделікті өмірде тәуелсіз емес [6].

Психикалық дамуы тежелген балаларда күрделі логикалық ойлау процесі зардап шегеді. Олардың көрнекі-әрекеттік ойлауы қалыпты дамып келе жатқан балалармен бірдей болады, ал көрнекі-бейнелі ойлау барлық балаларға қол жетімді емес. Бұл санаттағы балалар арасында берілген тапсырманы орындайтындар да, толық орындай алмайтындар да кездеседі.

Психикалық дамуы тежелген балалардың ауызша-логикалық ойлауының қалыптасуы аса үлкен қиындықтармен жүреді. Балалар тапсырманың маңызды және маңызды емес бөліктерін ажырата алмайды, олар үшін ең бастысы нақты-тұжырымдамалық емес, көрнекі-әрекетті ойлау болып келеді. Балалардың бұл санаты ойлаудың инерттілігімен де ерекшеленеді.

Осыған байланысты, балалар логикасын дамыту үшін қосымша бірлескен жұмысты ұйымдастыру аталған мәселені шешуде үлкен маңызға ие.

Ғылыми нәтижелерді талқылау. Бүгінгі таңда әрбір индивидтің және тұтастай қоғамның логикалық ойлауын дамытуға аса көп көңіл бөлінуде. Уикипедияға сәйкес, «логика» – бұл «дұрыс ойлау туралы ғылым», ежелгі грек тілінен аударғанда «ақыл», «ой», «түйсік» – дегенді білдіреді.

Барлық ойлау процестерінің бір-бірімен тығыз байланысты екені және оларды бір-бірінен бөліп жарып қарауға болмайтыны бұрыннан да белгілі жайт. Бала белгілі бір іс-әрекеттерді қарастырады, тыңдайды, орындайды, талдайды, ақылға салады, ойлап табады, дәлелдейді, жоққа шығарады, заңдылықтарды анықтайды және т.б.

Психикалық дамуы тежелген баланың логикасын дамыту барысында біз балаға себеп-салдардың байланысын анықтауды үйреттік және болып жатқан жағдайды талдау қабілетін қалыптастыруға тырыстық. Логиканы дамытуға арналған сабақтарда балаға тек дидактикалық материалдарды даярлап, ұсынып қана қоймай, олардың логикалық ойлау дағдыларын дамытуға жағдай жасауды да ұмытпадық. Сол себепті экспериментке

катысқан ересек адамдар баламен жұмыс істеу барысында балаға өз ойын анық жеткізуге, бір нәрседен алған әсерін бөлісуге, қойылған «Қайда? Қалай? Неге? Не үшін? Егер де... Не болады?» және т.б сұрақтарға нақты жауап беру дағдыларын жетілдіруге көмек беріп отырды. Мысал ретінде зейінді шоғырландыру және ұқсастықтар мен айырмашылықтар табуға арналған қосымша сабақтың тапсырмаларын қарастырайық.

Тақырып: *Зейінді шоғырландыру. Ұқсастықтар мен айырмашылықтар*

Мақсаты: психикалық дамуы тежелген балалардың логикасын дамыту.

Міндеттері: қағаз бетін бағдарлай білуге, зейінді шоғырландыруға, қойылған сұрақты түсінуге және оларға жауап беруге үйрету. Қоршаған заттардың атауларын бекіту. Естіп қабылдауды, бейнелерді сипаттауға деген қызығушылықты, ересек адамның сұрақтарының көмегімен айырмашылықты табу біліктерін жетілдіру. Білімқұмарлыққа, ересек адамдардың жетегімен тапсырмаларды орындауға деген қызығушылыққа тәрбиелеу.

Қажетті құралдар: бір парақта бейнеленген үш айырмашылығы бар қос суреттер (жоғарғы қатарда гүл шоқтары салынған құмыралар; екінші қатарда – үстел, шам және кітап; парактың төменгі жағында рефлексияға арналған бұлттар мен күннің суреті).

Өткізуге арналған нұсқаулық: «Айырмашылықтарды тап және оларды ата».

Қоюға арналған сұрақтар.

- Жоғарғы қатарда ненің суреттерін байқадың? (Жоғарғы қатарда гүл салатын құмыра мен гүл шоқтары бейнеленген).

- Гүл салынған құмыралардың жанында не тұр? (Бірінші гүл шоқтары салынған құмыраның жанында қарбыз, екінші құмыраның жанында қауын тұр).

- Суреттерді бірдей деуге болады ма?

Педагог жетекші сұрақтар арқылы балаларды бейнелерді өзара анықтауларына жағдай жасайды.

Егер балалар айырмашылықтарды тауып және оларды өз беттерінше атайтын болса, онда педагог олардың жауаптарын дұрыс құруға, айтып берулеріне көмек береді.

- Гүл шоқтары салынған құмыраларға мұқият қараңдар. Әр құмырада неше гүл бар?

- Гүл шоқтарының арасында қандай айырмашылық бар?

- Құмыраларды салыстырып көрейік, нені байқап тұрсындар?

Педагог қорытындылайды: «Біз үш айырмашылықты анықтадық: құмыралардың өрнектері әртүрлі; бірінші құмырадағы гүл шоқтарының барлығы көгілдір түсті. Екінші құмырадағы гүл шоқтарының ішінде бір қызғылт түсті гүл бар. Бір суретте - қауын, екінші суретте - қарбыз бейнелеген.

- Екінші қатардағы суреттерден нені көріп тұрсындар? (Үстел, орындық және шам).

- Үстел не үшін керек? (Орындық және шам ше?)

- Үстел үсті шамын қай уақытта жағады?

- Небайқадыңдар? Суреттерді бірдей деуге болады ма?

- Айырмашылықтарын атаңдар.

Педагог балалардың дұрыс жауап берулеріне көмектеседі. Балалар айырмашылықтарды таба алмаған жағдайда педагог көмекші сұрақтардың

көмегімен балалардың белгілі бір бөліктерге көңіл бөліп, оларды атауларына жағдай жасайды.

Педагог міндетті түрде қорытынды жасайды: балалардың анықтаған айырмашылықтарын атайды. (Бірінші суретте үстел үстінде кітап жоқ, ал екінші суретте кітап бар. Бірінші суреттегі үстел үстінде шам жанып тұр, ал екінші суретте олай емес. Бірінші суреттегі үстел жанында орындық тұр, ал екінші суретте ол жоқ).

Рефлексия. Парақтың төменгі жағындағы суреттерге назар аударындар. Ол жерде көңілді, жылы күн, мұнды бұлт, байсалды күйдегі бұлт суреттері салынған.

- Қай сурет сендерге ұнайды? Егер, сендердің көңіл-күйлерің жақсы болса, онда күнді дөңгелектеп қоршандар, егер көңілсіз болсаңдар, онда мұнды бұлтты дөңгелектеп қоршандар. Ал егер қатты көңілді емесің десендер, онда байсалды күйдегі бұлтты дөңгелектеп қоршандар.

Педагог балаларды орындаған жұмыстары, айырмашылықтар мен ұқсастықтарды таба білгендері, зейінді болғандары үшін мақтап-мадақтайды.

«Топтастыру және ерекшеліу» тақырыбында тағы бір сабақтың мазмұның қарастырайық.

Мақсаты: психикалық дамуы тежелген балалардың логикасын дамыту.

Міндеттері: топтастыру белгілерін анықтау және артық затты табу біліктерін қалыптастыру, байқағыштықты, тілдерінде жалпылаушы сөздерді қолдану дағдыларын дамыту. Төзімділікке, білімқұмарлыққа достық қарым-қатынасқа тәрбиелеу.

Қажетті құралдар: бір парақта бейнеленген үш топ сурет (жоғарғы қатарда ойыншық мәшине, ұшақ, кеме және коньки; екінші қатарда – шалғам, шалқан, өрік және пияз; үшінші қатарда – тон, телпек, шолақ шалбар, қолғап; парақтың төменгі жағында рефлексияға арналған жұлдызшалар.

Өткізуге арналған нұсқаулық: «Артық затты тап. Өз таңдауыңды түсіндір».

Қоюға арналған сұрақтар:

- Бірінші қатардағы заттарды ата. (Бұлар - мәшине, ұшақ, кеме және коньки).

- Қай зат артық болуы мүмкін? (Коньки артық, себебі басқа заттар ойыншықтар. Конькиді қарындашпен қоршап қоямыз).

- Мәшине, кеме, ұшақты бір сөзбен қалай айтуға болады? (Олар көліктер).

- Екінші қатардағы суреттерді қараңдар және оларды атаңдар. (Олар шалғам, шалқан, өрік және пияз. Өрікті дөңгелектеп қоршаймыз).

- Үшінші қатардағы заттарды рет-ретімен атайық. (Бұлар тон, телпек, шолақ шалбар, қолғап).

- Осы заттарды бір сөзбен атаңдар. (Бұлар киімдер).

- Қай зат артық болуы мүмкін? (Шолақ шалбар – жаз киімі, ал тон, телпек және қолғап – олар қыстың киімдері). Шолақ шалбарды дөңгелектеп қоршаймыз.

Рефлексия. Жұлдызшалардан қандай көңіл-күйлерді көріп тұрсындар? Көңіл-күйлерің қай жұлдызшаға ұқсайды? Сол жұлдызшаны қарындашпен қоршап қойыңдар. Педагог балалардың жауаптарының дұрыс құрылуына көмек көрсетеді. Қосымша сұрақтар қоюға болады: «Жерде қандай көлік түрімен жүріп-тұруға болады? Ал суда қандай көлік түріне міне

аламыз. Теңізге саяхатқа шығу үшін қандай көлік түріне отырсаң болады? Қай көлік түрі ең жылдам? Әуеде қандай көлік түрімен жүруге болады?

Жоғарыда көрсетілген тапсырмаларда педагогтерге көмек ретінде қосымша сабақтың мақсат, міндеттері мен жеке немесе топтық жұмыс өткізуге арналған қысқаша ұсынымдар берілген. Сондай-ақ, ойын түрінде берілген рефлексия мен ондағы үлгі сұрақтар балалардың ұсынылған материалдарды меңгеру дәрежесін түсінуге және оған қатынасын анықтауға көмек береді.

Қорытынды. Біз әзірлеген тапсырмалар қабылдауды, зейінді шоғырландыруды, есте сақтауды, ойлау логикасын және қол машықтарын дамытуға бағытталып берілген. Әр баланың қабылдауы, өмірлік тәжірибесі мен психо-физиологиялық қасиеттері әртүрлі. Сондықтан, берілген тапсырмаларды бір бала жеңіл орындаса, басқасында ол қиындықтар туғызуы мүмкін. Осы мәліметке сәйкес, ересек адамдар, төзімділік таныта отырып, әр баланың белгілі бір нәтижеге жетуіне мейлінше көмек көрсетулеріақа қажет екенін түсінгені абзал.

Психикалық дамуы тежелген баламен жеке немесе топтық жұмыс ұйымдастыру барысында мейірімділік қарым-қатынасын ұстана отырып, ойын жағдаяттарын пайдаланудың, тапсырмаларды баланың даму деңгейіне және жас шамасына лайықтап, оларды шаршатпайтындай етіп ұсынудың маңызды екенін ескерген жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. Ералиева, Х.С. Внедрение инклюзивного образования в Казахстане [Текст] / Х.С. Ералиева // Инновационные педагогические технологии: материалы IV Международной научной конференции. – Казань: Бук, 2016. – с. 118-123.
2. Мовкебаева, З.А. Инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімдердің жұмысқа дайындығын қалыптастыру моделі [Мәтін] / З.А. Мовкебаева, И.А. Оралканова, Б.Маженов, А. Бейсенова, О.Беленко // Экологиялық және ғылыми білімнің халықаралық журналы.– 2016. – №11.– 96-104 б.
3. Ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар балалардың оқыту үдерісіне тиімді әдістер мен технологияларды енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдарды әзірлеу [Мәтін] Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2019. – 216 б.
4. Епифанцева, Т.Б. Настольная книга педагога-дефектолога [Текст] / Т.Б. Епифанцева. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 458 с.
5. Кушербаев, А. Психикалық дамуы тежелген балалармен жүргізілетін түзете дамыту жұмыстарының ерекшеліктері [Мәтін] / А. Кушербаев // Дефектология. – 2011. – №3. – б. 17-21.
6. Психикалық дамуы тежелген балаларға білім беру және түзете-дамыту жұмыстарының ерекшеліктері [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <https://artpsy.kz/psihikaly-damuy-tezhelgen-balalar-a/> Жүгінген күні: 14.04.2023

Материал редакцияға 18.09.23 түсті.

А.Ш. Стыбаева¹, Э.Ж.Амиркенова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Қазақстан

РАЗВИТИЕ ЛОГИКИ ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье рассматривается проблема развития логики у детей с задержкой психического развития в условиях общеобразовательной школы, так как современная система образования призвана создать условия, отвечающие возможностям и нуждам учеников особыми образовательными потребностями. Развитию мышления, в том числе и логического, в старшем дошкольном и школьном возрасте отводится особая роль. С началом обучения в школе мышление становится одним из ключевых аспектов среди других познавательных процессов. Несформированность логического мышления приводит к тому, что усваиваемые ребенком знания оказываются неполными, что осложняет процесс обучения и снижает его эффективность. Наибольшие трудности возникают у детей с задержкой психического развития, у которых наблюдается отставание в наглядно-образном и словесно-логических формах мышления. Практическая значимость нашего исследования заключается в том, что мы разработали комплекс совместных занятий для данной категории детей, направленный на обучение приемам логического мышления (анализ, сравнение, классификация, аналогия, обобщение, установление причинно-следственных связей), развитию памяти, внимания, мелкой моторики рук, интереса к решению головоломок.

Ключевые слова: инклюзивное образование, особые образовательные потребности, дети с задержкой психического развития, логика, развитие.

A.Sh. Stybayeva¹, E. Zh. Amirkenova²

¹Eurasian National University named after L. N. Gumilev, Astana, Kazakhstan

²Taraz regional university named after M. Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF LOGIC IN CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION

Abstract. The article deals with the problem of logic development in children with mental retardation in a comprehensive school, as the modern education system is designed to create conditions that meet the capabilities and needs of students with special educational needs. The development of thinking, including logical thinking, plays a special role in the senior preschool and school age. With the beginning of school, thinking becomes one of the key aspects among other cognitive processes. The lack of consistency of logical thinking leads to the fact that the knowledge acquired by the child turns out to be incomplete, which complicates the learning process and reduces its effectiveness. The greatest difficulties arise in children with mental retardation, who have a lag in visual-figurative and verbal-logical forms of thinking. The practical significance of our research lies in the fact that we have developed a set of joint classes for this category of children, aimed at teaching methods of logical thinking (analysis, comparison, classification, analogy, generalization, establishment of causal relationships), the development of memory, attention, fine motor skills of hands, interest in solving puzzles.

Keywords: inclusive education, special educational needs, children with mental retardation, logic, development.

References

1. Eralieva Kh.S. Vnedrenie inklyuzivnogo obrazovaniya v Kazakhstane [Introduction of inclusive education in Kazakhstan] / H.S. Eralieva // Innovative pedagogical technologies: materials of the IV International Scientific Conference. – Kazan: Buk, 2016. – p. 118-123. [in Russian]
2. Movkebaeva Z.A. Inklyuzivti bilim beru zhaǵdaynda mǵalimderdiń zhǵmysqa daiyndyǵyn qalyptastyru modeli [Model of the formation of teachers' readiness for work in the context of Inclusive Education] // International Journal of environmental and scientific education. - ISSN: 1306-3065. – 2016. – №11. – p. 96-104. [in Kazakh]
3. Erekshe bilim beriluike qazhettiligi bar balalardyń oqytu yderisine tiimdi әdister men tekhnologiialardy engizu boiynsha әdistemelik ysynymdardy әzirleu [Development of methodological recommendations for the introduction of effective methods and technologies in the learning process of children with special educational needs]. - Astana: National Academy of Education named after I. Altynsarin, 2019. – 216 p. [in Kazakh]
4. Epifantseva T.B. Nastolnaya kniga pedagoga-defektologa [The handbook of the teacher-defectologist]. – Rostov-on-Don: Phoenix, 2007. – 458 p. [in Russian]
5. Kuserbaev A. Psikhikalyq damuy tezhelgen balalarmen zhyrgiziletin tyzete damy-tu zhymystarynyń erekshelikteri [Features of correctional and developmental work with children with mental retardation. – 2011. - №3. - p. 17-21. [in Kazakh]
6. Psikhikalyq damuy tezhelgen balalarǵa bilim beru zhәne tyzete-damytu zhymystarynyń erekshelikteri. Features of educational and correctional and developmental work for children with mental retardation [Electronic resource]. - Access mode: <https://artpsy.kz/psihikaly-damuy-tezhelgen-balalar-a/> [in Kazakh]

IRSTI 316.46:378

N.A. Tustikbayev¹ (orcid-0009-0000-3008-2607) – main author
S. Nauatov² (orcid-0009-0000-3008-2607)

¹Senior instructor, ²Master

^{1,2}M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan
e-mail: ¹tustikbaev1978@mail.ru, ²1981serik@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/NXXO9129>

DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The purpose of the study is to substantiate the directions of the psychological and pedagogical activities of university employees in developing the leadership qualities of students. To achieve this goal, the following tasks were solved in the work: identifying the degree of expression of students' leadership qualities; determination of directions for the development of leadership qualities of students by means of psychological and pedagogical practice. The study showed that the leadership qualities of students are mostly at the average level and need to be developed. As possible directions for solving the problem of developing students' leadership qualities, it is proposed to introduce special disciplines into the educational process, use technologies and methods for organizing educational activities aimed at enhancing students' leadership potential.

Keywords: leadership, leadership qualities, charisma, charismatic influence, students, development, psychological and pedagogical practice, self-actualizing personality values.

Introduction. The problem of leadership has always worried mankind. Attempts to answer the question of what makes a person a successful leader were made by ancient philosophers. The first philosophical views on the nature of leadership associated the phenomenon of leadership with special innate personality traits that make it possible to “stand out from the crowd of people” and indicate one's superiority over them.

The assumption of the possibility of purposeful development of leadership qualities inspired researchers to search for those universal personality traits that are consistently associated with leadership. Already in the first half of the XX century, more than a hundred studies have been conducted, the results of which formed the basis of the theory of personality traits. This theory has been repeatedly criticized mainly on the following grounds. First, the lists of leadership traits obtained by various researchers did not show coincidence in many positions. Secondly, real life practice is very replete with examples of people who have the traits necessary from the standpoint of this theory do not show themselves as successful leaders and, conversely, the lack of recognized leadership qualities does not prevent other people from occupying stable leadership positions. And yet, despite extensive criticism and the emergence of numerous new concepts of leadership (behavioral and situational concepts, the concepts of transforming and connecting leadership, etc.), the theory of personality traits still finds more and more supporters and followers today. Obviously, this is due to the great applied value of this theory. The trait approach to leadership provides anyone who would like to develop their leadership qualities with a lot of information for reflection and self-improvement.

Presentation of the main material of the article. The surge of interest in the theory of personality traits in recent years is also associated with a new reading of the concept of charismatic leadership, according to which the leader has a unique property called charisma. The first to describe the phenomenon of charisma in relation to the problem of leadership was M. Weber. He used the term "charisma", taken from church writings, to denote the special qualities bestowed by God, thanks to which a person is assessed as gifted with supernatural, superhuman, or at least specifically special powers and properties that are not available to other people [1]. Among these properties and qualities, M. Weber attributed the ability to carry people along thanks to natural magnetism, developed intuition, insight, the ability to foresee, and everything that is commonly called emotional intelligence today.

Charismatic influence is deeply personal. It implements on a subconscious level the installation: "do as I do, and you will achieve success and respect." Charismatic influence has the peculiarity that, as a result, the subject who is under its influence not only perceives the information received, but also actively reproduces the proposed patterns of behavior. The condition for such influence, of course, must be the attractiveness of personal qualities and the desire to imitate them. Therefore, it is not surprising that the supporters of the charismatic concept of leadership also pay significant attention to the search for personality traits that determine leadership. «Так, например, известный исследователь и один из авторов популярной ситуационной теории лидерства «путь – цель» Р. Хаус включает в перечень черт личности лидера потребность во власти, стойкость убеждений и высокую уверенность в себе и собственных возможностях» [2].

The need for power, often referred to by psychologists as the need for dominance, is clearly related to leadership. Indeed, in order for a leader to take place, it is not enough to have certain traits, one must have a desire to influence people and lead them. And although dominance from the standpoint of modern researchers of leadership is considered as a kind of rudimentary component [3,4,5,6] and today there are many psychologists that pay tribute to the developed need for dominance as one of the leading determinants of leadership.

Indeed, from the standpoint of the science of psychology, the need for dominance is inherent in all living things and, of course, in humans, but the degree of its severity in people can be very different. People with a developed need for dominance try to change the environment to suit their expectations. A weakly expressed need for dominance leads to the fact that a person mainly "adapts" to the conditions of the external environment. «Вопрос, остающийся Быстро при этом: может ли человек, у которого потребность в доминировании является неразвитой, состояться в качестве успешного лидера при наличии, конечно, стремления к этому? С позиции харизматического лидерства этот вопрос звучит так: можно ли болезни в себе харизму? И если перспективы экспорта харизматического лидерства по нарастанию, то харизма имеет врождённый характер, то сегодня наблюдается все более широкий охват, утверждающих, что харизму можно развивать» [7].

It must be said that there is compelling evidence to support the establishment of the point of view. It is enough to compare the early and later performances of Steve Jobs to see how his charisma developed. This gives hope to those who would like to be able to evoke a charismatic influence on other people. There is no doubt that part of this meeting of student youth was present. This definition, both age-related, and the fact that admission to higher educational institutions usually has high ambitions and honest intentions.

Research results .The purpose of this study was to identify leadership qualities among Russian students and substantiate the directions of psychological and pedagogical activities of university employees for their development. The study involved 65 students enrolled in undergraduate and graduate programs of the Faculty of Psychology of Moscow State Regional University. The study included:

- 1) at the preparatory stage - a theoretical analysis of sources on the problem of leadership qualities and the selection of methods for their assessment;
- 2) at the ascertaining stage - identifying the degree of expression of students' leadership qualities based on self-assessment;
- 3) at the final stage - analysis of the results of the study and determination of directions for the development of students' leadership qualities by means of psychological and pedagogical practice.

Research methods. An analysis of theoretical sources on the problem of leadership has shown a wide variety of personality traits attributed to successful leaders. Therefore, the choice of the theoretical basis of the study was based on the following criteria:

- 1) the analyzed quality should be a reference one, i.e. steadily associated with the manifestation of leadership positions;
- 2) the analyzed quality should be well structured to provide opportunities for a clear idea of how to develop it.

As the analysis showed, a variety of methodological tools are used to assess various aspects of leadership, while the diagnosis of leadership qualities is carried out mainly using test methods [8]. The latter are also very diverse, therefore, when choosing a methodology, in addition to the general requirements (validity, reliability), we took into account compliance with the criteria outlined above. As such, we used the test

"I am a leader" A.N. Lutoshkin, adapted for the purposes of this study.

Research results. The results of testing students are presented in table 1.

Table 1

The results of student self-assessment of leadership qualities in the whole sample

Leadership skills	The level of quality assessment in the whole sample, points	Structural indicators of the sample, %		
		low level estimates	average level estimates	high level estimates
Ability to manage yourself	13.7	16.7	65.0	18.3
Purpose Awareness	14.8	8.3	68.3	23.4
Ability to solve problems	15.0	8.3	65.0	26.7
Having a creative approach	14.9	3.3	71.7	25.0
Influence on others	13.1	21.7	61.7	16.6
Organizational skills	14.9	5.0	76.7	18.3

The discussion of research results. Before analyzing the results, we note that the methodology we use provides for the following gradation of the levels of assessment of leadership qualities: low level of assessment - less than 10 points; the average level of assessment is from 10 to 17 points; a high level of assessment - 18 and above points. Accordingly, in the sample as a whole, all tested leadership qualities are in the range of the average assessment. At the same time, the highest level of self-esteem was recorded for the qualities "ability to solve problems" and "presence of a creative approach" (15.0 and 14.9 points, respectively). The lowest level of self-esteem is inherent in such qualities as "influencing others" and "the ability to manage oneself" (13.1 and 13.7 points, respectively).

The level of differentiation of self-assessment results can be traced by referring to the structural indicators of test results. Of the total number of participants in the study, the minimum value of the proportion of students with a low level of self-esteem was revealed by the qualities "presence of a creative approach" (3.3%) and "organizational skills" (5.0%). The maximum value of the proportion of students with low self-esteem was recorded for the qualities of "influencing others" (21.7%) and the ability to manage oneself (16.7%).

Further differentiation of the results of students' self-assessment of leadership qualities was carried out according to the "age" parameter. The results of such an assessment are shown in

Table 2.

The results of student self-assessment of leadership qualities by age group

Leadership skills	Level of quality assessment by age groups, points			
	18-20 years	21-25 years	26-35 years	36 and above years
Ability to manage yourself	13.3	12.9	15.5	14.8
Purpose Awareness	14.3	14.5	14.8	16.0
Ability to solve problems	14.6	13.7	17.1	17.0
Having a creative approach	15.1	12.8	16.4	15.7
Influence on others	12.4	13.5	15.0	13.7
Organizational skills	14.3	15.4	16.0	16.0
Average rating	14.0	13.8	15.8	15.5

The study revealed a direct relationship between the level of assessment of leadership qualities and the age of students. This relationship is not stable and manifests itself most clearly in relation to such leadership qualities as "awareness of the goal" and "organizational skills. This situation seems quite logical [10].

In all age groups of students, all tested leadership qualities again turned out to be in the range of the average assessment. In the group of students aged 18 to 20, the minimum level of self-esteem was recorded in the parameter "influence on others" (12.4 points), and the maximum - in the parameter "ability to solve problems" (14.6 points). In the group of students from 21 to 25 years old, the minimum level of self-esteem corresponds to the quality of "presence of a creative approach" (12.8 points), and the maximum - "organizational skills" (15.4 points). In the age group from 26 to 35 years, the lowest scores correspond to the quality "awareness of the goal" (14.8 points), and in the group of 36 years and

above - "influence on others" (13.7 points). In the age groups from 26 to 35 years and 36 and more years, the maximum scores were recorded for the parameter "ability to solve problems" (17.1 and 17.0 points, respectively).

Summing up our study, we note the presence of a certain leadership potential among students, which, however, needs to be updated and developed. To the greatest extent, this applies to such leadership qualities as "influencing others" and "the ability to manage oneself." Note that the ability to influence the behavior of other people is a key aspect of leadership, reflecting directly its essence. As for self-management skills, it is quite obvious that a person who is not able to control his behavior has little chance of successfully managing other people. Accordingly, the main psychological and pedagogical efforts of higher education workers should be directed to the development of these key skills. It should be noted that such a formulation of the issue is fully consistent with the concept of higher education adopted at the present stage. The new federal standards (FSES 3++) distinguish two groups of competencies corresponding to these skills as universal ones: "teamwork and leadership" and "self-organization and self-development".

In our opinion, the solution of this problem in universities can be carried out in three interrelated areas[11]. Firstly, it can be the inclusion in the curricula of special disciplines directly aimed at the formation of relevant knowledge and skills. For such disciplines include, for example, the following: Fundamentals of Leadership, Psychology of Influence, Personal Management, Problems of Personal Growth, Pedagogy and Psychology of Lifelong Education, etc.

Secondly, the technology itself and methods of organizing the educational process and extracurricular activities of students should contribute to the development of their leadership qualities. These include the individualization of the educational process, the use of interactive learning technologies, the involvement of students in research work and the development of creative projects, the creation of a system of psychological and pedagogical support, etc.

Finally, the solution of this problem requires the creation of a special cultural and educational environment in universities. This can be achieved through the formation of an appropriate organizational culture. Since the core of organizational culture is values, it is about cultivating the values of a self-actualizing personality: freedom and responsibility, initiative, civic engagement, creativity, achievement, etc.

Conclusion. The study made it possible to come to the following conclusions:

1) the problems of leadership as a special socio-psychological phenomenon attract considerable attention of modern researchers. The science of psychology and, especially, its component - acmeology do not remain outside this trend;

1) a feature of psychological research on the problem of leadership is the emphasis on personal factors of leadership;

2) a study of the leadership potential of students, conducted on the basis of self-assessment, revealed the need for its actualization and development by means of psychological and pedagogical practice;

3) the solution of the task of developing leadership qualities can be achieved by introducing special disciplines into the educational process, using technologies and methods of organizing educational activities aimed at activating the leadership potential of students, forming an organizational culture based on the values of a self-actualizing personality.

References

1. Golub, A. B. Some philosophical aspects of the formation of Internal Leadership [Text] / A. B. Golub // Psychology and Pedagogy: Methods and Problems of Practical Application. - 2010. - No. 11-2. - P. 196-200.
2. Evtikhov, O. V. Socio-psychological characteristics of leadership [Text] / O. V. Evtikhov // Modern studies of social problems. - 2010. - No. 1 (01). - P. 11 - 12
3. Kaminskaya, E. A. The role of stressful conditions in the manifestation of leadership potential [Text] / E. A. Kaminskaya, M. I. Volk, E. V. Sichkar // World of Science. Pedagogy and psychology. - 2019. - No. 1. - P. 72.
4. Bjugstad, K., Thach, E., Thompson, K., Morris, A. A Fresh Look at Followership: A Model for Matching Followership and Leadership Styles [Text] // Journal of Behavioral and Applied Management. - 2006. Vol. 7. No.3. P. 304-319.
5. Morov, A.V. Leadership and existential reflection in the system of socio-psychological adaptation of the individual [electronic resources] // KPZh. 2014. No. 5 (106). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/liderstvo-i-ekzistentsialnaya-refleksiya-v-sisteme-sotsialno-psihologicheskoy-adaptatsii-lichnosti> Date of access: 04.11.2019.
6. Belov, V.V. The problem of managerial leadership: a psychological approach [electronic resources] // V.V.Belov, E.V.Belova // Management consulting. - 2014. No. 7 (67). pp. 116-125. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-upravlencheskogo-liderstva-psihologicheskiiy-podhod> Date of access: 11/05/2019.
7. Lomova, N.V. Theoretical construct of charisma as a socio-psychological phenomenon: research concepts [electronic resources] // Vestnik MGUKI. - 2014. No. 6 (62). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskiiy-konstruktsii-harizmy-kak-sotsialnopsihologicheskiiy-phenomen-issledovatel'skie-kontsepty> Date of access: 11/05/2019.
8. Andriyanchenko, E.G. Analysis of methods for studying informal leadership in domestic social psychology [electronic resources] // Bulletin of the State University of Management. - 2012. No. 10-1. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-metodov-izucheniya-neformalnogo-liderstva-v-otechestvennoy-sotsialnoy-psihologii> Date of access: 07.11.2019.
9. Slinkova, O.K., Study of the motivation of students' personal growth in the process of university education [Text] / O.K. Slinkova, A.M. Slinkov, D.A. Pastukhova // Economics and Entrepreneurship. - 2017. No. 3-1 (80). pp. 774-779.
10. Shchetinina, D. P. Formation of competence "leadership" in universities [Text] / D. P. Shchetinina, S. S. Zinchenko // Russian Journal of Psychology. - 2016. - No. 4. – S. 269-283.
11. Savva, L. I. Development of leadership qualities of future managers in the educational environment [Text] / L. I. Savva, E. K. Yakunina // Problems of modern pedagogical education. - 2019. - No. 64-4. – S. 182-192.

Material received on 16.05.23

Н.А.Тустикбаев¹, С.К.Науатов²

^{1,2}*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан*

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытудағы университет қызметкерлерінің психологиялық-педагогикалық қызметінің бағыттарын негіздеу. Осы мақсатқа жету үшін жұмыста келесі міндеттер

шешілді: студенттердің көшбасшылық қасиеттерін көрсету дәрежесін анықтау; психологиялық-педагогикалық тәжірибе арқылы студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың бағыттарын анықтау. Зерттеу көрсеткендей, студенттердің көшбасшылық қасиеттері негізінен орташа деңгейде және оны дамыту қажет. Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту міндеттерін шешудің мүмкін бағыттары ретінде оқу үдерісіне арнайы пәндерді енгізу, студенттердің көшбасшылық әлеуетін арттыруға бағытталған оқу қызметін ұйымдастырудың технологиялары мен әдістерін пайдалану ұсынылады.

Тірек сөздер: көшбасшылық, көшбасшылық қасиеттер, харизма, харизматикалық әсер, студенттер, даму, психологиялық-педагогикалық тәжірибе, өзін-өзі жүзеге асыратын тұлғалық құндылықтар.

Н.А.Тустикбаев¹, С.К.Науатов²

^{1,2}*Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан*

РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье рассматривается понятие «лидер» и формирование лидеров в процессе высшего образования. Современное общество требует мобильности, быстрого решения конкретных вопросов и проблем в системе противоречивых требований, умения работать в команде, разделения обязанностей между членами команды, готовности принимать решения в условиях неопределенности. Это могут сделать только люди, обладающие явными лидерскими качествами или готовые в определенной ситуации взять на себя функции лидера.

Ключевые слова: лидерство, лидерские качества, харизма, харизматическое влияние, студенты, развитие, психолого-педагогический опыт, самореализующиеся личностные ценности.

Психология ғылымдары

Психологические науки

Psychological sciences

МРНТИ 14.35.05

Ш.Т.Турдалиева¹ (orcid - 0000-0001-7296-5221) – основной автор
В.Н.Сарбасова² (orcid - 0000-0003-2421-564X)

^{1,2}Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан
E-mail: ¹sh.turdalieva@dulaty.kz
²sarbasova_venera@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/xvqi6972>

ТРАНСФОРМАЦИЯ САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ В НОВЫХ РЕАЛИЯХ

Аннотация. В статье рассматривается проблема влияния цифровизации и образования на личность, изменение ее ценностно-смысловой сферы в условиях пандемии и социальной изоляции. Ситуации неопределенности и социальной нестабильности меняют не только привычный уклад жизни, но также ведут к стрессам, тревоге, напряженности. Ценностная ориентация личности - это те проявления социального поведения, которые необходимы для определения цели жизни и ее достижения. Общая ценность формирование его позиций и социального отношения к окружающему миру является важной проблемой. Изменение ценностных ориентаций в структуре личности делает проблему исследования самосознания особенно актуальной. Полный переход на дистанционное образование внес свои коррективы в содержание обучения и воспитания, форм и методов ее организации в высших учебных заведениях. В статье представлены результаты онлайн – опроса среди студентов и преподавателей вуза с целью анализа отношений студентов и преподавателей к полному переходу на дистанционное обучение в условиях ограничительных мер; психологического состояния и трудностей, возникших в учебном процессе вуза. Авторами предложены рекомендации по психологической поддержке, направленные на снижение психологического давления, профилактику стресса и способов выхода из него.

Ключевые слова: трансформация сознания, самосознание, стрессоустойчивость, пандемия, дистанционное обучение, социальная изоляция.

Введение. В условиях глобального кризиса, режима социальной изоляции и неопределенности необходима консолидация, интеграция государств мира. Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций Антониу Гутерриш в своем выступлении отмечает: «Урок самого трудного 2020 года – это Солидарность и Единение» [1].

Страны, культуры и народы столкнулись с общей угрозой, и только скоординированные действия помогут противостоять глобальным вызовам. Кризисы и переломные моменты, происходящие в Мире, неизбежно заставляют нас приспосабливаться к меняющимся условиям, запуская процессы адаптации. Консолидация государств мира как объединение стран, общественных организаций и их сплочение, потребность в безопасности сегодня направлены на достижение общей цели. Достижение общей цели возможно по принципу единства отдельных народов на основе общих национальных интересов и ценностей. По мнению Н.А. Бердяева, «Человек, как известно, входит в человечество не абстрактно, а через ту или иную нацию» Диалог и солидарность на глобальном и национальном

уровнях создает новые возможности для государственной политики в борьбе с вызовами современности [2].

В послании Президента РК Ж.К.Токаева: «Казахстан в новой реальности: время действий» подчеркнуто: «Сегодня перед нами стоит задача – сформировать новую парадигму развития нашего народа и новое качество нации. Сама жизнь диктует нам необходимость адаптации к требованиям времени как отдельного человека, так и общества в целом» [3].

Адаптация личности в условиях антропологического кризиса сопровождается тревогой, растерянностью, стрессом. В психологическом состоянии людей произошло переосмысление ценностно-смысловой сферы, в центре трансформации – сознание и ее подсистемы. Ценность человеческой жизни – как нечто само собой разумеющееся, сегодня приобретает иной смысл.

В условиях неопределенности, страха перед будущим на первый план выдвигаются вопросы осознания принадлежности к роду человеческому, этнической общности, социальной значимости и социальной ответственности каждого. По утверждению К. Либкинд: «Лишь экстремальные социальные ситуации, подобные военным сражениям, временно устраняют все идентичности, кроме одной, самой важной» [4]. Трансформация самосознания как важнейшей характеристики сознания, определяющей наши цели и действия, может предотвратить экзистенциальные и другие катастрофы.

Современное состояние человека, по мнению Э.Тоффлера может привести к заболеванию под названием «футурошок» - «шок будущего». Футурошок характеризуется внезапной, ошеломляющей утратой чувства реальности, умения ориентироваться в жизни, вызванной страхом перед близким грядущим. Еще до начала XXI в. миллионы обычных физически здоровых и психически нормальных людей внезапно столкнулись лицом к лицу с будущим. Смогут ли они приспособиться ко все более усиливающемуся давлению событий, знаний, науки, техники, различного рода информации? Не приведет ли это к серьезным социальным и психологическим последствиям?[5].

Стремительное развитие информационных технологий обостряют проблемы всех сфер жизнедеятельности человека. Одна из главных проблем - проблема идентичности личности. Смещение глобального и локального затрудняет становление идентичности современного человека, у которого нет однозначного ответа на вопрос «Кто Я?». Данные процессы усугубляет социальная изоляция как сильнейший стрессогенный фактор, информационное давление на людей еще более усиливается инфодемией (информационная эпидемия фальшивых новостей) приводящая к панике, растерянности и как следствие к посттравматическим стрессовым расстройствам. В связи с этим психолог Стивен Тэйлор ввёл новый термин «синдром COVID-стресса» (*COVID stress syndrome*).

Условия и методы исследований. Анализ последствий пандемии, полного перехода на дистанционное обучение с точки зрения их значения для трансформаций сознания и самосознания, выявления проблем учебно-воспитательного процесса, психологического состояния студентов и преподавателей вуза.

Новые задачи по организации учебно-воспитательного процесса в условиях полного перехода на дистанционное обучение закономерно выдвигают еще больше вопросов: какие изменения происходят в сознании и

самосознании личности, какова направленность его мировоззрения, ценностно-смысловая сфера личности, какие компетенции необходимы для решения профессиональных задач и др.

Пандемия выступила своего рода триггером трансформации сознания и самосознания личности. В трансформационном процессе особый интерес представляют компоненты самосознания как представление индивида о своих взаимосвязях с окружающей средой, осознание своей социальной значимости и социальной ответственности, личностный уровень притязаний, оценка своих возможностей, моделирование своего идеального Я. Обратимся непосредственно к определению феномена. Самосознание — это осознание человеком своей деятельности, мыслей, чувств, потребностей. В процессе самосознания человек осознает смысл собственной жизни, развивает свои умственные, нравственные, а также профессиональные качества, самосовершенствуется. **Сознание динамично, подвижно и изменчиво**, связано с самосознанием, ориентированным на внутренний мир субъекта.

Главный вызов социально-экономических изменений – вовремя начать соответствовать тем требованиям, которые предъявляет профессиональная среда. В педагогической деятельности - это, прежде всего, требования к профессиональной компетентности педагога, которые сегодня приобретают иное наполнение. Анализ профессионального образа современного педагога в практическом его содержании обращает внимание на определенные тенденции, связанные, на наш взгляд, с социальными изменениями, вызванными ускорением развития информационного пространства, которое нужно понимать как новый решающий фактор глобального цивилизационного процесса.

В сфере профессиональной подготовки педагогов наблюдается возникновение некоторых негативных тенденций и противоречий между: потенциальными возможностями образовательно-воспитательного процесса вуза в формировании информационной компетентности будущего педагога и недостаточной разработанностью инструментария его формирования; между необходимостью практического решения проблемы формирования стрессоустойчивости и адаптивности как важного аспекта профессиональной подготовки и недостаточным методическим обеспечением данного процесса.

Одним из векторов развития в достижении цели государственной программы «Цифровой Казахстан» является «Создание цифровой индустрии будущего» - обеспечение долгосрочной устойчивости, запуск цифровой трансформации страны за счет повышения уровня развития человеческого капитала, построения институтов инновационного развития и, в целом, прогрессивного развития цифровой экосистемы.

На сегодняшний день созданы и практикуются различные методики для всестороннего изучения процесса виртуального общения. Совместная познавательная деятельность преподавателя и студента осуществляется в процессе общения. Восприятие другого человека в образовательном процессе в формате онлайн, проявление его внешних признаков, восприятие индивидом окружающих, исходя из собственных личностных качеств, и осуществление понимания его внутреннего мира и поведения на той же основе привели к некоторым трудностям в процессе общения. Ведь онлайн-обучение – это процесс установления и развития связей между преподавателем и студентом, возникающих из потребности субъектов в совместной деятельности.

Поскольку процесс развития личности представляет собой сложное явление, то профессиональная компетентность в виртуальном общении выступает как единство его теоретической и практической готовности и способности осуществлять профессиональную деятельность. Можно сказать, что профессиональная компетентность любого лица представляет собой свойство личности, связанное с умением применять знания и опыт личности в конкретной ситуации.

Анкета проводилась в режиме онлайн – опроса. Опрос проводился среди студентов и магистрантов различных специальностей, курсов, количество респондентов -162. (Рис. – 1.)

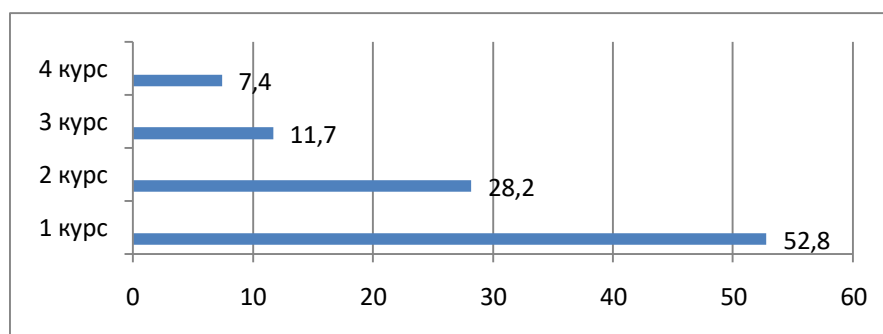

Рисунок 1. Количество респондентов по курсам

В анкету включены вопросы выявляющие уровень информационной компетенции, стрессоустойчивости и адаптивности. К индикаторам стрессоустойчивости и адаптивности мы относим: адекватное восприятие окружающей действительности, умение быстро адаптироваться к изменениям в социуме, осознание своей социальной значимости и социальной ответственности, в ситуациях неопределенности умение сохранять самообладание (таблица 1).

Таблица 1

Вопросы анкеты

№	Вопросы	1	2	3
1	Влияет ли глобализация, информационные технологии на самосознание личности?	да	нет	частично
2	Участвовали ли Вы на вебинарах, онлайн-конференциях, онлайн-курсах?	да	нет	частично
3	Испытывали ли Вы трудности в процессе онлайн – обучения?	да	нет	частично
4	Какова эффективность дистанционного	низкая	средняя	высокая

	формата обучения?			
5	Удовлетворены ли Вы процессом обучения при дистанционном формате?	скорее, да	скорее, нет	затрудняюсь ответить
6	Как Вы адаптировались к новым условиям дистанционного формата?	отлично	хорошо	удовлетворительно
7	Охарактеризуйте Ваше психологическое состояние (эмоции и чувства) в режиме социальной изоляции?	стресс тревога одиночество	спокойствие	другое
8	По Вашему мнению, какой наиболее эффективный формат обучения?	традиционный	дистанционный	смешанный
9	Какие новые навыки, компетенции Вы хотели бы приобрести?	информационные цифровые компетенции	открытость новым возможностям, стрессоустойчивость, самоорганизация	другое
10	Какой опыт Вы получили в условиях социальной изоляции?	положительный	отрицательный	другое
11	Ваши пожелания и предложения			

Результаты анкеты: трансформация самосознания студентов опосредовано социально – экономическими изменениями, внедрением нового формата обучения. Подавляющее большинство 77% высказались за традиционный формат обучения. Например, на вопрос «Влияет ли глобализация, информационные технологии на самосознание личности?» - 142 респондента ответили «да» (87,7%), 20 респондентов (12,3%) - «нет». На такие вопросы как «Участвовали ли Вы на онлайн-конференциях, вебинарах, онлайн-курсах?», «Испытывали ли Вы трудности в процессе онлайн – обучения?» участники анкетирования выбирали ответ «да», «нет». Ответы респондентов на данные вопросы приведены на рисунке 2.

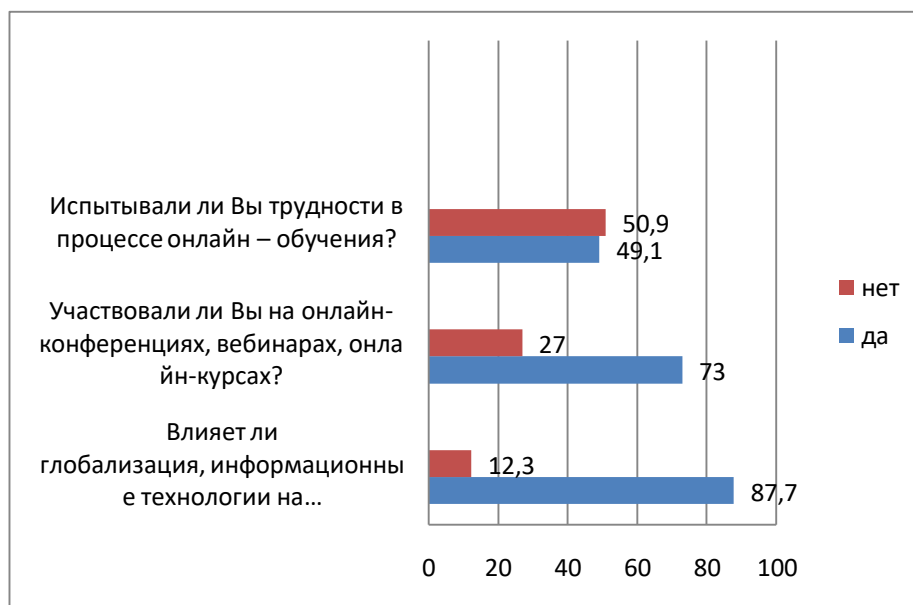

Рисунок 2. Ответы респондентов на вопросы анкетирования.

На вопрос «Какова эффективность обучения дистанционного формата?» участники анкетирования должны были выбрать следующие ответы: «низкая», «средняя», «высокая». Подавляющее большинство респондентов (60,7%) оценили эффективность дистанционного обучения на среднем уровне. Общий результат представлен на следующем рисунке 3.

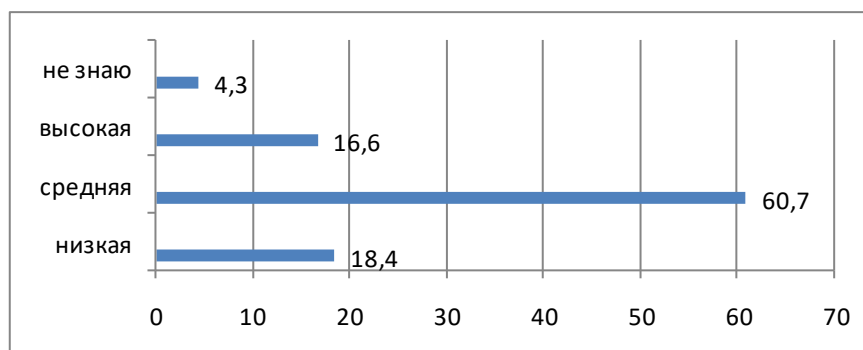

Рисунок 3. Ответы респондентов на вопросы анкетирования.

На вопрос «Как Вы адаптировались к новым условиям дистанционного формата?» большинство респондентов, оценивая показатели адаптации к новому формату обучения, дали в основном положительные ответы: «очень хорошо» (29,4%), «удовлетворительно» (21,5%), а вот ответ «хорошо» представлен у большинства опрошенных - (49,1%).

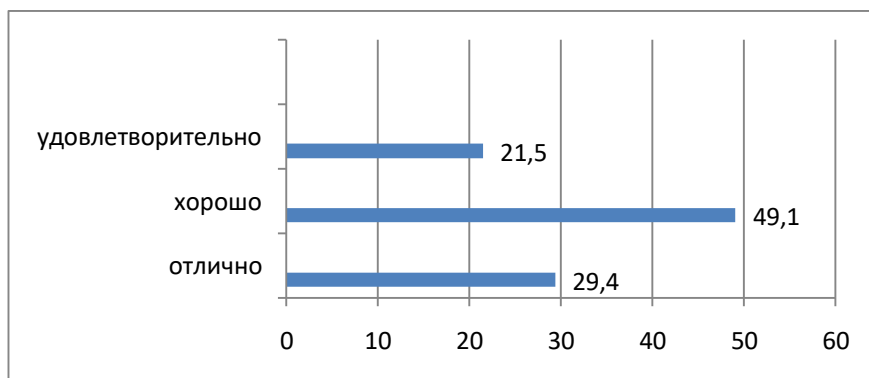

Рисунок 4. Ответы респондентов на вопросы анкетирования

Удовлетворенность качеством процесса обучения при дистанционном формате отметили 53,4%, неудовлетворены- 33,7%.

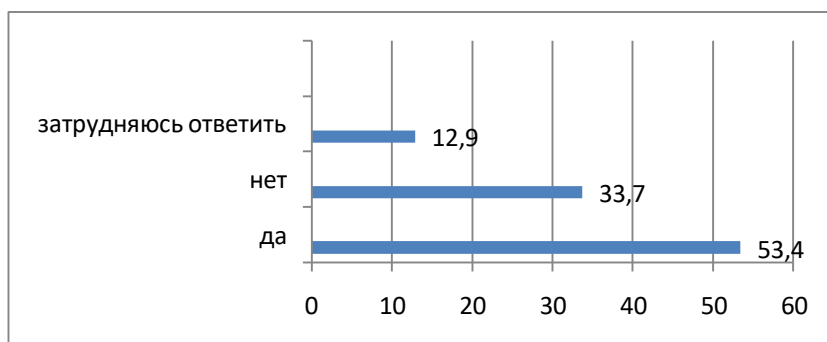

Рисунок 5. «Удовлетворены ли Вы процессом обучения при дистанционном формате?»

На вопрос «Охарактеризуйте Ваше психологическое состояние (эмоции и чувства) в режиме социальной изоляции?» участники анкетирования выразили свое мнение посредством выбора следующих ответов: стресс, тревога – 8,6%; одиночество – 9,2%. спокойствие - 62%; не знаю – 20,2%

Кроме того, отвечая на вопрос «Какие новые навыки и компетенции Вы хотели бы приобрести при дистанционном формате обучения?» респонденты дали сведения об умениях, приобретенных ими в процессе онлайн обучения (информационные компетенции – 21,5%; практика – 23,3%, новые возможности – 49,1%; стрессоустойчивость- 3,1%).

Однако, делая вывод о том, что данный процесс может развиваться в ходе совместной деятельности, возникает необходимость в практическом контроле. Непосредственное влияние на эффективность общения в совместной деятельности, в том числе и на изменение самосознания, оказывает виртуальное общение. По результатам анкетирования следует отметить, что в процессе онлайн, дистанционного обучения человек не подвергается стрессу вследствие того, что улучшение взаимодействия зависит не только от особенностей двусторонней совместной деятельности, но и от особенностей индивидуального психического познания человека. Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что трансформация самосознания должна контролироваться на этапах

экспериментального исследования динамики его изменения в ходе совместной деятельности. Результаты опроса имеют практическую значимость в определении и обновлении содержания, задач учебно-воспитательного процесса вуза в период постпандемии (таблица 2).

Таблица 2

Анкета для преподавателей.

№	Вопросы	1	2	3
1	Влияет ли глобализация, информационные технологии на самосознание личности?	да	нет	частично
2	Увеличилась ли Ваша рабочая нагрузка в режиме онлайн – обучения?	да	нет	частично
3	Проходили ли Вы обучающие курсы по организации учебного процесса в связи с экстренным переходом на дистанционный формат обучения?	да	нет	частично
4	Владеете ли Вы методическими приемами разработки и использования электронных образовательных материалов?	да	нет	частично
5	Использовали ли Вы собственные онлайн – курсы, электронные кейсы?	да	нет	частично
6	Как Вы адаптировались к новым условиям дистанционного формата?	отлично	хорошо	удовлетворительно
7	Охарактеризуйте Ваше психологическое состояние (эмоции и чувства) в режиме социальной изоляции?	стресс тревога одиночество	спокойствие	другое
8	По Вашему мнению, какой наиболее эффективный формат обучения?	традиционный	дистанционный	смешанный
9	Какие новые навыки, компетенции Вы хотели бы приобрести?	информационные цифровые компетенции	открытость новым возможностям, стрессоустойчивость самоорганизация	другое
10	Какой опыт Вы получили в условиях социальной изоляции?	положительный	отрицательный	другое
	Ваши пожелания и предложения			

96,3% респондентов утвердительно ответили, что глобализация, информационные технологии влияют на самосознание. На второй вопрос 74% участников также выразили свое мнение об увеличении рабочей нагрузки в режиме онлайн-обучения. В связи с переходом образовательного процесса на экстренно-дистанционный формат обучения 63% респондентов ответили, что прошли курсы обучения и имели специальную подготовку (таблица 3)

Таблица 3

Ответы респондентов

№		Да (%)	Нет(%)
1	Влияет ли глобализация, информационные технологии на самосознание личности?	96,3	3,7
2	Увеличилась ли Ваша рабочая нагрузка в режиме онлайн – обучения?	74,1	25,9
3	Проходили ли Вы обучающие курсы по организации учебного процесса в связи с экстренным переходом на дистанционный формат	63	37

Установлено, что респонденты широко использовали свои электронные кейсы для онлайн-занятий. Только один респондент ответил «нет». 44,4% опрошенных ответили, что адаптировались к дистанционному формату обучения на «отлично», 14,8% - «удовлетворительно», а «хорошо» - 40,7%. Полученные ответы свидетельствуют о том, что у преподавателей есть опыт преподавания в дистанционном формате. Находчивость, активность, творческий подход респондентов в рамках субъектно-объектного воздействия способствовали слаженному проведению организованных мероприятий. Каждое задание представляло собой специально спланированное занятие на основе применения активных методов обучения. При подобной организации занятий в качестве руководства к действию определялась основная коммуникативная роль преподавателя:

Во-первых, коммуникативные основы современной социальной психологии состоят не менее чем из трех составляющих частей: вербальной коммуникации, социальной перцепции и интеракции;

Во-вторых, коммуникативная деятельность выполняет более сложную задачу, чем передача сообщения или передача и восприятие информации, а именно создает «общий запас информации», с помощью которого можно осуществлять совместную познавательную деятельность;

В-третьих, поскольку за пределами «общего фонда информации» маскируется «общий фонд содержательных структур», то коммуникативная деятельность обеспечивает формирование и развитие совместно-диалогической познавательной деятельности.

В ходе опроса преподаватели рассказали о современных платформах и цифровых инструментах, которые они использовали в системе дистанционного обучения. На очень высоком уровне используют платформы Zoom, Googleclassroom, Skip, Sirius. Кроме того, на занятиях используются программы ActivInspire, ActivStudio.

На вопрос «Охарактеризуйте Ваше психологическое состояние (эмоции и чувства) в режиме социальной изоляции?» предлагалось выбрать один из следующих ответов: «стресс, тревога», «одиночество», «спокойствие» и «никакое».(Рисунок 6)

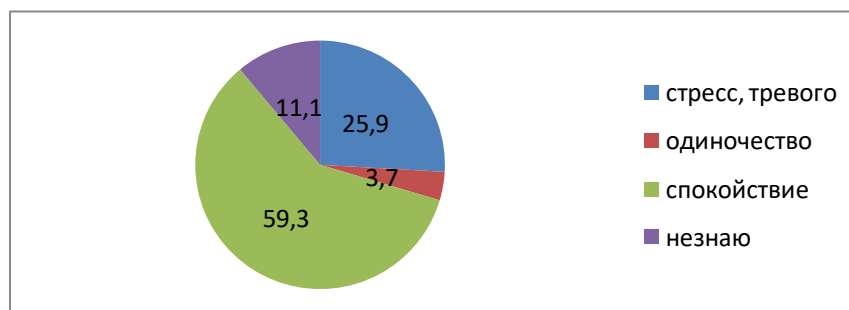

Рисунок 6. Вопрос «Охарактеризуйте Ваше психологическое состояние (эмоции и чувства) в режиме социальной изоляции?»

Анализируя положительные и отрицательные стороны различных форматов обучения, 51,9% опрошенных считают наиболее эффективным «традиционный», 7,4% - «дистанционный», 40,7% - «смешанный». Установлено, что эффективность традиционного обучения высока.

На вопрос, «Какой опыт Вы получили в условиях социальной изоляции?» респонденты свободно выражали свои мысли. Например, ряд респондентов дал следующие мнения о системе дистанционного образования и профессиональной компетентности: роль технологий ДО в современном образовательном процессе неизмеримо возрастает; развивать умение преподавать дистанционно; обеспечить практическую работу с онлайн ресурсами; совершенствовать навыки тайм - менеджмента; необходим творческий отпуск. Другие респонденты также высказали мнение о важности общения между собой и близкими: нужно ценить жизнь, близких людей; здоровье бесценно. Кроме того, были отмечены негативные стороны обучения в онлайн-формате: отсутствие живого контакта со студентами, снижение качества знаний у студентов; имитация учебного процесса.

В конце анкетирования респонденты, участвовавшие в исследовании, дали свои индивидуальные рекомендации, направленные на улучшение процесса дистанционного обучения:

- быть терпеливым, совершенствовать информационную грамотность и компетентность;
- внедрение в учебный процесс технологий ДО, ориентированных на личность обучающегося, стимулирует мотивированность и придаёт вариативный и коррекционный характер;
- разработать контенты по всем дисциплинам;
- в программу обучения должны быть включены разные виды практических заданий (например, деловые игры, тестирование, контрольные, проектные задания и т. п.)
- разработка большого количества различных платформ с целью оптимального выбора для работы с учётом индивидуальных способностей;
- улучшить качество интернета.

При рассмотрении проблемы формирования совместной деятельности, организуемой в виртуальном общении, развитие психического процесса

происходит во взаимосвязи. Значимость данной связи отмечает психолог С.М. Джакупов: «...необходимо развитие психических процессов, основанных на целенаправленных взаимоотношениях людей. Формирование совместной диалогической познавательной активности, взаимодействие субъектов (совместная деятельность) и т.п. осуществляется в процессе общения» [6].

Из-за снижения реального процесса общения в ходе дистанционного обучения обучающиеся подвергаются психическим изменениям, таким как стресс, одиночество, депрессия и т. д.

Мы предложили преподавателям рекомендации по психологической поддержке, направленные на снижение психологического давления, профилактику стресса и выход из него. Например, это использование психотехники в процессе совместной деятельности. Так, в настоящее время широко применяются методы нейрогимнастики, нейрографики.

Нейрографика – это метод, который помогает решить жизненную проблему с помощью рисования. Данный метод был предложен П. Пискаревым в 2014 году. В ситуации, когда человек находится в угнетенном состоянии, он рисует на листе бумаги различные фигуры и линии на бессознательном уровне. Психолог, разговаривая с субъектом, опираясь на изображения на бумаге, смотрит на проблему с другого ракурса, помогает ее решить, учит контролировать эмоции и справляться с давлением на психику.

Нейрогимнастика способствует активизации работы мозга человека. Использование нейрогимнастики позволяет улучшить память, внимание, речь, пространственные представления человека, мелкую и крупную моторику, снижает утомляемость, повышает способность к свободному контролю. По этой причине нейрогимнастика называется тренировкой мозга, а нейровизуализация улучшает работу правого и левого полушарий головного мозга. Развивает общую и мелкую моторику рук. У человека появляется способность воспринимать информацию, реагировать, концентрировать внимание, развивать память.

Научные исследования, проводимые в психологии и нейрофизиологии, выявили, что определенное физическое движение влияет на развитие человеческого интеллекта. На основе полученных выводов возникла новая система – образовательная кинезиология, направленная на изучение связи разума с телом и оптимизацию мозговой деятельности посредством физического движения. На теоретической базе образовательной кинезиологии американскими психологами Полом и Гейлом Деннисон разработана программа нейрогимнастики – «гимнастика мозга». Это метод активизации естественных механизмов мозга с помощью физических упражнений, объединение движений и мыслей.

С помощью специально подобранных упражнений организм координирует работу правого и левого полушарий и развивает взаимодействие тела и интеллекта. Каждое из упражнений нейрогимнастики способствует возбуждению определенной части мозга и включает механизм объединения мысли и движения. В результате этого новый учебный материал воспринимается, как разум и тело, целостно и естественно, поэтому качество мнемических процессов улучшается. Кроме того, упражнения для мозга способствуют развитию координации движений и психофизических функций.

Наряду со стрессами (профессиональный стресс, эмоциональное выгорание) которые испытывают преподаватели, испытали стресс, с которым они столкнулись впервые в условиях полного перехода на дистанционный

формат. Организация методической помощи преподавателям по организации учебного процесса в дистанционном формате заключается в проведении онлайн – курсов, виртуальных тренингов, виртуальных консультаций с целью развития информационной компетентности, стрессоустойчивости и адаптивности.

Обсуждение научных результатов. Ключевыми направлениями модернизации национального самосознания в XXI веке являются открытость сознания, культ знаний, прагматизм, конкурентоспособность, эволюционное развитие.

Данные позиции созвучны процессам, которые происходят в современной действительности, во всем мире. «...Открытость сознания означает, по крайней мере, три особенности сознания. Во-первых, понимание того, что творится в большом мире, что происходит вокруг твоей страны, что происходит в твоей части планеты. Во-вторых, открытость сознания – это готовность к переменам, которые несет новый технологический уклад. Он изменит в ближайшие 10 лет огромные пласты нашей жизни – работу, быт, отдых, жилище, способы человеческого общения. Нужно быть готовым к этому» [7].

Пандемия актуализировала открытость сознания общества как социальную ответственность каждого, отношение к безопасности за себя, своих близких и окружающих людей. Каждый человек переосмысливает то, что происходит в обществе и во всем мире. Эволюционное развитие предполагает переосмысление современных процессов, происходящих в мире, способность ощущать себя частью единого целого. Культ знания предполагает функциональную грамотность, наличие четких компетенций и специализацию, совершенствование системы профессиональной подготовки специалистов, соответствующих требованиям Глобального общества знаний. В период постпандемии еще большую актуальность приобретут проблемы «универсальных компетентностей», «навыки XXI века», подготовки специалистов, открытых новым знаниям и инновациям.

В Портрете Учителя 21 века требования к компетенциям Учителя XXI учеными представлены в виде совокупности ряда блоков. Наибольший интерес для нас представляют: блок требований в рамках развития национального контента, основанный на сохранении кода нации «Мэнгілік Ел» и «Семи граней Великой степи», блок требований в рамках модернизации общественного сознания «Рухани жаңғыру» и блок требований в рамках освоения будущими педагогами объекта своей деятельности – целостного педагогического процесса. В рамочной Модели учителя 21 века выделены такие компетенции как: конкурентоспособность, прагматическая компетентность, компетентность национальной идентичности, компетентность культа знаний, компетентность эволюционности и открытости сознания [8].

Образование как движущая сила устойчивого развития общества претерпела масштабные дестабилизирующие изменения. Новая реальность внесла свои коррективы в систему образования изменением содержания обучения и воспитания, форм и методов ее организации. Педагогическое сообщество с внедрением онлайн - обучения столкнулось с отдельными техническими проблемами, связанные с перегруженностью Интернет-ресурсов, освоением новых платформ, которые они раньше не использовали, требующих адаптации к цифровым инструментам дистанционного обучения.

Глобальный переход на дистанционный формат обучения выдвинул перед педагогами новые задачи по организации учебно-воспитательного процесса. Неподготовленность педагогической системы к вызовам времени, тем не менее, не стала препятствием для поиска новых форм обучения и воспитания. Воспитательные задачи по подготовке будущих специалистов, в соответствии с социальным заказом, остаются прежними, однако требуют новых подходов, учитывая в том числе, и готовность учителей к таким нестандартным ситуациям как полный переход онлайн-обучение.

Педагогика живо откликается на вызовы времени, учитывая существующие психолого-педагогические условия, задействует прогрессивные методы воздействия на подрастающее поколение, учитывает актуальные тенденции для того, чтобы учебно-воспитательный процесс был интересным и динамичным. В этих условиях актуализировались такие понятия как киберпедагогика и киберпедагог. Киберпедагогика - «раздел педагогической науки, излагающий методологию автоматического программного управления обучением с помощью компьютера в отличие от сложившейся веками традиционной педагогики, рассматривающей методику интуитивного руководства обучением со стороны учителя «вручную» или вручную [9]. И если раньше предполагалось вариативное обучение, то пандемия сделала виртуальное обучение единственной площадкой обучения.

Выявилась необходимость формирования, наряду с другими, информационно-коммуникационной (ИКТ) компетентности педагога, которая подразумевает, по мнению многих исследователей, «уверенное владение всеми составляющими навыками ИКТ-грамотности для решения возникающих вопросов в учебной, образовательной и иной деятельности».

Мы видим необходимость дополнить эту трактовку таким важным качеством как готовность применять так называемые Интернет-технологии в учебном процессе. Медиа-пространство стало не только основной средой коммуникации, получения информации, но и главной учебной площадкой, требующей, соответственно, и новых подходов.

Быстрое увеличение скорости и объема информации в современном мире может приводит к информационному взрыву, «информационному коллапсу» и по мнению Шрайберг Я.Л к интеллектуальному «инсульту» - состоянию отупления от переизбытка информации и знаний [10]. Он считает, что одно из насущных требований современного информационного общества, – не снижая темпы совершенствования и развития технико-технологических средств передачи и хранения информации, разработать систему методических и нормативных мер по хранению, обработке и передаче информации, главным образом по устранению избыточного хранения или информационной перегрузки.

В статье М.Н. Эпштейна «Информационный взрыв и травма постмодерна» информационный взрыв описывается следующим образом: «Та сумма знаний и то количество новостей, которые накапливались в течение всего XVI или XVII века, теперь поставляются в одну неделю» [11]. Именно данный фактор обуславливает актуализацию одного из первостепенных задач в системе образования - информатизации системы образования.

В эпоху общества информации становятся перспективными исследования когнитивных процессов (восприятие значительного объема информации, его запоминания, сохранения и воспроизводства, сосредоточения сознания на определенных объектах или деятельности, умения перерабатывать информацию). Таким образом, информационная

компетенция педагога – это умение поиска, владение способами получения и обработки информации, современными информационными и мультимедийными технологиями, умение организовать образовательный процесс средствами новых информационных технологий, способствующие успешному выполнению профессиональных задач.

Новые технологии обучения в условиях дистанционного формата позволяют сохранить интерактивный характер занятий, атмосферу творческого поиска, нацеленность на результаты обучения:

- бинарная лекция (лекция–диалог). Предусматривает изложение материала в форме диалога двух преподавателей. Интересным представляется, на наш взгляд, диалог ученого и практика. Главное преимущество метода – профессионально-ориентированное общение.

- коучинг – обучение через раскрытие личностного потенциала учащихся. В условиях удаленного обучения данный метод позволяет удерживать интерес студентов во время занятий, не рассеиваться и быть активными участниками учебного процесса.

- вебсеминар - телекоммуникационная технология интерактивного взаимодействия двух и более удаленных абонентов, при которой между ними осуществляется обмен аудио - и видео информацией.

- подкастинг - использование аудиопрограмм, сериалов или блогов на различную тематику, которые можно скачивать или слушать онлайн; способ распространения звуковой или видеoinформации в Интернете.

- веб-квест – метод получения информации путем поэтапного решения учебных задач, с последующим размещением полученных результатов в Интернете.

Данные методы позволяют обмениваться мнениями, самостоятельно обрабатывать новую информацию, обеспечивают активное вовлечение всех участников в процесс обучения, создают творческую атмосферу. Умение адаптироваться к новым условиям обучения - залог успешной педагогической деятельности.

В формате онлайн – обучения актуальными становятся новые навыки и компетенции: социальный и эмоциональный интеллект, цифровые компетенции, переобучаемость, межкультурная чувствительность, открытость новым возможностям, стрессоустойчивость, самоорганизация, готовность быть проактивным. Слово «проактивный» было впервые введено автором логотерапии Виктором Франклом в его книге «Человек в поисках смысла» (написанной по материалам пребывания в нацистском концлагере) для обозначения личности, принимающей ответственность за себя и свою жизнь, а не ищущей причин для происходящих с ним событий в окружающих людях и обстоятельствах [12].

Главным инструментом взаимодействия людей в период пандемии стало виртуальное общение. Общение – это явление для человечества, требующее формирования на разных уровнях, на разных этапах. Не менее интересны труды отечественных ученых-психологов, исследующих значимость проблемы общения в развитии личности (С.М. Жакупова, А.Ж. Алдамуратова, С.К. Бердибаевой, К.Т. Шерьяздановой, Н.К.Токсанбаевой, У.А. Уакбаевой, Ш.Т. Турдалиевой).

Вся жизнь человека протекает во взаимоотношениях с другими людьми, что требует постановки конкретных целей деятельности в общении: взаимоприемлемость в общении, самооценка, регуляция взаимодействия собеседников, обмен информацией.

Общение как совокупность труда и познания опирается на развитие сознания и входит в важнейшую триаду вида человеческой деятельности. Общение является средством коммуникации, регулирующим деятельность и поведение человека, которое несет информацию о человеке и межличностных отношениях, способствует изменению внутреннего мира личности [13]. В данном случае общение выполняет коммуникативную функцию.

Главная цель взаимоотношений между людьми в реальной ситуации – это достижение взаимопонимания. Но это нелегкая задача. В искусстве общения важно уметь слушать и понимать собеседника. Объясняя людям свои мысли и мнения, вы можете предотвратить множество недоразумений, ссор и конфликтов. Искренность в разговоре с собеседником лицом к лицу часто является единственным выходом из конфликтной ситуации. Люди устанавливают эмоциональную связь друг с другом, обмениваются рукопожатиями, улыбаются и т. д.

Поэтому для нормальной работы в новой среде в условиях пандемии важно решать следующие задачи: организовать искреннее общение, осознать важность эмоционального контакта. Таким путем формируется гармония виртуального общения. Виртуальное общение следует рассматривать как многогранность коммуникации, осуществляемая через социальные сети и компьютер, систему телекоммуникаций. Виртуальное общение имеет как положительные, так и отрицательные стороны.

Преимущества виртуального общения: свобода связи и общения между людьми. Это и возможность прекратить отношения в любой момент, основные минусы: отсутствие невербальной коммуникации, процесса признания, оценки и принятия посредством интонации и жестов. Общие принципы для общения в виртуальной и реальной жизни: два партнера равны, между ними происходит диалогическое общение. Поэтому восприятие человека человеком – это непосредственное художественно-образное восприятие одного человека другим, процесс общения.

Обобщенное представление у индивидуума о конкретной личности также способствует изменению его сознания, которое обобщает признаки этого человека, характеризуя его как субъекта труда, познания и общения. Профессиональная деятельность в режиме самоизоляции на дому, дистанционное обучение привели к усложнению самой виртуальной связи. Для молодежи сложность такой связи была незначительной. Они жаловались только на ухудшение условий сети интернет.

Это виртуальное общение оказало прямое негативное влияние на личностные качества взрослых людей. Часто встречались такие ситуации как низкая активность в социальной сети, низкая грамотность владения компьютером. Пандемия также прекратила рукопожатия между людьми. Данные факторы не могли не оказать отрицательного влияния на процесс вступления человека в процесс общения. Ведь для каждой нации, этнических общностей характерны такие традиции как приветствие, прощание. Люди стали больше общаться в основном только по телефону или социальные сети.

Трудности, возникающие в процессе познания психических явлений, открытия законов, управляющих ими, обусловлены самой природой этих явлений. Современная наука рассматривает психику как специфически организованное свойство материи мозга, такие идеи высказал Б.Ф. Ломов. По его мнению, в деятельности и поведении человека мотивы, цели,

субъективно-личностные отношения, эмоциональные состояния и т.д. выступают системообразующим фактором [14].

Одной из проблем в процессе общения является отсутствие взаимопонимания между людьми. Философия и психология межличностных конфликтов, противоречия в совместной деятельности, особенности процесса общения в целом становятся предметом многих научных исследований. Названная проблема является предпосылкой того состояния, которое составляет основу социальной структуры личности.

По утверждению А.А. Леонтьева, участники общения психологически объединены друг с другом, кроме того, общение служит инструментом, либо увеличивающим, либо уменьшающим эту психологическую «сплоченность» [15]. Связь заключается в характере взаимодействия между людьми, а также в их действиях, направленных на изменение собственных установок, сознания. Из этого определяется возможность достижения ими поставленных целей различными способами. Например, способ действия соглашения или, напротив, разделение деятельности. Во втором случае, воздействуя на различные стороны личности, можно напрямую стимулировать ее ценностную ориентацию, эмоциональную сферу или поведение и т.д. Поэтому важно, чтобы участники виртуального общения расставляли приоритеты в наиболее интересующих их отношениях, так как могут быть объединены и другие характеристики – общие интересы, мотивы, знания, позиция, цель, а также система социальных ролей.

Любая деятельность настолько многогранна и разнообразна в общении, насколько это возможно по объему. В профессиональной деятельности особая роль принадлежит требованиям, побуждающим к общению и обосновывающим культурный уровень индивидов. Профессор С.М. Джакупов, рассмотрев на базовом уровне проблему эффективности учебно-воспитательного процесса, раскрыл его психологическое содержание [16]. С психологической точки зрения любую педагогическую ситуацию он рассматривал, прежде всего, как взаимодействие индивидов, а затем как взаимодействие учителя и ученика, преподавателя и воспитателя и т.д., как обладателей определенных социальных ролей.

В сфере совместной деятельности объединение следует воспринимать как объект, определяющий отношения людей. Предвидение того, как партнер отреагирует на то или иное действие своего собеседника, для позитивного взаимодействия с другими людьми, является причиной гармоничности отношений. Любой учебный процесс, будь то традиционный, смешанный или дистанционный, формируется в совместной деятельности преподавателя и обучающихся. Обучающийся осваивает новые компетенции и умения в совместной деятельности. Ведь для обучающегося лекция - это новая тема или практическое занятие, чтобы продемонстрировать свои знания, чтобы быть оцененным.

Таким образом, профессиональное становление во многом зависит от личностных качеств и компетенций, реализуемые в деятельности в новых исторических условиях, способности принятия на себя ответственности в различных областях жизнедеятельности и прежде всего в области межличностных отношений, собственных достижений и неудач.

Заключение. Образовательная сфера как важнейший субъект социальных перемен одними из первых испытали влияние пандемии. Национальные системы образования с разным успехом экстренно ввели дистанционный формат как единственно безопасный в период пандемии.

Высшие учебные заведения РК, практиковавшие до пандемии смешанный формат обучения, курсы по повышению информационной компетенции преподавателей продемонстрировали наибольшую подготовленность к полному переходу к дистанционному формату.

Развитие интернет – технологий, виртуальная коммуникация как новая форма общения в учебно – воспитательном процессе вуза стали одним из главных факторов трансформации сознания, самосознания в современном мире. Человек - существо социальное, последствия его социальной изоляции привели к различным трудностям и в повседневной и профессиональной деятельности. Социальная изоляция как сильнейший стрессогенный фактор оставляет после себя необратимые изменения.

Однако, новые реалии предоставили новые возможности для переобучения, прежде всего это –глобальные платформы МООС – массовых открытых онлайн – курсов от ведущих университетов США, Европы и Азии. Основная миссия – обучать миллионы студентов со всего мира, изменяя традиционный метод преподавания.

Таким образом, постпандемическое развитие цифровизации образования выдвигает новые требования к совершенствованию системы образования в контексте динамики, в частности ее качества:

- разработка учебно-методических материалов с использованием цифровых программ

- разработка кастомизированных учебных дисциплин с целью повышения качества профессиональной подготовки, соответствующие требованиям работодателей.

- открытые образовательные ресурсы – учебные, обучающие и исследовательские материалы на любом носителе - цифровом или ином – которые находятся в общественном достоянии или были опубликованы по лицензии на интеллектуальную собственность, которая разрешает бесплатный доступ, использование, адаптацию или распространение другими лицами без или с лимитированными ограничениями.

- культурно- ориентированные образовательные ресурсы с целью сохранения самобытности культур народов.

Несмотря на позитивные стороны онлайн – обучения, педагогические сообщества едины в том, что формирование мировоззрения на основе общечеловеческих ценностей, норм нравственности; ответственности, воли к преодолению трудностей; развитие критического мышления, творческого подхода к решению профессиональных задач наиболее продуктивны при традиционной очной форме обучения. Таким образом, только педагог способствуют развитию гуманистически ориентированной личности, осознающей свою роль и место среди других людей, способной взять на себя ответственность за происходящее в современном обществе.

Список литературы

1. Генеральный секретарь ООН. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.un.org/sg/ru> Дата обращения: 18.05.2023
2. Бердяев, Н.А. Судьба России. [Текст] / Н.А. Бердяев. - М.: «Сов. Писатель», 1990, с.91-92
3. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-

- [gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g](#) Дата обращения: 18.05.2023
4. Liebkind, K. Minority identity and identification processes: a social psychological study: maintenance and reconstruction of ethnolinguistic identity in multiple group allegiance. – Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1984.
  5. Тоффлер, Э. Шок будущего [Текст] : Пер. с англ. / Э.Тоффлер — М.: Издательство АСТ, 2002. —557 с.
  6. Джакупов, С.М. Психологическая структура процесса обучения: [Текст]/ С.М.Джакупов. - Алматы: Қазақ Университеті, 2004 -312 с.
  7. Назарбаев, Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya Дата обращения: 19.04.2020.
  8. Жампеисова, К.К., Хан, Н.Н., Колумбаева, Ш.Ж. Профессиональный портрет учителя XXI века. [Текст] / К.К. Жампеисова, Н.Н. Хан, Ш.Ж. Колумбаева //Вестник. Серия «Педагогические науки». – 2019.- №1(61). - с.7
  9. Беспалько, В. П. Киберпедагогика. [Текст] / А.Беспалько – М.: Изд-во. Народное образование Online, 2016.
  10. Шрайберг, Я.Л. Время перемен: глобальные информационные тренды и перспективы. [Текст] / Я.Л.Шрайберг // Журнал. Научные и технические библиотеки. – 2016. - №9. - С.10
  11. Эпштейн, М.Н. Информационный взрыв и трагедия постмодерна. [Текст] / М.Н.Эпштейн // Звезда. – 1999. - №11
  12. Франкл, В. Человек в поисках смысла [Текст] / В.Франкл - М.: Прогресс, 1990
  13. Тимофеев, Ю.П. Профессиональное общение и его развитие с помощью видеотренинга: [Текст] / Ю.П.Тимофеев // автореф. дис. д-ра.психол.наук.:19.00.05. – М., 1994. - 42 с.
  14. Ломов, Б.Ф. Об исследовании законов психики [Текст] / Б.Ф.Ломов // Психологический журнал.- 1982.- №1.- С.18-30.
  15. Леонтьев, А.А. Лекция как общение. [Текст] / А.А.Леонтьев – М.: (Общество «Знание»), 1974 – 39 с.
  16. Джакупов, С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения [Текст] Учебное пособие. / С.М.Джакупов - Алматы: 2002. -117 с.

Материал поступил в редакцию 17.05.23.

Ш.Турдалиева¹, В.Сарбасова²

^{1,2}М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан

ЖАҢА КЕЗЕҢДЕГІ ТҰЛҒАНЫҢ ӨЗІНДІК САНА ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада тұлғаның әлеуметтік оқшаулану жағдайында оның құндылықты-мағыналық саласының өзгеруіне білім беруді цифрландырудың әсері туралы мәселе қарастырған. Белгісіздік пен әлеуметтік тұрақсыздық жағдайлары оның әдеттегі өмір салтын өзгертіп қана қоймай, сонымен қатар күйзеліске, мазасыздыққа, шиеленіске әкеледі. Тұлғаның құндылықты бағдары ол ажырата алатын, өмірдің мақсаты мен оған жету үшін қажетті құралдар ретінде өзіне керекті әлеуметтік мінез-құлқының көріністері. Жалпы құндылық оның қоршаған дүниеге қатысты ұстанымдары мен әлеуметтік қатынасын қалыптастырудың маңыздылығы жоғары мәселе болып табылады. Бұл тұлға құрылымындағы құндылықты бағдарының өзгерісі өзіндік сананы зерттеудің өзектілігін арттырады. Қашықтықтан білім беруге толық көшу жоғары оқу орында оқыту мен тәрбие берудің мазмұнын,

оның формасы мен әдістерінің ұйымдастырылуына өзіндік түзетулер ендірді. Мақалада студенттер мен жоғары оқу орындары оқытушылары арасында жүргізілген онлайн-сауалнаманың нәтижелері ұсынылған. Ол шектеу шаралары жағдайында жоғары оқу орнындағы оқу үдерісінің қашықтықтан оқытуға толығымен көшудегі студенттер мен оқытушылардың қатынасы, психологиялық күйі мен қиындықтарына талдау жасау мақсатына негізделген. Авторлар психологиялық қысымды төмендетуге, стресстің алдын алуға және одан шығу жолдарына бағытталған психологиялық қолдау бойынша ұсыныстар берген.

Тірек сөздер: сана трансформациясы, өзіндік сана, стресске төзімділік, пандемия, қашықтықтан оқыту, әлеуметтік оқшаулау.

Sh.Turdaliyeva¹, V. Sarbasova²

^{1,2}*M.Kh.Dulaty Taraz Regional University*
Taraz, Kazakhstan

THE TRANSFORMATION OF THE INDIVIDUAL SELF-CONSCIOUSNESS IN NEW REALITIES

Abstract. The authors of the article consider the problem of the impact of digitalization of education on a person, the change in its value-semantic sphere in the context of a pandemic and social isolation. Situations of uncertainty and social instability not only change the usual way of life, but also lead to stress, anxiety and tension. The value orientation of a person is the manifestations of social behavior that he can distinguish, which he needs as a goal of life and the tools necessary to achieve it. General value the formation of his positions and social attitudes in relation to the world around him is an urgent problem today. The change in value orientations in the structure of personality makes the problem of studying self-consciousness especially relevant. The complete transition to distance education has made its adjustments to the content of education and upbringing, forms and methods of its organization in higher educational institutions. The article presents the results of an online survey among students and teachers of the university in order to analyze the attitudes of students and teachers to a complete transition to distance learning in the context of restrictive measures; psychological state and difficulties that have arisen in the educational process of the university. The authors offer recommendations for psychological support aimed at reducing psychological pressure, preventing stress and ways to get out of it.

Key words: transformation of consciousness, self-awareness, stress resistance, pandemic, distance learning, social isolation.

References

1. The UN Secretary-General. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.un.org/sg/ru> Date of application: 05/18/2023 [in Russian]
2. Berdyaev N.A. Sud'ba Rossii [The Fate of Russia]. M.: «Sov. Pisatel'», 1990, p.91-92 [in Russian]
3. The message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g Date of application: 05/18/2023 [in Russian]
4. Liebkind K. Minority identity and identification processes: a social psychological study: maintenance and reconstruction of ethnolinguistic identity in multiple group allegiance // Societas Scientiarum Fennica. - Helsinki, 1984
5. Toffler E. SHok budushchego [Shock of the future]— Moscow: «Izdatel'stvo ACT», 2002. —557 p. [in Russian]

6. Dzhakupov S.M. Psihologicheskaya struktura processa obucheniya [Psychological structure of the learning process]:- Almaty: Қазақ Университеті, 2004 -312 s. [in Russian]
7. Stat'ya Nazarbaeva N.A. «Vzglyad v budushchee: modernizaciya obshchestvennogo soznaniya» [N.A. Nazarbayev's article "A look into the future: modernization of public consciousness"] Astana, 12 aprelya 2017 goda. [in Russian]
8. ZHampeisova K.K., Han N.N., Kolumbaeva SH.ZH. Professional'nyj portret uchitelya XXI veka [Professional portrait of a teacher of the XXI century]. Vestnik. Seriya «Pedagogicheskie nauki», №1(61), 2019, p.7 [in Russian]
9. Bepal'ko V. P. Kiber pedagogika. [Cyberpedagogy.] - Izd-vo. «Narodnoeobrazovanie Online», 2016. [in Russian]
10. Shrajberg YA.L. Vremyaperemen: global'nyeinformacionnye trendy iperspektivy [Time of change: global information trends and prospects.]. Zhurnal. Nauchneyi tekhnicheskie biblioteki. 2016, №9, p.10 [in Russian]
11. Epshtejn M.N. Informacionnyj vzryv I tramva postmoderna. [Information explosion and postmodern trauma]. Zvezda Magazine, 1999 No. 11 [in Russian]]
12. Frankl V. Chelovek v poiskahmysla [A man in search of meaning] - Man's Search for Meaning. - M.: Progress, 1990 [in Russian]
13. Timofeev YU.P. Professional'noe obshchenie ego razvitie s pomoshch'yu video treninga. [Professional communication and its development with the help of video training] abstract of the dis. dr.psychol.sciences':.19.00.05. – M., 1994. - 42 p. [in Russian]
14. Lomov B.F. Ob issledovanii zakonov psihiki. [About the study of the laws of the psyche] Psychological Journal.- 1982. - No. 1.- pp.18-30. [in Russian]
15. Leont'ev A.A. Lekciya kak obshchenie.[Lecture as communication. – M.: Society Knowledge, 1974 – 39 p. [in Russian]
16. Dzhakupov S.M. Upravlenie deyatel'nost'yu studentov v processe obucheniya[Management of students' activities in the learning process] A textbook. - Almaty: 2002. -117 p. Uchebnoe posobie. - Almaty: 2002. -117 p. [in Russian]

IRSTI 14.35.01

U. Bozkurt (orcid -0000-0002-8698-8368)

*Doctor of Social Sciences, lecturer
Van Yüzüncü Yıl University, Turkey
email: ugurbozkurt@yyu.edu.tr*

<https://doi.org/10.55956/PJXJ5890>

EDUCATION AND SOCIALIZATION OF THE INDIVIDUAL IN AN INCLUSIVE SPACE

Abstract In the given article the issue of the individual's education and socialization in an inclusive space is observed. An inclusive space is an environment focused on the socialization of individuals in need of -fledged education and upbringing of all children on the basis of such knowledge, their equal. In addition to creating special material and technical conditions for persons in need of special education, it requires psychological literacy of teachers in the educational process. The introduction of a person in need of special education in the social environment – adaptation to the general system of social relations and the child's own conditions, integration into the social environment. Adaptation is the inclusion of a child in social structures that require special education. The main factor in the socialization of a child in need of special education is the preparation of the environment for the perception of the child. Support for the correct socialization concerning the personality with disabilities in the society through an inclusive space, contributes to their achievement during the life and forms the opportunity to join the society. And the people around them are brought up in tolerance, morality, compassion, guardianship.

Keywords: inclusive education, inclusive space, integration, personality for whom a special individual education is important, tolerance.

Introduction. The inclusive space creates an opportunity for the socialization and the special child's development in a general educational environment and for the child to achieve success in the educational process.

Inclusive environment is a social environment aimed at introducing learners with individual educational necessities into common educational sphere, not considering the physical, mental, intellectual, cultural, ethnic, linguistic and other peculiarities, to provide them with overcoming the barriers to get quality education and upbringing. Children with the need of special training usually include: children with disabilities, migrants' children, compatriots, refugees, children from minority families, children with social adaptation difficulties in society (orphans, children with victimization, children with deviant behavior, children from families with low social-economic, social-psychological status).

Conditions and methods of research. The main aim of inclusive education development is to realize the equal right of all types of people to a quality education.

The main objectives of inclusive education development:

- Improving the regulatory, legal, organizational and economic basis and mechanisms for developing the inclusive education;
- Improving the methodological, education and methodological basis for developing the inclusive education;
- Supporting the personalized correctional, pedagogical and social-psychological supporting, creating a favorable educational environment, in order to

feel as an active member of their society, to have high self-esteem, increased motivation to study and socialize;

- Creating the “barrier-free accessible environment” supporting the students with the compensatory means;

- Improving the individual support of organizations who are engaged in inclusive education;

- Creating the conditions for those people who need a special training for continuing their education at the technical and professional, higher levels of education and at the same time to master the specialty in their future;

- Holding the specific investigation in the inclusive education sphere.

Basic principles of special training:

1. The value of a person is determined by what he has achieved to the best of his ability;

2. Everyone can have the right on making communication.

3. Each person is able to communicate;

4. Each one needs other people, i.e. each other;

5. In general education is going on with the help of a real communication;

6. It is very important for each person to have support and friendship from their peer’s side;

7. Luckiness for each pupil is the implementation of their own activities that they can perform according to the possibilities;

8. Comprehensive expansion of the sphere of development of human life.

Works of a social teacher, psychologist at the school with students who need special knowledge. The features of its service are classified by K. A. Katkenov as follows.

– The formation of positive socio-moral behavior necessary for rapid adaptation to school conditions.

– Development of interest in learning.

– Overcoming difficulties in learning through the development of individual characteristics (learning activity, independent work, etc.).

– Development of general intellectual competence by age (hearing, communication, laundry group, etc.).

– Improving the overall level of development and correcting deviations in personal development.

– Formation of a favorable social environment for the general development and strengthening of business skills of the child in accordance with his age [1].

Research results. In 1994, Spain adopted the Solomon declaration. That is, the main objective of this declaration was to prove that all children have the right to go to school and to incorporate this concept into the legality of Education. At the same time, the Russian Federation was the first in the CIS to introduce inclusive education in its practice.

Political, social and economic changes which happened in Europe and in the Unites States of America in the 19th century contributes mainly to those changes, improving and expanding the public policies in the sphere of disability children education. Adopting the law on free and Compulsory Primary Education in European countries is the basis for the creation of a special institutions system for the education of this category of children. Thus, in many European countries, the first educational institutions for children with developmental disabilities began to open. At the same time, the introduction of special education for children with

developmental disabilities in Australia, England, Germany, France, Denmark, Italy and other countries is justified by law.

Discussion of the research results. In many European countries and the United States, the idea of segregation prevails in society according to the institutions segregation system improving. During the darkest period in the history, according to the state and government, the process of dividing the developmental disabilities children from the society. In the darkest period of history led to the complete development of the underdeveloped children. So, in the second half of the twentieth century people started to look with positive view at the fluctuations in society development, which had led to the existing of the post-war democratic process. Since that period the Human Rights Universal Declaration was adopted in 1948, and the world community began to exist in accordance with international legal acts.

In this regard, the process of integration in Europe began to intensify, and in 1957 a common approach to the science problems, culture and education began to form in the countries of Western Europe.

– Since the beginning of the twentieth century, a number of regulatory documents have been adopted to protect the rights of disabled children:

- “Declaration of the child rights” (1959);
- Convention on the elimination of all forms of discrimination in education (1960);
- “Declaration of mentally retarded people’s rights” (1971);
- “Declaration of the people’s rights with disabilities” (1975);
- “World action program for the disabled” (1982);
- “Convention on the Child’ rights” (1989).

In Sweden in the 1970s Bank-Mikkelsen and B. Nij introduce the concept of “normalization”. The right of disabled people to education, employment and socialization is the basis of the standardization principle.

Based on foreign experience, in 1975 the process of inclusive education was introduced in the United States, classes for mentally retarded and disabled children were created, and teachers’ social, educational and technological work was organized at the school. The introduction of this practice into the education system continued in the UK, Sweden and Portugal. The emergence of socio-pedagogical specialties in the context of inclusive education abroad has led to a sharp trend: the rapid development of scientific technologies, the need for social and pedagogical assistance to the population, etc. Thus, located people need the professionalism of specialists who can increase social assistance in a difficult situation. Accordingly, a scientific and theoretical basis for the preparation process was required.

In 1990, the opening of the World Conference on Inclusive Education in Jomtien, Thailand, a movement to unite children with disabilities in general education. This conference is a kind of training that develops effective technologies for self-development and improvement of people, regardless of their physical condition, health, psychological disorders.

In Russian researchers’ the works (D.V. Zaitsev, I.I. Loshakova, E.K. Nabepushkina, P.V. Pomanov, E.P. Yapskaya-Simpnovas), 70% of knowledge on inclusive education is developed. It helps to master pedagogical values such as tolerance, self-help and psychological support.

The United Nations Declaration on Education, Science and culture (UNESCO) and the Universal Declaration of human rights and fundamental freedoms adopted by the United Nations Educational, Scientific and cultural

organization in 1994. The idea of inclusive education was revived in accordance with state regulations. Therefore, it is necessary to focus on the concept of inclusive education, integration, modernization, etc.

In the context of inclusive education, the role of classroom teachers is becoming more complicated. Special support is provided to persons with disabilities in need of special education: helping students organize to work in the educational process; creating and developing children's team based on positive relationships; they must be responsible for close cooperation with parents.

According to N.N. Malofeev opinion, the main aim of organizing such an educational environment is to model the educational process by creating favorable conditions for the development of each student [2]. The educational environment should allow the child to achieve high results in various areas of development (physical, intellectual, moral, etc.).

Inclusive education gives every child the right to education, regardless of what they achieve in school. Children interact in a team, learn the rules of communication, learn to solve the problems of Creative Learning with a teacher. It is safe to say that inclusive education expands the personal potential of all children, contributes to forming and developing the morality, tolerance and utility.

In general, the term "tolerance" is often used in Social Psychology. It is interpreted primarily as tolerance for any differences - ethnic, national, religious, racial, and so on. The problem of tolerance is the same as the processual aspect of interpersonal relationships. In interpersonal communication, tolerance is interpreted, on the one hand, as the professionalism of the person, whose sphere of activity is interaction within the framework of "Man-Man", and as an indivisible nature (indicator) of his formation as a person, and on the other hand, as an image (ideal model) that constructs joint activities, performing the function of system-forming personality traits [3]. Hence one of the internal cognitive manifestations of the phenomenon of tolerance, which is the basis for the self-development of individuals entering into communication in an inclusive environment. As a function of personal potential, this is a positive response in the process of entering into a dialogue with a person, which causes a negative reaction on the basis of an internal tense state of a person - respect, acceptance, openness, attention, patience, tolerance, and readiness to accept and understand it.

The orientation of tolerance in the system of inclusive education, especially in forming the teachers' professional training, is clearly described in the studies of M. Z. Seidina and G. Zh. Menlibekova [4]. The development of their tolerance orientation in the professional training of the specialists' future is considered through interdisciplinary communication based on solving methodological (formation of a research subject), organizational (creation of communication and interaction of researchers) and information (ensuring the transfer of Applied Research) problems.

Conclusion. At present, inclusive education is becoming more and more widespread in the field of Education, which means that quality education is the same for everyone. That is, to provide equal education and conditions for the disabled and other socially vulnerable groups in secondary schools, colleges, universities, etc. Conditions for the development of inclusive education:

1. Socialization of a special child in a team and through a team;
2. The Unit of respectability is reflected in the requirements for the personality of the child;
3. Consistency, strength, continuity of educational and educational influence;

4. Compliance of the educational program with the age and individual characteristics of the student;

5. Psychological training of teachers of inclusive classes in the educational process.

Inclusive learning is evaluated as a simplified learning system with the aim of facilitating the processes of socialization and integration of persons with disabilities with normally developed children. On the basis of such education, it is necessary to meet the need for equal treatment of all people, the creation of special conditions for children in need of special education, the implementation of individual correctional and developmental programs. The direct influence of the teacher is necessary for children to treat each other with understanding and communicate on an equal footing. Through the inclusive orientation, children with disabilities are encouraged to achieve success in their studies and create opportunities for a better life. By introducing this direction into the education system, we can educate students in morality, virtue, charity. Inclusive education is aimed at eliminating the shortcomings of special children, preparing them to become full members of a comprehensively developed society.

References

1. Baigozhina, J. Features of training social educators in Germany. - Candidate of Pedagogical Sciences, dissertation in 2002.
2. Malofeev, N.N. Special education in Russia and abroad. - M.: Publishing house, 1996. - 182 p.
3. Kozhakhur, G.S. The problem of tolerance in the international community // Issues of psychology. - 2006. - No. 2. - P. 3-11.
4. Seidina, M.Z. Tolerant orientation of professional training of social teachers // Science and life of Kazakhstan. – Astana.- 2018.- №3/1 (59)

Material received on 17.05.23

У. Бозкурт

Ван Юзюнджю Йыл университети, Туркия

ИНКЛЮЗИВТІ КЕҢІСТІКТЕ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТҰЛҒАНЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ

Аңдатпа. Мақалада инклюзивті кеңістікте білім беру және тұлғаны әлеуметтендіру мәселесі қарастырылған. Инклюзивті кеңістік ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың әлеуметтенуіне бағытталған орта. Ал, инклюзивті білім беру сол ортада қалыпты дамыған балалармен бірге оқыту жүйесін ұйымдастыру. Мұндай білім негізінде барлық балаларды толыққанды оқыту мен тәрбие беру үдерісін қамтамасыз ету, оларға тең қарым-қатынас жасау. Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаны әлеуметтік ортаға енгізу – әлеуметтік қатынастың жалпы жүйесіне және баланың өз жағдайына қарай бейімдеу, әлеуметтік ортаға кіріктіру. Бейімделу - бұл ерекше білім беруді қажет ететін баланың әлеуметтік құрылымдарға енуі. Ерекше білім беруді қажет ететін баланы әлеуметтендірудің негізгі факторы ортаның баланы қабылдауға дайындау. Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаларға арнайы материалдық-техникалық жағдай жасаумен қатар, оқу-тәрбие үдерісіндегі педагогтардың психологиялық сауаттылығын талап етеді. Инклюзивті кеңістік арқылы ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың қоғамда дұрыс әлеуметтенуіне қолдау, олардың өмір сүру барысында жетістікке жетуіне ықпал етіп,

---

қоғамға қосылу мүмкіндігін қалыптастырады. Ал оларды қоршаған адамдарды толеранттылыққа, адамгершілікке, жанашырлыққа, қамқоршылыққа тәрбиелейді.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, инклюзивті кеңістік, интеграция, ерекше білім беруді қажет ететін тұлға, толеранттылық.

У. Бозкурт

Университет Ван Юзюнджю Йыл, Турция

ОБУЧЕНИЕ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. В статье рассматривается проблема обучения и социализации личности в инклюзивном пространстве. Инклюзивное пространство-это среда, ориентированная на социализацию лиц с особыми образовательными потребностями. А инклюзивное образование-это организация системы обучения с нормально развитыми детьми в той же среде. Обеспечение полноценного процесса обучения и воспитания всех детей на основе таких знаний, равноправное отношение к ним. Включение в социальную среду личности с особыми образовательными потребностями - адаптация к общей системе социальных отношений и собственным условиям ребенка, интеграция в социальную среду. Адаптация - это вхождение ребенка в социальные структуры, требующие особого воспитания. Основным фактором социализации ребенка с особыми образовательными потребностями является подготовка среды к приему ребенка. Помимо создания специальных материально-технических условий для лиц с особыми образовательными потребностями, это требует психологической грамотности педагогов в учебно-воспитательном процессе. Поддержка правильной социализации людей с ограниченными возможностями в обществе через инклюзивное пространство, способствующая их успеху в процессе жизни, формирует возможность присоединения к обществу. А окружающих их людей воспитывают в терпимости, нравственности, сострадании, заботе.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивное пространство, интеграция, личность с особыми образовательными потребностями, толерантность.

IRSTI 15.21.51

M.P. Ospanbayeva¹ (orcid-0000-0002-8941-3172) – main author,
M.S. Tileubayeva² (orcid-0000-0001-9747-7961)

¹Candidate of psychological sciences, ass.professor, ²PhD in psychology, senior lecturer

¹M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

²Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹Omachabbat@mail.ru, ²ai_arum@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/FKHP2890>

PSYCHOLOGICAL REASONS FOR GADGETS DEPENDENCE AND OVERCOMING STRATEGIES

Abstract. This problem, studied on the basis of a request from teachers and psychologists of educational organizations, is devoted to the consideration of psychological mechanisms for ridding schoolchildren of gadget addiction. In the course of the study, the nature of addictions was first identified, and the psychological reasons for the excessive telephony were analyzed. Next, the psychological strategies for overcoming the addiction of students to gadgets were studied. To do this, all active technologies in the school's system of psychological services were classified and grouped into three groups, depending on the content of the impact: strategies to calm the student's nervous system and regulate thoughts (rebefing and meditation); strategies to distract and focus the student on activities (Game therapy, art therapy and neurographics); strategies to regulate the time of use of gadgets by leading students to responsibility, consciously abandoning addiction (coaching, Genesis therapy, technique "20 questions"). The results of the study showed the possibility of overcoming the dependence of schoolchildren on gadgets, on the basis of purposefully organized psychological activities and through the cooperation of educational organizations and families. Experimentally, the effectiveness of the effective organization of free time was determined, taking into account the satisfaction of the subjects' cognitive interests. Facebook Instagram and social networks discussed psychological strategies for separating pupils of educational institutions from gadget addiction.

Keywords: student, gadget, addiction, psychological impact, overcoming, strategy.

Introduction. Famous poet Kassym Amanzholov wrote in his poem «About myself». There are lines like: «You were so happy, future generation! I look at your glimpse of feature and I'm surprised...» [1].

This means an interest in the range of opportunities available to children today. When considering any issue, it is necessary to remember that «the stick has two ends». Therefore, before analyzing gadget addiction as a problem, let's describe its function and ways to make students addicted to it. It is worth looking for an answer to the question «Why is the gadget attractive?» There are relevant studies which have shown that no matter what kind of gadget it is, without the Internet, it has no appeal. A pen that runs out of ink is useless, a phone, smartphone, computer, laptop, Macbook, tablet, etc., without an Internet connection. Those kinds of gadgets are not very interesting to schoolchildren without the connection of the Internet. Therefore, gadget addiction should be recognized as a result of Internet dependency. First of all the Internet is a source of immediate information. This is a development tool that is used and encouraged to improve the functional literacy of students. If so, who influences the student's obsession with gadgets? Of course, the teacher! Is it

correct to write down a school student for performing tasks (homework) leaving aside personal initiatives and conducting research on his own within the framework of mastering certain subjects?

Another inconsistency in research is the fact that collaborative learning technology is not taken into account when addressing the issue of student addiction to gadgets. The modern education system requires the organization of children's joint activities. For example, according to the updated educational program, priority is given to group and pair work of students. What can happen if the training is organized online or in a blended format? Doesn't distance learning make students addicted to gadgets?! Therefore, in order for a school student to learn and use the best ways of communication, it is necessary to use a gadget connected to the Internet [2].

The current development system encourages the human race to conserve resources as much as possible. At the same time, how can we deny the great potential and amazing wonder of information transfer, which is carried out only through the power source, the Internet and gadgets?! Let's imagine our day without the electronic service that replaced the mechanical method of resource saving! Will the uninterrupted process flow be blocked? How can you blame a school student for gadget addiction after that?

Research conditions and methods. Within the framework of the above-mentioned problems, it is recommended to pay attention to the fact that the real reasons for students' addiction to gadgets are still "hidden" and therefore not sufficiently studied. Is it an important problem that the students of educational organizations are addicted to gadgets? How do we explain the various alarming situations that have arisen among teenagers if we look at it as a consequence of necessity or curiosity?

In order to prevent such problems, in the process of using gadgets, it is necessary to form the competence of students to sort information. This is a factor that requires the attention of the educational process [3].

We gave priority to the psychological causes of the problem in our study. A child's innate protective reflex and a symbol of safety, as well as «anti-evil» immunity, which is formed from an early age, form the basis of his sense of safety. A more important psychological factor is the cognitive sphere. Supplementing the student's knowledge with knowledge related to personal safety, learning algorithms in accordance with actions to get rid of any danger zone or escape from uncertainties - requires practice. It is necessary to improve the emotional sphere, that is, the psyche in order for the student not to suffer from ignorance in any crisis situation, along with his cognitive development. In addition to these, there are very important steps such as asking relatives about situations unknown to the child, calling for help, make him aware of the density of his relationship with his surroundings and the presence of adults who can rely on him in difficulties, which is a sign of the quality of the voluntary-emotional sphere [4].

Therefore, in order to study the psychological causes of schoolchildren's addiction to gadgets and strategies to overcome it, it is necessary to observe the personality-social-psychological characteristics of adolescents, to observe the test subjects in the course of their activities and to communicate with adults (classroom teacher, educational psychologist, subject teachers, etc.) interview, documentary-biographical approach and critical scientific research methods were used. The research was carried out in two secondary educational organizations of Taraz city,

and graduates of Pedagogy and Psychology were involved in this process during the period of industrial practice.

Research results. Diversified research work began with the monitoring of data on students in the lists of «danger groups» of educational organizations' teacher-psychologists. Documents presented to the research group: socio-psychological map of the student, summary list of educational progress and psychological-pedagogical characteristics of the class teacher. All documents included data from the last two academic years. The documents of 9 teenagers in educational organization #1 and 7 teenagers in educational organization #2, a total of 16 subjects, were examined. It should be noted that here educational organizations were conventionally numbered, and the names of schoolchildren were changed. Based on the results of the study of the socio-psychological maps of the subjects, it was found that 5 teenagers are brought up in single-parent families - under the care of a single mother, and 2 students are children of low-income families on the poverty line. That is, 44% of the test subjects are unsuccessful family members. During the analysis of the psychological and pedagogical characteristics of the class leaders, it was determined that the progress of 2 students has decreased, 4 students have poor attendance, and 3 students have complicated relationships with their peers (classmates). According to the subjective conclusions of the class leaders, negative characteristics of 9 test subjects (56%) were known. Cumulative lists of academic performance of teenagers in the last two school years were analyzed within each term and their relative index was as follows: declining data – 6 students (37.5%), stable progress – 10 students (62.5%), increasing – 0.

The result of the documentary examination of the data on the subjects is shown in Table 1: due to gadget addiction, the decrease in academic performance, poor attendance at classes, the complication of mutual relations, etc. the ratio of disturbance factors and stable (unchanged) conditions. The table also shows deviations from the average value (8/50).

Table 1
The result of the documentary research method of students in the «risk group»

Test scores	Research documents					
	According to the socio-psychological map		According to psychological and pedagogical characteristics		According to academic progress	
	N	%	N	%	N	%
Factors of negativity	7	44	9	56	6	37,5
Normal situation	9	56	7	44	10	62,5
Deviation from the mean	-1	-6	+1	+6	-2	-12,5

The average number of negative indicators was 46% of the total number of participants. Therefore, more than half of the students who are listed among the gadget addicts and included in the «risk group» have no changes in their relationship to the educational process and their results. It was hypothesized that this may be due to subjectivity in the diagnostic procedures and assessment process. In order to check

this hypothesis, participants of the test were observed during the activity and interviews with subjects close to them were carried out.

The attitude of the subjects to the lesson, their mutual relations with the teacher and classmates, as well as the process of monitoring the characteristics of their behavior during the lesson and during breaks was carried out using a 10-point scale. The result of it: 10/8, 1/7, 2/6, 3/5. Here, 10, 1, 2, 3 are the number of students, 8, 7, 6, 5 are scale points. Therefore, it was found appropriate to include 6 students with 5-7 points in the «danger group», and the question was asked whether it is possible to remove the remaining 10 teenagers from this «list». In order to get to the bottom of the problem, the case study was continued through the interview method. During the process, priority was given to the following questions: «How well does the student perform the task assigned to him?», «What is the student's enthusiasm for the lesson?», «Does the student complete his homework regularly and completely?», «What is the student's activity in social work?», «The student has How well developed are the skills to help others?» 9 class leaders, 24 subject teachers, 4 pedagogues-psychologists and 32 students, a total of 69 people participated in the interview process. According to its results, 7 examinees were identified as «problematic». Two of them are pupils of educational organization № 1 and five of them are pupils of educational organization № 2.

Thus, the process of collecting research results showed the following data: 7 students by documentary research, 6 students by observation method, 7 students by interview method. It was based on the determination of the psychological factors of these children's addiction to gadgets, their objective reasons were clarified.

Discussion of scientific results. During the scientific study of the problem, it was found that the main reasons for schoolchildren's addiction to gadgets are not the attraction of information and «being unable to get out» of the Internet, these factors are only consequences. When a teenager does not have support from those close to him, loses his confidence and experiences loneliness, he withdraws. Lack of respect from others causes a decrease in self-esteem, resulting in an incompleteness complex. The instability of the fragile psyche, which is not yet fully formed, increases, and the student looks for other sources of compensation for the need to support himself. Of course, it is easily found on the gadget! In this way, gadgets take the place of parents, relatives, friends, teachers. An environment that does not know when and how the child got into this situation, when faced with the consequences of the problem, unfortunately, it is too late to fix much.

The results of the practical research revealed a real addiction to the gadget and narcissism (something similar): 7 out of 16 students are in a state of alarm, the remaining 9 are «victims» of psychological-pedagogical services. According to the results of the research, working with 2 teenagers recognized as «addicted to gadgets» in educational organization № 1 was assigned to a teacher-psychologists. Meanwhile, measures to overcome gadget addiction of 5 teenagers in educational organization № 2 were assigned to the psychological and pedagogical support service of that team. 9 students in the «risk group» whose problem was not identified were removed from the «black list».

Social and personality factors are recognized during the psychological-pedagogical study of schoolchildren's addiction to gadgets:

- lack of warmth in the family,
- neglecting pedagogical attention,
- not organizing the child's free time,
- not to encourage labor interference,

- low confidence, insufficient self-esteem.

By observing the child in the natural environment, observing during his usual activities and observing during the organization of «surprises», it is possible to distinguish the manifestations of the above-mentioned factors: difficulty in decision making, avoiding responsibility, avoiding the true nature; problems in volitional-cognitive development, such as concentration, free memory and anxiety; difficulties in adapting to the environment, slow acceptance of new things, deterioration of communication, sleep disorders; headache, impaired vision and hearing, frequent anxiety. In the framework of these scenarios, creating «Observation map», explaining and distributing it to employees and parents who work hand in hand with children, collecting data in a timely manner, and honestly analyzing it will greatly contribute to the prevention of the problem.

It has been based on the processing and qualitative analysis of the results of the practical research carried out for three weeks, psychological strategies for overcoming the addiction of schoolchildren to gadgets were created and presented to the arsenal of pedagogical psychologists of educational organizations. This strategy grouped innovative tools in practical psychology into three sections, depending on the content of influence:

1) strategies to calm the student's nervous system and regulate thoughts (rebebing and meditation);

2) strategies for distracting and diverting the student's attention (play therapy, art therapy, and neurographics) by mobilizing the student in activities;

3) strategies to regulate the time of gadget use (coaching, genesis therapy, «20 questions» technique) by making students responsible, consciously abandoning addiction.

Educational psychologists should not stop doing rebebing and meditative exercises with the child twice a day for 2 months. In order to relieve the anxiety of a gadget-dependent school student, to calm the nerves and stabilize the distraction of attention. A teacher-psychologist must conduct trainings using art therapy, play therapy techniques and neurographic algorithms in the classroom of teenagers for 1 quarter in order to overcome addiction with the help of mobilizing active activities. When these psychological measures are completed and intermediate results are obtained, it is allowed to move to personal work with the test subject. Individual work requires 2-4 sessions of 0.5-1.5 hours; it takes about 1-2 weeks for everything.

For individual work, coaching technologies such as «Descartes coordinate», «Why?», SWOT-analysis, psychoanalytic sessions of «emotion-image therapy», Kazakh psychotherapist J. Danenova, genesis therapy by K. Matai and (or) Italian psychologist Joe Vitalio's «The 20 questions technique» is recommended [5].

The purpose here is to help the student to overcome the psychological problem that caused his addiction to the gadget on his own and consciously. Adults around the child should always remember that he needs support. Support is carried out by truly respecting and accepting the personality of the student, trusting and trusting him, loving him unconditionally. Pedagogical staff should be able to interest such students in order to motivate them.

Conclusion. The research work carried out on the psychological basis of gadget addiction and strategies to overcome it was carried out in an applied nature. It was the requests received from educational organizations' pedagogues-psychologists and the general public's interest in this issue that prompted the definition of the research topic in this format. At the beginning of 2023, the information about the suicide incident, which ended in tragedy, was caused by

gadget addiction, caused a great stir among the residents of Zhambyl region. It has been based on the late alarm, urgent research was organized and the local academic community was involved in it. In February, a specialized interview was given to the main publication of the state «Egemen Kazakhstan» about the socio-psychological background of the problem [6].

After that, complex research work was carried out with the organization of graduates of the 2nd course (M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, specialty of Pedagogy and Psychology) and a group of volunteers consisting of pedagogues and psychologists of educational organizations. It is clear that the research work carried out in two secondary schools in Taraz will be remembered in the history of psychology as a study with many researchers.

In the conditions of globalization, where interdisciplinary integrations have gained massive momentum, considering the research work on ways to free schoolchildren from addiction to gadgets only within the framework of psychological science, it was inevitable that the scope of the given problem would be narrowed. Therefore, the mechanisms of education and sociology were considered together with the science of psychology. Half a year of scientific-academic research and experimental-experimental studies confirmed the scientific assumption made at the beginning and revealed the psychological causes of gadget addiction. It was found that the Internet, information, gadgets are only the consequences of the real causes and in the case of addiction they play a secondary role. Psychological strategies for overcoming various addictions of schoolchildren, including gadget addiction, were studied. The obtained results were presented at the scientific-practical conference on the topic «My family is my place of happiness», «The Bow for the Mother» held at the center in Taraz, in front of pedagogues and psychologists of Zhambyl region. It was also discussed on Instagram and Facebook social networks among netizens.

References

1. Amanzholov, K. Karaganda. Karaganda region: Encyclopedia / K. Amanzholov. – Almaty: Atamura, 2006. - 345 p.
2. Zhusupbekova, G.G. Platforms used for creating interactive collaboration during distance learning in primary classes // Pedagogy and psychology. - 2022. - No. 2 (51). - P. 88-96.
3. Emelyanov, D.A. Filtering of network content in educational institutions // Pedagogical education in Russia. - 2018. - No. 8. - P. 75-82.
4. Siegel, D.D. Growing brain. How neuroscience and mindfulness skills help to overcome the problems of adolescence? - M.: Eksmo, 2016. - 272 p.
5. Mlodinov, L.M. Unconscious. How does the unconscious mind control our behavior? . - M.: Livebook Publishing, 2022. - 297 p.
6. Musylmankhul, T.A. The suicide epidemic is on the rise // Egemen Kazakhstan. – 2023. – 3 February. – No. 23 (30502). - 12 p.

Material was received on 09.09.23.

М.П. Оспанбаева¹, М.С. Тилеубаева²

¹*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан*
²*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан*

ГАДЖЕТКЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЕҢСЕРУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Білім беру ұйымдарының педагогтары мен психологтарынан түскен сұраныс негізінде зерттелген осы мәселе, мектеп оқушыларын гаджетке тәуелділіктен арылтудың психологиялық тетіктерін қарастыруға арналған. Зерттеу барысында әуелі тәуелділіктер сипаты анықталып, әсіресе шектен тыс телефонға тән болудың психологиялық себептері талданды. Келесі кезекте оқушылардың гаджетке тәуелділіктерін еңсерудің психологиялық стратегиялары зерттелді. Ол үшін мектептің психологиялық қызмет жүйесіндегі барлық белсенді технологиялар жіктеліп, әсер ету мазмұнына қарай, үш топқа жинақталды: оқушының жүйке жүйесін тыныштандырып, ойды реттеу стратегиялары (ребефинг және медитация); оқушыны іс-әрекетке жұмылдыру арқылы, көңілін аулап, зейінін басқа жаққа бағыттау стратегиялары (ойын терапиясы, арт-терапия және нейрографика); оқушыларды жауапкершілікке жетелеу арқылы, тәуелділіктен саналы түрде бас тартып, гаджетті қолдану уақытын реттеу стратегиялары (коучинг, генезис-терапия, "20 сауал" техникасы). Зерттеу нәтижелері мектеп оқушыларының гаджеттерге тәуелділіктерін, мақсатты түрде ұйымдастырылған психологиялық іс-шаралар негізінде және білім беру ұйымдары мен отбасылардың ынтымақтастығы арқылы, еңсеру мүмкіндігін көрсетті. Сыналушылардың танымдық қызығушылықтарының қанағаттандыруларын назарда ұстай отырып, бос уақыттарын тиімді ұйымдастыру нәтижелілігі эксперименталды анықталды. Білім беру ұйымдарының тәрбиеленушілерін гаджетке тәуелділіктен ажыратудың психологиялық стратегиялары Жамбыл облысының педагогтары мен психологтарының алдында баяндалды және Instagram, Facebook әлеуметтік желілерінде талқыланды.

Тірек сөздер: оқушы, гаджет, тәуелділік, психологиялық ықпал, еңсеру, стратегия.

М.П. Оспанбаева¹, М.С. Тилеубаева²

¹*Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан*
²*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ГАДЖЕТОВ И СТРАТЕГИИ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Аннотация. Данное исследование было проведено по запросам педагогов и психологов организаций образования, и посвящена на изучение психологических причин зависимости школьников от гаджетов. В ходе исследования были выявлены факторы, предшествующие к гаджет-зависимостям учащихся, а затем проанализированы психологические механизмы их преодоления. Активные методы системы психологической службы средних школ, были классифицированы на три группы: стратегии для релаксации, регуляции и укрепления нервной системы учащихся (ребефинг и медитация); стратегии мобилизации детей к деятельности, путем игро-терапии, арт-терапии и нейрографических алгоритмов; стратегии,

способствующие к развитию осознанности и ответственности (коучинговые технологии, психоаналитические техники, генезис-терапия).

Результаты исследования показали возможность преодоления зависимости от гаджетов учащихся средних школ, на основе целенаправленного психологического вмешательства, а также посредством сотрудничества семьи и организации образования. Экспериментально подтверждена результативность эффективной организации досуга, сфокусированного на удовлетворения познавательных потребностей испытуемых.

Результаты исследования и рекомендации по преодолению гаджет-зависимости воспитанников организаций образования, была апробирована на научно-практической конференции, среди педагогов-психологов Жамбылской области и города Тараза; а также обсуждены в социальных сетях Instagram, Facebook.

Ключевые слова: ученик, гаджет, зависимость, психологическое воздействие, преодоление, стратегия.

МРНТИ 15.41.47

М.А. Еркинбекова (orcid - 0000-0002-8351-4546)

Канд. психологических наук
Академия Кайнар, Алматы, Казахстан
e-mail: mereika78@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/GSZT1425>

НРАВСТВЕННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КЛИМАТ КОЛЛЕКТИВА КАК ОСНОВНОЙ СТЕРЖЕНЬ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация. В статье нравственно-психологический климат коллектива рассматривается как важнейший стержень организационной психологии трудового коллектива. Раскрывается сущность проблемы нравственно-психологического климата коллектива как элемент организационной культуры психологии труда. Нравственно-психологический климат - это состояние, характеризующееся уровнем социального развития любого коллектива. Здесь ориентируются также перспективы воспроизводства различных социальных факторов в структуре труда, организационная специфика коллектива, коллективные отношения, влияние условий труда на работников. Такие способности, как культура общения членов коллектива, уважение и вежливость, психологическая грамотность, коммуникабельность, являются формирующим мотивом нравственно-психологического состояния. Руководитель, владеющий знаниями управления коллективом, делового общения, наряду с повышением производительности труда, формирует взаимную сплоченность коллектива. В общем смысле психологический климат в трудовом коллективе объединяет все факторы коллективной жизни: отношение сотрудников к профессиональным обязанностям, а также позитивно-эмоциональный и психологический настрой всех членов коллектива, управленческая и организационная деятельность руководителя. Эффективность организационной психологии зависит не только от оптимальной реализации возможностей индивидов, но и от оптимизации нравственно-психологических особенностей коллектива. В статье особое внимание уделяется признакам благоприятной нравственно-психологической обстановки в коллективе и рассматривается возникновение конфликтов, аспекты деятельности коллектива. Предложены методы оптимизации нравственно-психологического климата, показаны их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: коллектив, нравственность, организационная психология, нравственно-психологический климат, признаки благоприятного нравственно-психологического климата, коммуникабельность.

Введение. В настоящее время растет интерес к коллективной культуре в обществе, к деятельности коллектива и морально-психологическому состоянию его составных частей. Основная причина растущего интереса к морально-психологическому климату заключается не только в анализе организационных уровней, но и в помощи в понимании процессов, происходящих в организациях, объединяющих представителей различных субкультурных и профессиональных групп.

Любой морально-психологический климат рассматривается как регулирование внутреннего состояния коллектива, а также всегда как основной фактор развития коллектива. В отечественной психологической науке он рассматривается как «морально-психологический климат в

коллективе», а в зарубежных исследованиях – как «коллективная культура». Если рассматривать коллективную культуру в широком смысле, то она описывается такими понятиями, как «коллективное общение», «психологический климат», «управление коллективом».

Условия и методы исследований. Формирование морально-психологического климата коллектива играет важную роль в профессиональной трудовой деятельности, так как в трудовой деятельности потребность в социальной среде заключается в общении с людьми, учете их психологических особенностей. Соответственно, основное условие – формирование коллектива, создание и упорядочение морально-психологического климата сложившегося коллектива. Морально-психологический климат коллектива выражается в наличии у людей взаимных нравственных, воспитательных качеств, устойчивой позиции, способности выходить из различных конфликтных ситуаций, трудолюбия и воспитательных качеств.

Результаты исследований. В организации трудовой деятельности коллектива могут возникать различные социальные, психологические барьеры. Коллектив в основе своей деятельности работает с большим контингентом (населением), в связи с чем возникают различные индивидуальные, психологические трудности в осуществлении трудовой деятельности.

Морально-психологическое состояние коллектива – это всестороннее профессиональное, эмоционально-психологическое состояние коллектива, которое показывает уровень удовлетворенности членов коллектива различными видами жизнедеятельности, функциональными обязанностями. Здесь отношения членов трудового коллектива связаны с профессиональным и эмоциональным фоном психологических связей, возникающих на основе трудовой деятельности: сопереживания, совпадение интересов и ценностей, эмпатия, направленность.

Основой успеха современной коллективной деятельности являются нравственные и взаимодополняющие отношения против конфликтов.

Для создания благоприятного психологического климата в укреплении отношений коллектива руководитель должен уметь в совершенстве управлять межличностными, внутриличностными отношениями в коллективе. В любом коллективе есть определенные отношения, которые не отражаются в каком-либо штатном расписании. Эти отношения проявляются в организации трудовой деятельности, в процессе общения. Чем лучше это отношение, тем больше коллектив достигает больших успехов. Поэтому актуальным становится изучение морально-психологического климата коллектива как основной силы эффективности трудовой деятельности.

Актуальность данной проблемы обусловлена, прежде всего, неправильностью морально-психологических отношений в коллективе, происходящих в трудовой деятельности, резким обострением конфликтов.

Обсуждение научных результатов. На сегодняшний день коллектив является основным показателем развития общества. В этой связи, важно правильно выстроить морально-психологический климат, чтобы коллектив формировался и служил одной цели.

Ряд зарубежных наук поднял в своих исследованиях проблему организационной, коллективной культуры и начал рассматривать ее в своих исследованиях в 80-х годах XX века. Большая часть культуры, природы, структуры и отдельных элементов коллектива исследована в работах

зарубежных ученых: А.Кеннеди, Т.Петерса, Э.Штейна, Р.Уотермана, а также таких ученых, как Р.С.Немов, Б.Д.Парыгин, В.Н.Мясищев.

Эти ученые до изучения психологического климата коллектива придавали большое значение коллективной культуре. К компонентам коллективной культуры относятся: коллектив, нравственность, система управления, психологический климат. Одним из них является американский психолог Э.Штейн, который в своей работе «Психология управления и лидерства» исследовал коллективную культуру [1].

С точки зрения Э.Штейна, культура коллектива представляет собой сложную систему. Согласно исследованию Э. Штейна, основой структуры коллективной культуры является совместная деятельность индивидов, и в основу ее поддержания положим морально-психологический климат коллектива. Это инструмент, который опирается на одну цель и интересы любого коллектива, это морально - психологический климат коллектива. Как формируется культура в коллективе, на каком уровне трудиться, влияет на морально-психологический климат коллектива, в деловом и личностном развитии. Поэтому при правильном соблюдении морально-психологического климата коллектива можно избежать конфликтов и трудностей в коллективе.

При объединении воспитательных, психологических и социальных ценностей каждой личности формируется благоприятная трудовая деятельность коллектива. На основе такого благоприятного трудового отношения формируется морально-психологический климат коллектива.

Проявление культуры коллектива проявляется в том, как люди в каждом коллективе воспринимают друг друга. Следовательно, принимая другую личность, мы формируем коллективную культуру, проявляя гуманное и уважительное отношение.

Проявлением коллективной культуры является морально-психологический климат в коллективе. Формирование трудовой деятельности в коллективе, правильное установление нравственных отношений личностей, организация деловых и личных отношений, все это напрямую влияет на развитие психологического климата [1].

Известный ученый В.М.Шепель попытался раскрыть сущность концепции нравственно-психологического климата как эмоциональный фон психологических связей членов трудового коллектива, основанной на их близости и совпадении характера, симпатии интересов и направленность на профессиональную деятельность [2]. Так же он определил три климатические зоны:

- социальный климат, группа, коллектив, адаптация;
- моральный климат, ценностная ориентация;
- психологический климат, эмоциональная близость членов коллектива.

Согласно исследованию психолога Б.Д.Парыгина, формирование психологического климата коллектива влияет на ряд факторов макро и микроокружения. К факторам макросреды относятся экономическая и политическая политика страны и общества, социально-демографические, региональные и этнические проблемы. Факторы микросреды, это материальные, нравственные и духовные ценности личности [3]. По этому благоприятный климат коллектива положительно влияет на творческие и физические силы в пользу работодателя на желание работать сотрудника в данном коллективе.

По мнению Девида Майерс: «Коллективный климат понимается в сознании людей как отражение совокупности явлений, связанных с их отношениями, условиями труда и методами его стимулирования. Каждый подход дает представление о морально-психологическом климате коллектива и рассматривает его на уровне управленческой и психологической проблематики» [4].

Так же, известный ученый Е.С.Кузьмин, считает важным элементов нравственно-психологического состояние коллектива это позитивно-эмоциональный настрой, стимулирующие мероприятия, социальные поддержки со стороны руководителя [5]. Следовательно, это отражает характер взаимоотношений членов коллектива, уровень управления, трудовые условия, особенности отдыха и заработной платы.

Эмоционально устойчивый климат любого коллектива Б. Д. Парыгин охарактеризовал как связность членов любого коллектива не только с суммой психических компонентов как личности, но и с сильным фактором усиления психологического настроения, положительной эмоциональной связи членов коллектива [6].

Следовательно, какой бы подход мы ни взяли, у коллектива есть свои взгляды и представления в формировании морально-психологического климата. Исходя из первого подхода, непосредственно связан с общественным трудовым отношением и отношениями между людьми. Во втором подходе, раскрыл непосредственную связь с настроениями людей в коллективе. Следовательно, морально-психологический климат в коллективе напрямую связан с настроениями людей, собравшихся в этой опте. Кроме того, в третьем подходе было сказано, что это напрямую относится к факторам, влияющим на настроение коллектива. А если рассматривать четвертый подход, то он формируется слаженностью членов коллектива, соблюдением обычаев и традиций, целостностью коллектива. В налаживании морально-психологического климата коллектива у разных ученых есть свои подходы и пути их решения.

Говоря об обстановке в коллективе, важным элементом является корпоративная культура коллектива. Одним из таких интегральных элементов корпоративной культурой коллектива является позитивно-эмоциональный настрой сотрудников на формирование устойчивого коллектива [7]. Это в первую очередь зависит от условия трудовой деятельности. В каких условиях проходит трудовая деятельность коллектива, каковы деловые и личные отношения, эффективность профессиональной деятельности, размер заработной платы, здоровье и жизнь каждого члена коллектива.

По исследованиям Е.В.Зарубиной сплоченность каждого трудового коллектива зависит от знания профессиональной этикой и психологической грамотности сотрудника. Это человеческие ценности, социально-психологическая поддержка, позитивное сочувствия происходящим событиям. Такая групповая система и профессиональная этика называется морально-психологический климат трудового коллектива [8].

По мнению ученых, важным признаком хорошего психологического климата коллектива относятся:

- повышенная производительность коллективной работы, основанной на развитии уважительного общения друг другу как коллега или партнер;

- развитые межличностные отношения между коллегами и доверительные связи членами трудового коллектива, отсутствие проявлений личной неприязни, конструктивность и позитивное восприятие критики;

- отсутствие жесткого давления со стороны руководителя на коллектив;

- позитивный взгляд на новости и принятие инновации, а также конструктивное преодоление психологических барьеров [9].

Группа людей, у которых взаимоуважительные отношения и взаимное доверие друг другу, эмоциональная поддержка и понимание это морально-устойчивый и хорошо сформированный коллектив. Конечно, устойчивость коллектива зависит от усилий каждого работника, но ведущая и организационная роль в формировании крепкого и сплоченного коллектива принадлежит руководителю. Это в первую очередь связано с поведением руководителя, его стилем руководства, психологической грамотностью управления.

Неблагоприятный морально-психологический климат коллектива, напротив, характеризует высокую напряженность и конфликтность отношений в коллективе, недоверие, непонимание, враждебность и подозрительность, предубеждение друг к другу.

С учетом специфики, социальных ценностей каждой личности в коллективе складываются нравственные, профессиональные отношения между членами коллектива. Учитывая эти ценности, коллектив развивается исходя из одной цели и интересов. Такие ценности и отношения, придерживаясь коллективной этики, формируют морально-психологический климат коллектива.

Успех совместной деятельности коллектива во многом отражается в опыте и упорном труде гармоничного общения. Таким образом, на сегодняшний день задача, поставленная перед профессиональными личностями, состоит в том, чтобы получить образование и воспитание в соответствии с мировым уровнем, стать личностью, в которой сформированы нравственные, духовные богатства и культура, работать в соответствии с уровнем профессионализма.

Главное требование, предъявляемое к каждой личности, - быть воспитанным, гражданином с моралью, привившим благородные и нравственные качества. Ведь каждый человек-личность, уважаемый своей человечностью, добротой, честностью и справедливостью. Наш народ и наши предки всегда придавали большое значение воспитанию, превозносили милосердную, добрую душу как «гуманную личность». Мораль-духовная основа, бесценное сокровище каждого человека.

В культуре нашего народа из этого понятия транслируются различные положительные стороны нравственности. Воспитание и мораль выражаются в таких качествах, как: почитание, уважение, соблюдение чести, добродетель и смирение, справедливость, удовлетворенность.

В тридцать втором слове назидания Хакима Абая в этом благородном достоинстве заключена суть морали. Хранящий ум и знания — характер человека. Воспитывай свой характер! Предавшись зависти, легкомудрию, то и дело попадая под влияние чужих речей и сиюминутных увлечений, можешь утратить твердость характера. Чтобы достигнуть намеченной цели и быть верным своему делу, в характере человека должны быть постоянство, решимость, сильная воля, способные сберечь трезвость рассудка и чистоту совести. Все должно служить делу разума и чести [10]. Таким образом, он

раскрыл суть морали, то есть человек должен быть умным и честным. Следовательно, каждый человек должен быть гуманным, умным человеком. Коллектив, состоящая из таких людей, всегда работает в атмосфере своей дальновидности и уважения. Красота характера, доброжелательность и уважение каждой личности всегда остаются благими качествами. Работа коллектива, состоящего из таких людей, всегда будет высокой, а межличностные отношения-приятными.

Коллектив-это совокупность людей с общими целями и задачами. Морально-психологический климат в коллективе строится на основе межличностных отношений, проявляется общностью, единством своих профессиональных знаний.

Следовательно, каждая личность должна быть человеком гуманного, умного характера. Коллектив, состоящий из таких личностей, всегда трудится в атмосфере своей дальновидности, уважения. Красота характера, и уважение каждой личности всегда остаются благородными качествами. Труд коллектива, состоящего из таких личностей, всегда будет высоким, а межличностные отношения приятными.

Коллектив-это совокупность лиц, имеющих общие цели и задачи. Морально-психологический климат в коллективе строится на основе межличностных отношений, проявляется общностью, единством своих профессиональных знаний.

Социологические и психологические исследования показали, что труд является основой для упорядочения морально – психологического климата коллектива:

- 1) ответственное отношение к своей работе;
- 2) иметь чувство морали;
- 3) интерес к трудовой деятельности;
- 4) понимать социальную значимость труда;
- 5) формирование представления о психологическом климате.

Проведенные исследования подчеркивают особенности, позволяющие сформировать и упорядочить благоприятный морально и нравственно-психологический климат коллектива.

Нравственно-психологический климат является неотъемлемой частью культуры коллектива, морально – психологического взаимодействия, постоянного взаимодействия и совместной деятельности коллектива.

Проявление психологического климата коллектива проявляется в наличии нравственных качеств членов коллектива, в совместной трудовой деятельности, совпадении настроений и мнений людей. Каждый член коллектива является физическим лицом. У каждой личности есть своя специфика, нравственные качества, знания и умения, свои взгляды. Объединяя такие личностные особенности, формируется и функционирует коллектив. Налаживание благоприятного нравственно-психологического климата в коллективе способствует повышению трудовой деятельности, развитию психологических особенностей личности, становлению личности, полному самосовершенствованию.

Следовательно, мы определяем, что приведение в порядок морально-психологического климата в коллективе напрямую связано с членами коллектива. Взаимоотношения членов коллектива, их нравственные качества, приверженность традициям и обычаям, взаимоуважение и понимание в процессе общения. Также очень важен стиль управления коллективом, отношение и понимание к сотрудникам руководителя, который руководит

этим коллективом. Поведение руководителя, стиль управления являются отправной точкой для формирования морально – психологического климата в коллективе как благоприятного или неблагоприятного.

Несмотря на исследования любого ученого, он по-своему дал представление о морально-психологическом климате коллектива, раскрыл различные пути его упорядочения. Поддержание морально-психологического климата в коллективе позволяет повысить активность коллектива в его деятельности, сделать взаимоотношения между людьми позитивными, а также способствовать внутреннему миру коллектива, осуществлять уважение и ответственность, развитие в личностном общении, трудовой деятельности.

Мораль - это воспитательная ценность каждой личности, ответственность перед другими, уважительное понимание, наблюдение и коррекция своих действий и поведения в соответствии с профессиональной этикой [11]. Таким образом, общий психологический климат – это проявление устойчивых нравственных, психологических отношений членов коллектива, общесоюзных отношений друг к другу, к трудовой деятельности, на основе социальных и личностных ценностей и ориентиров.

Заключение. В данной статье мы остановились на понятии нравственно-психологического климата в коллективе, рассмотрели, как это влияет на руководителя и членов коллектива в трудовом обществе, какие причины могут способствовать ухудшению и улучшению морально-психологического климата в коллективе. Выявили трудности при выполнении трудовой деятельности в коллективе, а также большое влияние взаимоотношений руководителя и членов коллектива.

Из всего вышесказанного мы видим, что при неправильном установлении нравственно-психологической настрой в коллективе происходит ухудшение трудовой деятельности и максимальное снижение нравственных отношений между людьми в коллективе. В настоящее время во многих организациях, учреждениях уделяется внимание формированию здорового психологического климата в коллективе. Всегда в центре внимания формирование доброжелательного характера и уважительного отношения.

Очевидно, что растет интерес к нравственно-психологическому климату коллектива. Это совокупность взаимоотношений с членами коллектива, взаимопонимания, уважения и ответственности друг за друга. Упорядочение морально-психологического климата коллектива зависит не только от морально-психологических особенностей, но и от того, насколько он удовлетворен своей деятельностью, трудовым коллективом.

Упорядочение морально-психологического климата коллектива помогает каждому индивиду в своих знаниях, нравственных качествах, взаимопонимании в межличностных отношениях, а также в совместном взаимодействии в умениях и развитиях, предотвращении разногласий и конфликтных ситуаций в коллективе.

Список литературы

1. Штейн, Э. Коллективная культура и лидерство. Создание. Эволюция. Развитие [Текст] / Э.Штейн. - СПб: Питер, 2002.- 37-38 с.
2. Шепель, В.М. Управленческая психология[Текст]/ В.М. Шепель. - М., 1986. - 248 с
3. Парыгин, Б.Д. Социально-психологический климат коллектива: пути и методы изучения [Текст] / Б.Д. Парыгин. - Л.: Наука, 1981. - 191 с.
4. Дэвид, М. Социальная психология [Текст] / М. Дэвид. - Питер, 2019

5. Кузьмин, Е.С., Семенова В.Е. Методы социальной психологии [Текст]: монография / Е.С.Кузьмин, В.Е. Семенова. – Ленинград, Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. - 129 с.
6. Парыгин, Б.Д. Социальная психология [Текст] / Б.Д. Парыгин. - СПб.: ИГУП, 1999. – 317 с.
7. Почебут, Л.Г. Организационная социальная психология [Текст] / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. - СПб.: Речь, 2000. - 298 с.
8. Зарубина, Е. В. Профессиональная этика сотрудников [Текст]: словарь / Е. В. Зарубина. - Екатеринбург: России, 2012. - 53 с.
9. Егошин, И.В. О структуре морали // Наука, образование, общество: проблемы и перспективы развития [Текст]: И.В.Егошин, Е.В. Зарубина // Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции: - Тамбов, 2015. - С. 62-63.
10. Кунанбаев, А. Слованазидания [Текст] / А. Кунанбаев. – Алматы: Алматы кітап, 2020. - 224 с.
11. Ахтаева, Н.С. Психология управления [Текст] / Н.С. Ахтаева, А.И. Абдигапбарова, З.Н. Бекбаева – Алматы: Қазақ университеті, 2018, - 452 с.

Материал поступил в редакцию 17.05.23.

Еркинбекова М.А.

«Қайнар» Академиясы, Алматы, Қазақстан

ҰЖЫМНЫҢ АДАМГЕРШІЛІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ӨЗЕГІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада ұжымның адамгершілік-психологиялық ахуалы ұйымдастырушылық психологияның маңызды элементі ретінде қарастырылады. Адамгершілік-психологиялық ахуал тұжырымдамасының мәні нақтыланып, еңбек психологиясында ұйымдастырушылық мәдениеттің элементі ретіндегі мәселесі ашылған. Жалпы адамгершілік-психологиялық ахуал – бұл кез келген ұжымның элеуметтік даму деңгейімен сипатталады. Мұнда еңбек құрылымындағы түрлі элеуметтік факторлардың көбею перспективасымен, ұжымның ұйымдастырушылық ерекшелігімен, ұжымдық қарым-қатынас, еңбек жағдайының қызметкелерге әсерімен де бағдарланады. Ұжым мүшелерінің қарым-қатынас мәдениеті, сыйластық пен сыпайылық, психологиялық сауаттылық, тілтабысқыштық сияқты қабілеттер адамгершілік-психологиялық жағдайды қалыптастырушы түрткі. Ұжымды басқару, іскерлік қарым-қатынас білімін меңгерген басшы еңбек өнімділігін арттырумен қатар, ұжымның өзара үйлесімділігін қалыптастырады. Еңбек ұжымындағы адамгершілік-психологиялық ахуал ұжымдық өмірдің барлық факторларының өзара әрекеттесуін біріктіреді: ұжым мүшелерінің кәсіби міндеттеріне қатынасы, сонымен қатар ұжымның барлық мүшелерінің эмоционалды және психологиялық бағыттылығы, басшының басқару және ұйымдастырушылық стилі. Ұйымдастырушылық психологияның тиімділігі жеке тұлғалардың мүмкіндіктерін оңтайлы іске асыруға ғана емес, сонымен қатар ұжымның адамгершілік-психологиялық ерекшеліктерін оңтайландыруға байланысты. Мақалада ұжымдағы қолайлы адамгершілік-психологиялық ахуалдың белгілеріне ерекше назар аударылады және жанжалдардың туындауы, ұжым қызметінің аспектілері қарастырылады. Адамгершілік-психологиялық ахуалды оңтайландыру әдістері ұсынылып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілген.

Тірек сөздер: ұжым, адамгершілік, ұйымдастырушылық психология, адамгершілік-психологиялық ахуал, қолайлы адамгершілік-психологиялық ахуал белгілері, қарым-қатынас.

Erkinbekova M.A.

«Qainar» academy Almaty, Kazakhstan

**MORAL AND PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE COLLECTIVE
AS THE BASIC NUCLEUS OF ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY**

Abstract. This article examines the moral and psychological climate of the team as one of the most important elements of organizational psychology. The essence of the concept of moral and psychological climate is clarified, the problems of organizational culture are revealed. The general moral and psychological climate is one that is characterized by the level of social development of any collective. Here it is also focused on the prospects for the reproduction of various social factors in the structure of Labor, the organizational specifics of the team, collective relations, the influence of working conditions on employees. The culture of communication of team members, such abilities as respect and politeness, psychological literacy, and language skills are the main motivators for the formation of the moral and psychological state. Having mastered the knowledge of team management, business communication, a leader, in addition to increasing labor productivity, forms mutual harmony of the team. It is emphasized that the moral and psychological climate in the work collective combines the interaction of all factors of intra-collective life: the attitude of team members to their professional duties, horizontal and vertical relations in the work collective, as well as the well-being and psychological expectations of all team members, the activities of managers and the style of organizational psychology. The effectiveness of organizational activities depends not only on the optimal realization of the capabilities of individual individuals, but also on the moral and psychological characteristics of the team itself.

Keywords: team, morality, organizational psychology, moral and psychological climate, signs of a favorable moral and psychological climate, relationships.

References

1. Stein, E. Collectivecultura I liderstvo [Collective culture and leadership. Creation. Evolution. Development]. - St. Petersburg: Peter, 2002. - 37-38 p. [in Russian]
2. Shepel, V.M. Psychologiya upravleniya [Managerial psychology]. - M., 1986. - 248 p. [in Russian]
3. Parygin, B.D. Social'no-psihologicheskij klimat kollektiva: puti i metody izucheniya [Socialno-psychology climate of the team: ways and methods of studying. - L.: Nauka, 1981. - 191 p. [in Russian]
4. David, M. Social psychology. - Peter, 2019
5. Kuzmin, E.S., Metody socialnoy psychology [Methods of social psychology] [Text]: monograph. – Leningrad, Publishing House of the Leningrad University, 1977. - 129 p. [in Russian]
6. Parygin, B.D. Socialnaya psychology [Socialpsychology. - St. Petersburg: IGUP, 1999. – 317 p. [in Russian]
7. Pochebut, L.G. Organizacionnaya social'naya psihologiya [Organizational social psychology]. - St. Petersburg: Speech, 2000. - 298 p. [in Russian]
8. Zarubina, E. V. Professional'naya etika sotrudnikov [Professional ethics of employees]. - Yekaterinburg: Russia, 2012. - 53 p
9. Egoshin, I.V. O strukture morali [On the structure of morality] // Science, education, society: problemsandprospectsofdevelopment] // Collection of scientific papers based on the materials of the International Scientific and Practical Conference: - Tambov, 2015. - Pp. 62-63.
10. Kunanbayev, A. Slovanazidaniya [Words of edification]. – Almaty: Almatykitap, 2020. - 224 p.
11. Akhtaeva, N.S. Aleumettik psychologya [Psychology of management] – Almaty: Kazakh University, 2018, - 452 p.

Жаратылыстану ғылымдары

Естественные науки

Natural sciences

FTAMP 69.09.07

М.Б.Үсенова (orcid – 0000-0002-7322-9493)

А.-ш. ғылым. магистрі, кіші ғылыми қызметкер
«Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы» ЖШС Арал фил.,
Қызылорда қ., Қазақстан
e-mail: moldir_uss@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/LTKR9966>

2022 ЖЫЛҒЫ КІШІ АРАЛ ТЕҢІЗІ ЗООПЛАНКТОНЫНЫҢ ТҮРЛІК ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ САНДЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада 2022 жылғы мамыр-маусым-қыркүйек айларында Кіші Арал теңізінің зоопланктонының жағдайы туралы мәліметтер келтірілген. Зерттеу кезеңінде Кіші Арал теңізінің зоопланктон құрамынан негізгі планктонды организмдерінің 32 түрі анықталды: коловраткалар – 19, бұтақмұрттылар – 7 және ескекаяқтылар – 6 түрі. Сонымен қатар, уақытша планктонды омыртқасыздардың түрлері кездесті – қосқақпақты моллюскалардың личинкалары, бақалшақты шаянтәрізділер, сақиналы құрттар және хирономидалар. Зоопланктон әр түрлі дәрежеде омыртқасыздардың төрт тобын құрады, бірақ екі зерттеу кезеңінде де ескекаяқтылар алдыңғы қатарда болды. Бұл акклиматизант - *C. aquaedulcis* шаянтәрізді омыртқасыздың дамуымен тығыз байланысты. Бұл ескекаяқтылар тобының көшбасшылығы бүкіл теңіз аудандары бойынша тіркелді. Жалпы, зоопланктон биомассасының қоректілік орташа мәні «өте төмен» деңгейіне сәйкес келді. Бұл материалды жинау уақытына, тереңдікке және бұтақмұрттылардың айтарлықтай даму деңгейінің болмауына байланысты болуы мүмкін.

Тірек сөздер: зоопланктон, таксон, саны, түр құрамы, биомасса, қоректілік, доминант, балық аулау аймағы.

Кіріспе. Арал теңізі бұл антропогендік факторлардың әсерінен қысқа уақыт ішінде айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған табиғи су айдыны. Антропогендік факторлардың әсері теңіздің тартылуына және су тұздылығының жоғарылауына әкеліп соқтырды, осылайша алдымен тұщы, кейін тұзды суда өмір сүретін омыртқасыздардың түрлері жойылып кетті. Теңіздің одан кейінгі тартылуы оны оқшауланған екі бөлікке, яғни фауналық құрамдарына байланысты Кіші және Үлкен теңізге бөліп тастады [8].

Жаңа бөгет салынғаннан кейін, Берга бұзағындағы Кіші Аралдың су балансы оңтайлана бастады. Бұл омыртқасыздар фаунасының түрлік құрамының өзгеруіне әкелді.

Осыған байланысты, Кіші Арал теңізі жағдайындағы шабақтар үшін құнды қоректік қор болып табылатын зоопланктондық организмдерді зерттеу және сипаттау өзекті болып табылады.

Бұл жұмыстың мақсаты – 2022 жылғы Кіші Арал теңізі зоопланктонының түрлік құрамымен сандық дамуын анықтау.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Гидробиологиялық материалды жинау және өңдеу жалпы қабылданған әдістерге сәйкес жүргізілді. Тайыз жерлерден зоопланктон сынамалары Апштейн торынан 100 л. суды сүзіп, ал 2 м. терең жерлерден Джеди торымен жаппай су түбінен үстіңгі қабатына дейін жиналды. Организмдерді анықтау және санау зертханада МБС-10 және МС-300 микроскоптарын пайдалану арқылы жүргізілді. Омыртқасыздардың

түрлерін анықтау барысында анықтауыштар қолданылды [2-7]. Микроскоппен зоопланктонды организмдерді санау үлгінің белгілі бір бөлігінде жүргізіліп, содан соң сирек кездесетін түрлерді анықтау үшін алдын-ала концентрацияланған үлгі түгел қаралды. Зоопланктондардың жеке салмағын есептеу кезінде сызықтық-салмақты теңдеулер қолданылды. Зоопланктонның сан мен биомассасы 1м³ су көлемінде есептелді. Трофтылық деңгейі С.П.Китаев бойынша анықталды [9].

Кіші Арал теңізін зерттеуді "Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы" ЖШС Арал филиалы 2022 жылдың көктемгі-жазғы және күзгі кезеңдерінде жүргізді. Сынамалар 6 кәсіпшілік ауданнан (КА) алынды: I КА - Шевченко шығанағы (10,11,12,13 станциялар), II КА–Орталық (9,14,15,16 станциялар), III КА - Бутаков шығанағы (7,8 станциялар), IV КА - Солтүстік-Шығыс (4,5,6 станциялар), V КА - Өзен сағасы (17,18,19,20,21 станциялар) VI КА - Сарышығанақ шығанағы (1,2,3 станциялар) (сурет 1).

Сурет 1. Кіші Арал теңізіндегі сынама алу бойынша станциялар реті

Зерттеу нәтижелері. 2022 жылғы зерттеу кезеңінде Кіші Арал теңізінің зоопланктон құрамынан организмдерінің 32 түрі анықталды: коловраткалар – 19, бұтақмұрттылар – 7, ескекәяқтылар – 6 түр. Сонымен қатар, уақытша планктонды омыртқасыздардың түрлері кездесті– қосқақпақты моллюскалардың личинкалары, бақалшақты шаянтәрізділер, сақиналы құрттар және хирономидалар, олар «өзгелер» тобына тіркелді (кесте 1).

Кесте 1

Кіші Арал теңізі зоопланктонының таксономикалық құрамы және кездесу жиілігі (%), көктем-жаз және күз

Таксондар	Кездесу жиілігі, %	
	мамыр-маусым	Қыркүйек
1	2	3
Rotifera – Коловраткалар		
<i>Trichocercasp.</i>	52	-
<i>Synchaetasp.</i>	-	25

<i>Asplanchnapriodonta</i> Gosse	29	10
<i>Lecane luna</i> O.F.Muller	-	15
<i>L.lamellata</i> Daday	14	60
<i>L.lunaris</i> Ehrenberg	-	5
<i>L. bulla</i> Gosse	-	-
<i>Euchlaniusdilatata</i> Ehrenberg	38	-
<i>Brachionusquadridentatus</i> Hermann	76	70
<i>B. plicatilis</i> O.F.Muller	100	90
<i>B. calyciflorus</i> Pallas	5	-
<i>B. angularis</i> Gosse	14	-
<i>Brachionus sp.</i>	76	-
<i>Keratellacochlearis</i> Gosse	10	40
<i>K. quadrata</i> O.F.Muller	81	10
<i>K.tropica</i> Apstein	19	5
<i>Notholcaacuminata</i> Ehrenberg	52	70
<i>Testudinella patina</i> Hermann	5	60
<i>Filinalongiseta</i> Ehrenberg	5	-
<i>Hexarthraoxyuris</i> Zernov	76	80
Барлығы: 19	16	13
Cladocera – Бұтақмұрттылар		
<i>Ceriodaphniareticulata</i> Jurine	14	-
<i>Daphnia longispina</i> O.F.Muller	5	5
<i>D. galeata</i> G.O. Sars	-	-
<i>Chydorussphaericus</i> O.F.Muller	-	5
<i>Alonarectangula</i> G. Sars	19	50
<i>Moinamongolica</i> Daday	-	-
<i>Bosmina longirostris</i> O.F.Muller	38	10
<i>Evadneanonyx</i> Sars	19	10
<i>Podonevadnecamptonyx</i> Sars	62	25
Барлығы: 7	6	6
Copepoda – Ескекаяқтылар		
<i>Calanipeda aquaedulcis</i> Kritschagin	100	100
<i>Halicyclops rotundipes aralensis</i> Borutzky	5	-
<i>Cyclops vicinus</i> Uljanin	95	100
<i>Acanthocyclops viridis</i> Jurine	5	5
<i>Mesocyclops leuckarti</i> Claus	5	15
<i>Harpacticoida gen. sp.</i>	76	50
Барлығы: 6	6	5
Others - Өзгелер		
<i>Hadistediversicolor</i> O. F. Muller - молодь	24	15
<i>Ostracodagen sp.</i>	10	20
<i>Mollusca Bivalvialarvers</i>	100	60
<i>Chironomidaelarvae</i>	-	20
Барлығы: 4	3	4
Жалпы маусым бойынша:	31	28
Жылына барлығы:	36	

Зоопланктон түр құрамынан 2022 жылдың көктем-жаз мезгілінде жоғарғы жиілікпен коловраткалардан - *B. quadridentatus*, *B. plicatilis*, *Brachionus sp.*, *K. quadrata*, *N. acuminata*, *H. oxyuris*, бұтақмұрттылардан - *P. camptonyx*, ескекаяқтылардан - *C. aquaedulcis*, *C. vicinus*, *Harpacticoida gen. sp.* тіркелді. Сонымен қатар, теңіздің барлық станцияларында моллюскалардың личинкалары кездесті.

Қыркүйек айында зоопланктон құрамынан жиі кездескен коловраткалар - *L. lamellata*, *B. quadridentatus*, *B. plicatilis*, *N. acuminata*, *T.*

patina, *H. oхуuris*, бұтақмұрттылар - *A. rectangula*, ескекеаяқтылардың ішінен көктем-жаз маусымында кездескен түрлер байқалды.

Зоопланктон әр түрлі дәрежеде омыртқасыздардың төрт тобымен құрылды, бірақ екі зерттеу кезеңінде де саны және биомассасы бойынша ескекеаяқтылар басым болды (кесте 2). Бұл акклиматизант - *C. aquaedulcis* шаянтәрізді омыртқасыздың дамуымен тығыз байланысты. Бұл ескекеаяқтылар тобының көшбасшылығы бүкіл теңіз аудандары бойынша тіркелді.

Кесте 2

Кіші Арал теңізінің аудандары бойынша зоопланктонның сандық көрсеткіштерінің таралуы, мамыр-маусым

Аудан	Организмдер тобы				
	Коловратка-лар	Бұтақмұртты-лар	Ескекеаяқты-лар	Өзгелер*	Барлығы
	Саны, мыңдана./м ³				
I	3,92	0,45	5,18	0,89	10,45
II	19,87	1,35	205,42	10,9	237,54
III	0,4	4,08	376,57	73,44	454,49
IV	8,46	0,005	4,78	0,31	13,55
V	34,5	0,78	182,46	6,24	223,98
VI	4,33	0,01	2,4	0,19	6,93
орташа	11,91	1,11	129,47	15,33	157,82
Биомасса, мг/м ³					
I	1,14	2,26	22,54	3,61	29,55
II	13,62	6,11	440,39	24,94	485,06
III	0,49	20,41	949,21	161,57	1131,68
IV	2,74	0,01	9,86	0,68	13,29
V	20,04	4,03	370,41	13,73	408,21
VI	1,32	0,3	4,95	0,42	6,99
орташа	6,56	5,52	299,56	34,16	345,8
Өзгелер*- қоспақты моллюска, хирономида, сақиналы құрттар дернәсілдері және бақалшақты шаянтәрізділер					

Көктем-жазғы маусымда жоғарыда атап өткеніміздей, сандық көрсеткіштері бойынша ескекеаяқтылар алдыңғы қатарда 1,7% және 81,1% биомассамен планктон құрамында тіркелді. Олардың ценоздағы максималды үлесі II ауданда байқалды. Сан және биомасса бойынша субдоминантты топ - коловраткалар, олардың ең жоғарғы үлесі IV және VI аудандарында анықталды. Бұл *Brachionus sp.* түрінің дамуымен байланысты болды.

Көктем-жаз мезгілінде зоопланктонның жоғарғы концентрациясы (ескекеаяқты шаянтәрізділердің басымдығымен), ең өнімді, орташа азықтандыру класымен ерекшелінген, ең тұзды III ауданда тіркелді. Зоопланктон биомассасының төменгі көрсеткіштері басқа аудандарында «өте төменгі» деңгейімен сипатталады[9], себебі бұтақмұрттылар популяциясының даму үлесі төмен болды.

Зоопланктондық организмдердің көктемгі сандық көрсеткіштері Сырдария өзені ағынының ұлғаюы кезеңіне байланысты күзгі көрсеткіштерден жоғары болды.

Кесте 3

Кіші Арал теңізінің аудандары бойынша зоопланктонның сандық көрсеткіштерінің таралуы, қыркүйек

Аудан	Организмдер тобы				
	Коловратка-лар	Бұтақмұртты-лар	Ескекаяқты-лар	Өзгелер*	Барлығы
	Саны, мың дана/м ³				
I	18,54	0,02	156,38	0,05	174,99
II	4,49	0,02	124,34	0,13	128,98
III	0,01	0	0,53	0,09	0,63
IV	1,36	0,21	71,54	3,18	76,29
V	7,34	0,08	261,39	0,05	268,86
VI	1,22	0,04	19,16	0,65	21,07
орташа	5,49	0,07	105,56	0,69	111,8
Биомасса, мг/м ³					
I	11,79	0,08	306,49	0,33	318,69
II	2,81	0,14	246,46	0,32	249,73
III	0,01	0	1,11	0,25	1,37
IV	0,55	1,03	177,02	7,21	185,81
V	4,44	0,42	515,36	0,44	520,66
VI	0,52	1,15	57,45	1,57	60,69
орташа	3,35	0,47	217,32	1,69	222,83
Өзгелер*- қосқақты моллюска, хириномида, сақиналы құрттар дернәсілдері және бақалшақты шаянтәрізділер					

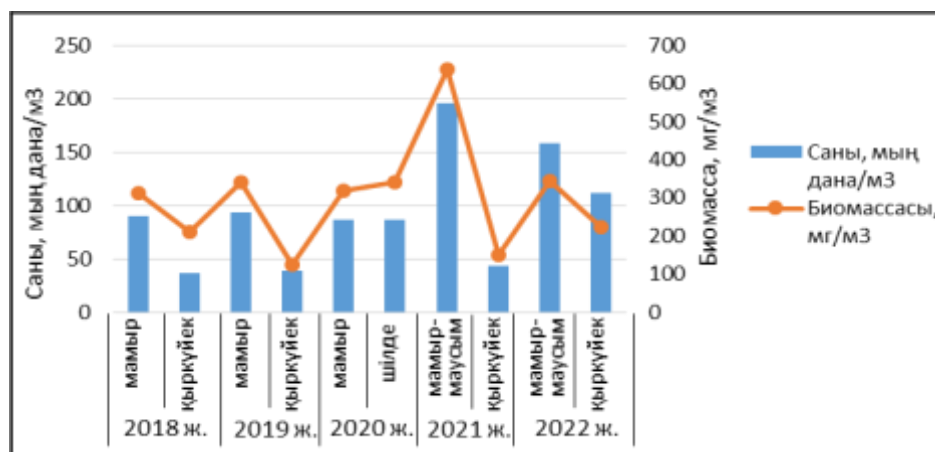
Күзде орта есеппен алғанда зоопланктон санының және биомассасының ең жоғары үлесін көктемгідей ескекаяқты шаянтәрізділер құраған. Олардың сан және биомасса бойынша ең жоғары үлесі V-ші ауданға тән. Екінші орында сандық көрсеткіштері бойынша коловраткалар тіркелді, олардың жоғарғы үлесі I ауданға тән. Бұл топтың артықшылығы *N. acuminata* дамуымен байланысты.

Күзге қарай бұтақмұрттылардың биомассасы шамамен 12 есе төмендеді. Бұл шаянтәрізділердің ең жоғары массалық концентрациясы *D. longispina* түрінің басым болуымен VI ауданда тіркелді.

Жалпы, суқойма бойынша зоопланктон биомассасының орташа көрсеткіші қыркүйек айында, бұтақмұрттылар тобының дамуының төмен болуына байланысты, «өте төмен» класымен сипатталды [9].

Соңғы жылдар қатарында, зоопланктон биомассасының анағұрлым жоғары көрсеткіштері 2021 және 2022 жылдардың көктем-жаз кезеңдерінде байқалды (сурет 2). Бұл ескекаяқты шаянтәрізділердің үлкен жас қатарының кездесуіне байланысты болды. Кіші Аралға тән төменгі трофтылық деңгей, су айдынының қоректік заттармен кедейлігімен байланысты.

Сурет 2. Кіші Арал теңізінің аудандарындағы зоопланктонның сан және биомассаның динамикасы, көктем-жаз-күз, 2018-2022 жылдар

Қорытынды. Гидробиологиялық зерттеулерді қорытындылай келе, 2022 жылы Кіші Арал теңізінің зоопланктон құрамынан 32 таксон тіркелді. Сонымен қатар, уақытша планктерлер – қосқақпақты моллюскалар, хириномида, сақиналы құрттар дернәсілдері және бақалшақты шаянтәрізділер анықталды. Ескекаяқтылыр омыртқасыздардың сан мен биомассасында басымдылық көрсетті. Зоопланктон биомассасының төмен көрсеткіштері 2022 жылы су айдынының қоректік қорының өте төмен деңгейімен сипатталды. Бұл материалды жинау уақытына, іріктеу тереңдігіне және бұтақмұртты шаян тәрізділер тобының айтарлықтай даму деңгейінің төмен болуымен байланысты болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Шарапова, Л.И. Методическое пособие при гидробиологических рыбохозяйственных исследованиях водоёмов Казахстана [Текст]: учебное пособие / Л.И. Шарапова, А.П. Фаломеева. – Алматы, 2018. – 20-22с.
2. Мордохай, Ф.Д. Атлас беспозвоночных Аральского моря [Текст] / Ф.Д. Мордохай, Н.Н. Кондаков, Е.Л.Маркова [и др.].– Москва: Пищевая промышленность, 1974 – 272с.
3. Кутикова, Л.А. Коловратки фауны СССР [Текст] / Л.А. Кутикова. – Ленинград: Наука, 1970. –744с.
4. Крупа, Е. Г. Фауна Calanoida Казахстана и сопредельных территорий [Текст] / Е.Г. Крупова, О.В. Доброхотова, Т.С. Стуге. – Алматы: Etalon Print, 2016. – 208с.
5. Цалолихин, С.Я. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий: Низшие беспозвоночные [Текст] / С.Я. Цалолихин. – Санкт-Петербург, 1994.– 395с.
6. Цалолихин, С.Я. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий: Ракообразные [Текст] / С.Я. Цалолихин. – Санкт-Петербург, 1995.– 632с.
7. Кутикова, Л.А. Определитель пресноводных беспозвоночных европейской части СССР [Текст] / Л.А.Кутикова, Я.И.Старобогатов. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1977. – 512с.
8. Andreev N. I., Plotnikov I. S., Aladin N. V. The fauna of the Aral Sea in 1989. The zooplankton // International Journal of Salt Lake Research volume 1, 1992 – No. 1.- P. 111–116.
9. Китаев, С.П. Основы лимнологии для гидробиологов и ихтиологов [Текст] / С.П.Китаев. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2007. – 398с.

10. Определение рыбопродуктивности рыбохозяйственных водоемов и/или их участков, разработка биологических обоснований предельно допустимых уловов рыбы. Раздел: Аральское Малое море и река Сырдария в пределах Кызылординской области [Текст]: отчет о НИР (промежуточ.): 28-33 / рук. Баракбаев Т.Т.; исполн. Самбаев Н.С. [и др.] – Кызылорда, 2022. 185 с. – № ГР 0121РК00641– УДК 639.2.053+551.48+574.5.

Материал редакцияга 16.08.23. түсті

М.Б. Усенова

*Аральский фил. ТОО «Научно-производственный центр рыбного хозяйства»,
г. Қызылорда, Казахстан*

ВИДОВОЙ СОСТАВ И КОЛИЧЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗООПЛАНКТОНА МАЛОГО АРАЛЬСКОГО МОРЯ В 2022 ГОДУ

Аннотация. В данной статье проведены данные о состоянии зоопланктона Малого Аральского моря в мае-июне-сентябре в 2022 году. В периоды исследований в зоопланктоне Малого Аральского моря выявлены 32 таксона истинных планктёров: коловратки – 19, ветвистоусые рачки – 7 и веслоногие – 6 видов. Были отмечены и временные планктёры – личинки двустворчатых моллюсков, ракушковых рачков, кольчатых червей и хирономид. Зоопланктон создавали в разной степени четыре группы беспозвоночных, но в оба периода исследований лидировали веслоногие рачки. Это тесно связано с развитием акклиматизанта – *Calanipeda quaedulcis*. Лидерство этой группы веслоногих рачков сохранялось по всем ПР (промысловый район) моря. В целом, средние значения биомассы зоопланктона соответствовали очень низкому уровню трофности. Это может быть связано со сроками сбора материала, глубиной отбора проб и отсутствия значительного уровня развития группы ветвистоусых рачков.

Ключевые слова: зоопланктон, таксон, численность, видовой состав, биомасса, трофность, доминант, промысловый район.

M.B. Ussenova

*Aral branch of “Scientific and production center of fisheries” LLP,
Kyzylorda, Kazakhstan*

SPECIES COMPOSITION AND QUANTITATIVE CHARACTERISTICS OF ZOOPLANKTON OF THE SMALL ARAL SEA IN 2022

Abstract. This article presents data on the state of zooplankton of the Small Aral Sea in May-June-September in 2022. During the periods of research, 32 taxa of true plankters were identified in the zooplankton of the Small Aral Sea: rotifers – 19, cladoceras – 7 and copepods – 6 species. Temporary plankters – larvae of bivalve mollusks, ostracoda, hadistediversicolor and chironomids were also noted. Zooplankton was created to varying degrees by four groups of invertebrates, but in both periods of research, copepods were in the lead. This is closely related to the development of the acclimatizant – *Calanipeda quaedulcis*. The leadership of this group of copepods was maintained throughout the PR (fishing area) of the sea. In general, the average values of zooplankton biomass corresponded to a very low trophic level. This may be due to the timing of

material collection, the depth of sampling and the lack of a significant level of development of the group of cladoceras.

Keywords: zooplankton, taxon, abundance, species composition, biomass, trophicity, dominant, fishing area.

References

1. Sharapova, L.I., Falomeeva A.P. Metodicheskoe posobie pri gidrobiologicheskikh rybohozyajstvennykh issledovaniyakh vodoyomov Kazahstana [Methodological guide for hydrobiological fisheries research of reservoirs of Kazakhstan]: study guide. – Almaty, 2018. P. 20-22 [in Russian].
2. Morduhaj, F.D., Kondakov N.N., Markova E.L. Atlas bespozvonochnykh Aral'skogo morya [Atlas of invertebrates of the Aral Sea].– Moscow: Food industry, 1974. P. 272. [in Russian].
3. Kutikova, L.A. Kolovratki fauny SSSR [Rotifers of the fauna of the USSR].–Leningrad: Science, 1970.P. 744 [in Russian].
4. Krupa, E. G., Dobrohotova O.V., Stuge T.S. Fauna CalanoidaKazahstana i sopredel'nyh territorij [Fauna of Calanoida of Kazakhstan and adjacent territories]. –Almaty: Etalon Print, 2016.P. 208 [in Russian].
5. Calolihin, S.YA. Opredeitel' presnovodnykh bespozvonochnykh Rossii i sopredel'nyh territorij: Nizshie bespozvonochnye [Determinant of freshwater invertebrates of Russia and adjacent territories: Lower invertebrates] – Saint Petersburg, 1994. P. 395 [in Russian].
6. Calolihin, S.YA. Opredeitel' presnovodnykh bespozvonochnykh Rossii i sopredel'nyh territorij: Rakoobraznye [Determinant of freshwater invertebrates of Russia and adjacent territories: Crustaceans]. – Saint Petersburg, 1995. P. 632 [in Russian].
7. Kutikova, L.A. Opredeitel' presnovodnykh bespozvonochnykh evropejskoj chasti SSSR[Determinant of freshwater invertebrates of the European part of the USSR]–Leningrad: Hydrometeoizdat, 1977. P. 512 [in Russian].
8. Andreev N. I., Plotnikov I. S., Aladin N. V. The fauna of the Aral Sea in 1989. The zooplankton // International Journal of Salt Lake Research volume 1, 1992 – No. 1. P. 111–116.
9. Kitaev, S.P. Osnovy limnologii dlya gidrobiologov i ihtiologov [Basics of limnology for hydrobiologists and ichthyologists] –Petrozavodsk: Karelian Scientific Center of the RAS, 2007. P. 398 [in Russian].
10. Opredelenie ryboproduktivnosti rybohozyajstvennykh vodoemov i/ili ih uchastkov, razrabotka biologicheskikh obosnovanij predel'no dopustimyh ulovov ryby [Determination of fish productivity of fishery reservoirs and/or their sites, development of biological justifications of maximum allowable fish catches]. Section: Aral'skoe Maloe more i reka Syrdariya v predelah Kyzylordinskoj oblasti [The Aral Small Sea and the Syrdarya River within the Kyzylorda region]: research report (intermediate): 28-33 /manag. Barakbaev T.T.; implementersSambaev N.S. and other – Kyzylorda, 2022. P. 185 – № SR 0121RK00641 – UDC 639.2.053+551.48+574.5. [in Russian]

IRSTI 31.15.15

Nikolay Akatyev (orcid - 0000-0001-9248-2753)

Candidate of Chemical Sciences

M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, The Republic of Kazakhstan

e-mail: niko_aikidzin@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/HUYG3105>

THEORETICAL INVESTIGATION OF 2,6-DIFLUORO-4-NITROANILINE WITH SEMI-EMPIRICAL LEVELS OF THEORY

Abstract. In this work quantum chemical approach was applied in order to investigate the electronic structure and certain properties of 2,6-difluoro-4-nitroaniline with a series of semi-empirical methods using the GAMESS software. Protic and aprotic Polarized Continuum solvent models were used to study the influence of the media to the electronic structure and geometry of the molecule. It has been found that calculations using solvent models make possibility to obtain more accurate results than for vacuum. The comparison of calculated results with the available XRD crystallographic data shows that all obtained values are within acceptable deviations.

Keywords: computational research, 2,6-difluoro-4-nitroaniline, theoretical study, semi-empirical calculations, quantum chemistry.

Introduction. Aromatic amines are of great importance in the life and material sciences as well as in the pharmaceutical and chemical industries. Due to the wide use of all aromatic amines, halogenated anilines have become the most important. They are widely used as dyes, pesticides, anesthetics, surfactants and reagents for chemical synthesis including production of polymers [1].

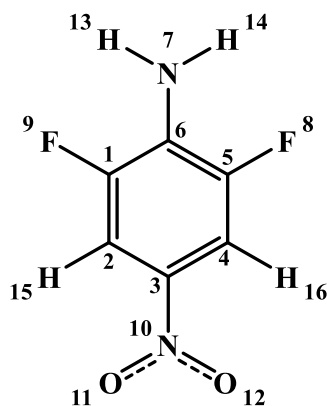
Amino group play a crucial role in most interactions of anilines with different substrates. It can be modified by N-H-bond fictionalization using Ullmann [2], Buchwald-Hartwig [3,4] or Chan-Evans-Lam protocols [5,6] to produce a wide range of derivatives. Therefore, extensive experimental and theoretical investigations have been focused on the structure and properties of aniline and its derivatives.

In modern theoretical scientific research, the quantum chemical approach issued to extend the experimental studies and search for good theoretical parameters to characterize or explain the experimental results. Quantum chemical calculations are indispensable method to view inside the molecule and investigate the features of its electronic structures. On the other hand, computational methods allow the prediction of the variety of practically important properties of substances and complex systems according to electronic density, charge distribution or other descriptors. The electronic structure of compounds has traditionally been studied using methods based on density functional theory (DFT). Nevertheless, this approach is still extremely computationally demanding, and sometimes may not be practical for many systems of interest [7]. Semi-empirical methods are much faster and therefore have great potential to provide acceptable results. Greater speed comes at the expense of approximations made in evaluating the integrals describing

interactions between the nuclei and some integrals of the electrons (considered negligible) are ignored while others are estimated from experiments [8].

Semi-empirical calculations used very often for theoretical investigations of anilines. Some hydrogen-bonded complexes between 2,5-dihydroxy-3,6-dichlorobenzoquinone and anilines in the crystalline form were investigated by Habeeb and Gohar by FTIR spectroscopy and AM1 semi-empirical calculations[9]. Semi-empirical approach to aniline oligomers hyperpolarizabilities were performed by Machado *et al.* at the AM1/TDHF level of theory [10]. Klein *et al.* investigated of N-H-bond dissociation enthalpies and ionization potentials of substituted anilines using DFT and semi-empirical PM3 and AM1 quantum chemical methods [11]. Kumer *et al.* investigated aniline and nitrobenzene with computational overview [12]. Non-substituted 4-nitroaniline have been theoretically studied by Kavitha [13]. Comparison of quantum chemical parameters and Hummett constants in correlation with pK_a values of substituted anilines was performed by Seybold *et al* [14]. Zhou calculated the molecular descriptors of anilines with semi-empirical AM1 method to predict their carcinogenicity [15].

The objective of our research is 2,6-difluoro-4-nitroaniline (2,6-DFNA). The choice is because this compound is the first and unstudied in a series of important derivatives of 4-nitroaniline with a similar structure. Structural formula and atomic enumeration for 2,6-DFNA, adopted in this study are given in Fig.1.

Figure 1. Molecular model of 2,6-DFNA with atomic enumeration adopted in this study

This substance has a set of useful properties and find the practical applications in a wide range of areas. Sydnese used 2,6-DFNA in attempt to synthesize photodegradable antimicrobial agent[16]. Xi *et al.* designed and synthesized N-phenyl- γ -lactam derivatives possessing two covalently identical *ortho*-F nuclei on the N-phenyl group to study no covalent interactions between F and amide or CH_2 groups. One of them was synthesized from 2,6-DFNA [17].

Investigation was performed using MNDO, AM1 and PM3 levels of theory. Semi-empirical methods are differ in the details of the approximations and were developed to reproduce heats of formation and structures of organic molecules. The selected methods have already proven their effectiveness in studying properties of similar compounds [18].

Computational details. All calculations in the present work are performed using the personal computer Intel(R) Core(TM) i7-4510U CPU (2.60 GHz and 4Gb RAM) with GAMESS [19] software program for Windows OS. For initial geometry clean up molecular modelling was performed by Avogadro software [20]. Results of the computations were visualized with Jmol program package [21]. The molecular geometry was fully optimized without any constraint using the analytical gradient procedure implemented in the program package. The computational study was carried out for gaseous and solution phase. Water and dimethylsulfoxide (DMSO) as polar protic and polar aprotic solvent media were used to include the solvent effect. For better approach of the experimental results in solution phase, Tomasi's Polarized Continuum Model (PCM) was used.

To characterize the 2.6-DFNA structure the following quantum chemical descriptors were estimated;

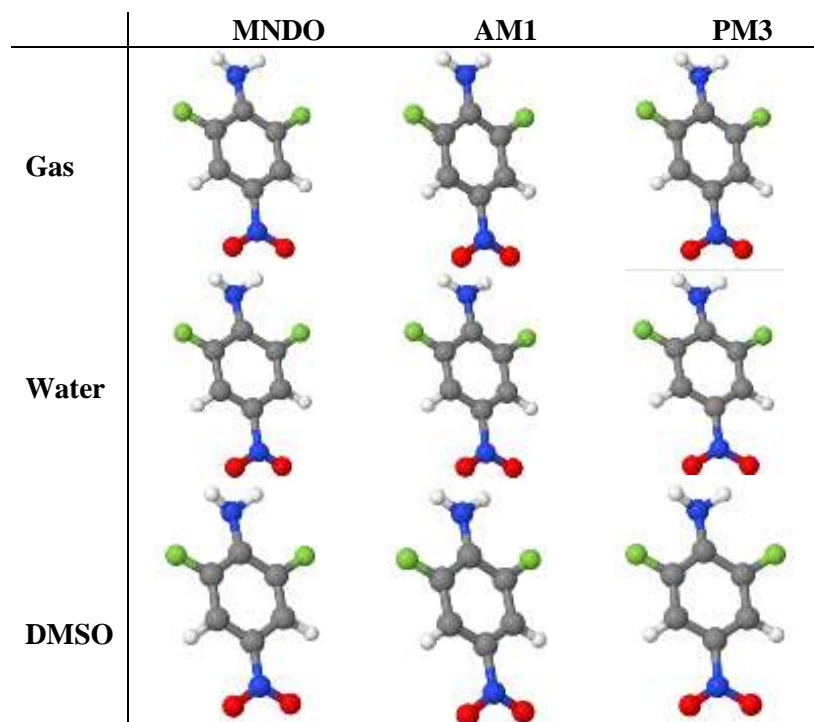
- 1) the energy of the highest occupied molecular orbital HOMO (eV);
- 2) the energy of the lowest unoccupied molecular orbital LUMO (eV);
- 3) energy gap (ΔE_{gap}): $\Delta E_{\text{gap}} = E_{\text{HOMO}} - E_{\text{LUMO}}$
- 4) dipole moment (μ),
- 5) ionization potential (IP), $\text{IP} = -E_{\text{HOMO}}$
- 6) electron affinity (EA), $\text{EA} = -E_{\text{LUMO}}$
- 7) global hardness (η), $\eta = \frac{I - A}{2}$
- 8) global softness (σ), $\sigma = \frac{1}{\eta}$
- 9) electronegativity (χ) $\chi = \frac{I + A}{2}$

Geometries were preliminary optimized using MM+ force field. Then structures were re-optimized by the MNDO, AM1 or PM1 levels of theory. HOMO-LUMO energies were used to obtain energy gap (ΔE_{gap}) values and to calculate the global reactivity descriptors in accordance with equations 3-9 given above. The only available X-ray diffraction data of 3,5-difluoro-4-nitroaniline published by Martin²² were used to assess the accuracy of the calculated data.

Results and its discussions.

Optimized geometry.

Fig. 2 presents the planar and unconstrained optimized geometries of 2.6-DFNA obtained at the benchmark semi-empirical levels of theory for gaseous and various solvent models.

Figure 2. Molecular structure of 2,6-difluoro-4-nitroaniline optimized by different semi empirical methods for gaseous state and solvent models

Geometry optimization showed that molecule shape of 2,6-DFNA obtained by AM1 level of theory is planar in gaseous and solution state. The torsion angles are equal to 180° , which determines the planar configuration of the molecule corresponds to C_{2v} space group. This is in agreement with the available experimental data. Nevertheless, it is known that the amino group in aniline and its derivatives has a pyramidal geometry. The interaction of the amino group of aniline with the substituent on the ring is of great importance in determining its properties. Application of other methods and solvent models, gave angular structures. Hydrogen atoms and difluoro-4-nitroaniline moiety joined to nitrogen atom forms trigonal pyramidal shape similar to other most ammonia derivatives.

The optimized structural parameters like bond lengths and bond angles for the thermodynamically preferred geometry of 2,6-DFNA are presented in tables below, in accordance with the atom numbering shown in Fig.1.

Bond length. Calculated values of bond length of 2,6-DFNA in comparison with experimental data are listed in Table 1.

Table 1

Bond lengths (nm) of 2,6-DFNA calculated for different solvent models by semi-empirical methods

Atom 1	Atom 2	Experiment	MNDO			AM1			PM3		
			Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO
C1	C2	1.4116	1.3849	1.4163	1.3731	1.4260	1.4417	1.3791	1.3021	1.3253	1.3123
C2	C3	1.4108	1.3562	1.4346	1.3222	1.3777	1.3906	1.3812	1.3208	1.3491	1.3192
C3	C4	1.4108	1.4705	1.3488	1.3377	1.4593	1.3615	1.3774	1.3649	1.3846	1.4156
C4	C5	1.3695	1.2652	1.4483	1.3564	1.3710	1.5164	1.3852	1.4103	1.3074	1.2800

C5	C6	1.4116	1.3128	1.4525	1.4112	1.4205	1.4629	1.3982	1.3546	1.3289	1.3119
C1	F9	1.3399	1.3805	1.4185	1.1612	1.3969	1.3859	1.4804	1.4018	1.3844	1.3157
C5	F8	1.3399	1.3335	1.3214	1.3531	1.3421	1.3462	1.3315	1.3166	1.2820	1.3587
C6	N7	1.3443	1.4502	1.2887	1.3011	1.3533	1.3358	1.3502	1.3086	1.3875	1.3388
C2	H15	0.9726	1.2956	1.4113	1.3516	1.3199	1.4267	1.4124	1.3212	1.2281	1.3116
C4	H16	0.9726	0.9547	0.9319	1.1640	1.1741	1.1440	1.1022	0.9927	1.0153	1.2150
N7	H13	0.8676	1.0874	1.1816	1.1268	1.1088	1.1546	1.1199	1.1171	1.0998	1.0690
N7	H14	0.8676	1.1054	1.0260	1.0823	1.0099	0.9761	1.0164	1.0273	1.0404	1.0537
C3	N10	1.4308	0.9882	0.9631	1.0273	1.0505	0.9488	0.9446	1.0555	1.0848	1.0052
N10	O11	1.2320	1.1800	1.5215	1.2057	1.5716	1.4490	1.5122	1.1661	1.2280	1.2262
N10	O12	1.2320	1.4151	1.0165	1.4746	1.1525	1.2898	1.2348	1.4292	1.3371	1.3313

As can be seen from Table 1, calculations obtained for water-solvent model gave higher values of bond lengths by each methods than for gaseous and DMSO-models. The results of calculations using water-solvent model turned out to be the closest to the experimental ones. At the same time, the results of the calculation by the MNDO method turned out to be the most accurate. Calculations by the PM3 method gave the least consistent result. Evidently, the agreement between theoretical and experimental data is very good.

Bond angles

Calculated values of bond angles of 2,6-DFNA molecule are given in Table 2.

Table 2

Values of bond angles of 2,6-DFNA calculated for different solvent models by semi-empirical methods

Atom 1	Atom 2	Atom 3	Experiment	MNDO			AM1			PM3		
				Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO
C6	C1	F9	121.51	121.17	118.19	123.64	120.26	121.26	121.53	118.12	117.35	121.66
C2	C1	F9	121.51	116.76	118.79	117.04	118.20	115.46	119.46	125.06	125.42	121.36
C2	C1	C6	123.41	122.07	123.02	119.07	121.53	123.28	119.00	116.81	117.14	116.97
C1	C2	C3	119.68	118.76	115.40	121.73	122.18	119.45	126.15	127.28	122.29	126.17
C1	C2	H15	116.50	117.56	119.23	118.67	119.32	120.46	116.05	113.43	114.52	115.27
H15	C2	C3	120.09	123.68	125.38	119.60	118.49	120.08	117.78	119.29	123.19	118.49
C2	C3	N10	122.43	127.40	114.55	126.04	120.71	123.13	123.39	129.59	123.33	126.12
C2	C3	C4	115.14	117.55	122.99	116.25	117.53	120.42	116.97	114.09	118.84	115.70
C3	N10	O11	118.97	115.96	121.70	119.31	117.52	120.14	119.60	119.05	119.35	120.05
C3	N10	O12	118.97	132.28	111.88	127.92	112.68	123.61	119.73	128.83	127.98	125.06
O11	N10	O12	122.06	111.75	126.40	112.63	127.23	116.25	120.66	112.10	112.64	114.80
N10	C3	C4	122.43	115.04	122.45	117.70	121.77	116.44	119.63	116.32	117.80	118.17
C3	C4	H16	120.09	117.28	126.86	124.54	123.98	128.22	123.87	122.19	123.98	119.90
C3	C4	C5	123.41	117.81	123.34	123.87	118.14	122.45	117.51	125.67	119.16	115.46
C5	C4	H16	116.50	124.91	109.79	111.58	117.87	109.29	118.62	112.13	116.83	124.62
C4	C5	F8	118.79	117.01	122.50	122.82	117.16	122.81	117.94	124.28	118.69	114.73
C4	C5	C6	119.68	127.91	114.85	111.92	125.64	115.70	129.66	113.13	121.58	127.09
C6	C5	F8	121.51	115.09	122.66	125.21	117.18	121.47	112.28	122.59	119.71	118.17

C5	C6	C1	118.67	115.91	120.41	126.80	114.95	118.69	110.63	123.00	120.94	118.57
C5	C6	N7	120.66	121.84	116.05	109.97	126.33	117.62	127.55	115.65	122.86	118.68
C6	N7	H13	121.25	112.83	118.12	112.13	122.56	120.13	113.50	119.07	124.09	114.52
C6	N7	H14	121.25	121.00	123.61	125.10	119.31	121.26	112.38	121.17	118.29	123.09
H13	N7	H14	117.50	126.17	118.27	122.73	112.37	113.27	110.79	119.76	117.61	122.36
C1	C6	N7	120.66	122.26	123.54	122.74	118.52	123.48	121.07	121.35	116.16	122.75

From Table 2 it can be observed that the best agreement for bond angles calculations was obtained using the AM1 method with water-solvent model. Calculations performed for the gas phase with at MNDO level of theory gave a slightly less agreement. Bond angle values were found to be almost similar with minor differences. On the other hand, using other methods leads to deviations that are more significant from the available experimental results.

Mulliken charge population analysis. The local reactivity of 2,6-DFNA molecule was investigated using Mulliken charge population analysis, which is an indicator of the nucleophilic and electrophonic centers of the molecule. The molecule regions with high electronic charge are chemically softer than the regions with low electronic charge. Mulliken charges distribution in 2,6-DFNA molecule investigated in this work are listed in Table 3.

Table 3

Mulliken charge distribution in 2,6-DFNA molecule calculated for different solvent models by semi-empirical methods

Atom	MNDO			AM1			PM3		
	Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO
C1	-0.0331	0.0845	0.0582	-0.0214	0.0459	0.0616	-0.0127	-0.1054	-0.0527
C2	0.1603	0.0114	0.0735	-0.0802	-0.0839	-0.1234	0.0163	0.0681	0.0203
C3	-0.1487	-0.1633	-0.0530	-0.1550	-0.0787	-0.0802	-0.3581	-0.4585	-0.4404
C4	0.0505	0.0301	-0.0568	-0.0646	-0.1024	-0.0833	0.0040	0.0445	0.0061
C5	0.0477	0.0587	0.0986	0.0164	0.0203	0.0474	-0.0756	-0.0891	-0.0401
C6	0.2163	0.1357	0.1628	0.1030	0.0743	0.0136	-0.0274	-0.0094	-0.0052
N7	-0.2917	-0.3666	-0.3814	-0.3406	-0.3699	-0.2602	0.1709	0.2528	0.1749
F8	-0.2291	-0.1464	-0.1452	-0.1087	-0.0692	-0.1095	-0.0491	-0.0974	-0.0923
F9	-0.1788	-0.1758	-0.1830	-0.0978	-0.0910	-0.0800	-0.0609	-0.0523	-0.0796
N10	0.4268	0.5770	0.3550	0.5839	0.5188	0.5353	1.1541	1.2329	1.2416
O11	-0.4417	-0.1672	-0.3808	-0.2980	-0.3855	-0.3398	-0.6453	-0.6512	-0.6404
O12	-0.3021	-0.4994	-0.2622	-0.3872	-0.3113	-0.3421	-0.5889	-0.6209	-0.6176
H13	0.2516	0.2030	0.2185	0.2425	0.2193	0.2014	0.0828	0.0953	0.0853
H14	0.2398	0.2087	0.2398	0.2339	0.2208	0.1877	0.0984	0.0858	0.0954
H15	0.1024	0.0876	0.1389	0.1847	0.2012	0.1756	0.1342	0.1412	0.1735
H16	0.1298	0.1219	0.1171	0.1891	0.1912	0.1961	0.1575	0.1637	0.1712

The basic properties of the molecule can be estimated from the partial charge of the nitrogen atoms of the amino group. The lower the charge on the corresponding atoms, the higher the ability of the molecule to attach a proton i.e. act as the Lewis base. Calculations by the MNDO and AM1 methods gave similar values of the partial nitrogen atomic charge. Application of the PM3 method showed the presence of a positive charge on the nitrogen atom of amino group. This indicates a very low basicity of the studied molecule, even in comparison with unsubstituted aniline, where the calculated charge on the same atom is -0.9030.

The orbital provides information about electron density, which in turn is used to determine which part of the molecule participates most actively in an energy transfer event. The energy of the HOMO is directly related to the ionization potential (IP), the LUMO energy is directly related to the electron

affinity (EA). The energy difference between the HOMO and LUMO orbital is called the energy gap, which is an important stability factor for the compound, meaning that the molecule with the smallest HOMO-LUMO gap is more reactive. The computed quantum chemical parameters like HOMO-LUMO, ΔE_{gap} energies of 2,6-DFNA molecule and global chemical reactivity descriptors calculated with equations 3-9 by semi empirical methods for different states are summarized in Table 4.

Table 4

Quantum chemical descriptors of 2,6-DFNA

Descriptor	MNDO			AMI			PM3		
	Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO	Gas	H ₂ O	DMSO
ΔH_f° , kcal/mol	-48.8045	-49.0864	-48.6453	-64.3083	-64.3189	-64.2716	-71.5050	-71.3112	-71.3778
μ , D	8.6740	5.5120	6.9560	5.8630	5.9510	5.3830	10.7690	6.7010	9.4270
E_{HOMO} , eV	-1.1646	-1.1374	-1.1673	-0.7456	-0.4190	-0.8435	-0.7020	-0.7102	-0.7428
E_{LUMO} , eV	-0.2231	-0.2476	-0.0327	-0.4544	-0.0520	-0.0816	-0.6694	-0.7156	-0.6966
ΔE_{gap} , eV	1.3877	1.3850	1.2000	1.2000	0.4710	0.9251	1.3714	1.4258	1.4394
EA, eV	-0.2231	-0.2436	-0.0327	-0.4544	-0.0520	-0.0816	-0.6694	-0.7156	-0.6966
IP, eV	1.1646	1.1374	1.1673	0.7456	0.4190	0.8435	0.7020	0.7102	0.7428
η , eV	-0.6939	-0.6925	-0.6000	-0.6000	-0.2355	-0.4626	-0.6857	-0.7129	-0.7197
σ , eV	-1.4412	-1.4441	-1.1667	-1.6667	-4.2462	-2.1618	-1.4584	-1.4027	-1.3895
χ , eV	0.4707	0.4449	0.5673	0.1456	0.1835	0.3809	0.0136	0.0027	0.0231

Independently from the calculation model used, PM3 method predicts the lowest value of the heat of formation and MNDO - the highest. In any case, it means that the molecule of 2,6 - DFNA is stable. Calculations show that taking into account the influence of the solvent leads to a lower value of the dipole moment of the molecule than in vacuum. Electronegativity values indicates the solubility of 2,6 – DFNA in highly polar solvents.

Both the highest occupied molecular orbital (HOMO) and the lowest unoccupied molecular orbital (LUMO) are the major orbital's involved in chemical stability. The HOMO represents the ability to donate an electron, LUMO as an electron acceptor represents the ability to receive an electron. The HOMO is the highest energy MO containing electrons. The electrons in these molecular orbital can be donated to the LUMO-type molecular orbital. This is because these molecular orbital contain weakly bound electrons. These molecular orbital are the most available form for covalent chemical bonds. The presence of these molecular orbital is characteristic of nucleophiles. HOMO has low energy. Therefore, electrons tend to stay in these molecular orbital; because electrons try to fill the low energy levels first. HOMO-LUMO values are negative, indicating that lower excited states are still bound systems or that the electron-rich 2,6-DFNA molecule is stable with excess electrons. The LUMO is the lowest energy orbital capable of accepting electrons and therefore acts as an electron acceptor and characterizes the vulnerability of the molecule to attack by nucleophiles. Values of E_{LUMO} are negative close to zero that indicates that 2,6-DFNA is weak electrophile.

It is clearly known that hard molecule with a large energy gap, and a soft molecule has a small gap. Positive value of energy gap (greater than 1.0 eV) means that 2,6-DFNA is a hard molecule. A negative HOMO/LUMO gap should not be possible for ground states - the unoccupied orbital is always higher in energy than the occupied one. If such result was obtained, it means either the simulation depicts an excited (and thus unstable) state or the optimization method used is unsuitable for the given system.

The rare discrepancies between the theoretical predictions and the experimental results are due to the effect of the solvent which allow to the

conformational distribution can greatly alter the magnitude of the nonlinear response²⁴.

Conclusion. The aim of the present work was to investigate 2,6-difluoro-4-nitroaniline in gaseous and solution phases. Quantum-chemical calculations were performed with the series of fundamental semi-empirical methods and were used for comparison with the available experimental results. The polar solvent environment turned out to be the best model for predicting the geometry of the molecule. Research has shown that 2,6-DFNA is stable as an electron-rich molecule due to the excess of electrons and also negative value of the heat of formation. It was also found that 2,6-DFNA is a hard molecule with weak basic properties that could be soluble in polar solvents. Our calculations demonstrated that all theoretical data agreed well with the available experimental data. The results of this investigation complement those of previous studies for similar systems.

References

1. Li Y, Zhang H, Liu Y, Li F, Liu X. Synthesis , characterization , and quantum chemical calculation studies on 3-(3-nitrophenylsulfonyl)aniline. [Text] *J Mol Struct.* - 2011 P.110-116.
2. Ullmann, F. Ueber eine neue Bildungsweise von Diphenylaminderivaten. *Berichte der Dtsch Chem Gesellschaft.* - 1903; No.36(2). P: 2382-2384.
3. Guram, AS., Buchwald. Palladium-Catalyzed Aromatic Aminations with in situ Generated Aminostannanes.[Text] / A.S. Guram, L.Stephen // *J Am Chem Soc.*-1994.
4. Patt J, Hartwig JF. Palladium-catalyzed formation of carbon-nitrogen bonds. Reaction intermediates and catalyst improvements in the hetero cross-coupling of aryl halides and tin amides.[Text]// *J Am Chem Soc.* 1994;116(13):5969-5970.
5. Lam, Y.S. New aryl/heteroaryl C-N bond cross-coupling reactions via arylboronic acid/cupric acetate arylation.[Text] / Y.S. Lam, C.G.Clark, S. Saubern et // *Tetrahedron Lett.* - 1998. - 39(19). P: 2941-2944.
6. Evans, A. D. Synthesis of diaryl ethers through the copper-promoted arylation of phenols with arylboronic acids. An expedient synthesis of thyroxine. [Text] / A. Evans D, L.Katz J, R.West T. // *Tetrahedron Lett.*- 1998. - No. 39(17). - P: 2937-2940.
7. Mohr, M. The use of methods involving semi-empirical molecular orbital theory to study the structure and reactivity of transition metal complexes [Text] / M. Mohr, JP. McNamara, H. Wang, et al. // *Faraday Discuss.*- 2003. - No. 124. - P: 413-428.
8. Cundari, TR. Analysis of Transition-Metal Complexes [Text]/ TR. Cundari, J. Deng // *Chem Inf Comput Sci.* - 1999. - No.39(2). - P: 376-381.
9. Habeeb, MM. FTIR spectroscopic studies and AM1 semi-empirical calculations of some hydrogen-bonded complexes of 2,5-dihydroxy-3,6-dichlorobenzoquinone and anilines.[Text] / Habeeb. MM, Gohar GA. // *Spectroscopy.* - 2003. - No.17(1) - P:65-75.
10. A.E.de A.Machado Semiempirical calculations of aniline oligomers hyperpolarisabilities [Text] / A.E.de A.Machado, D.V.Petrov, E.H.L.Falcão, Gama AAS d., Azevêdo WM d.// *Chem Phys Lett.* - 2002. -No. 356. - P:451-456. doi:10.1016/S0009-2614(02)00345-7
11. Klein, E. Study of N – H , O – H , and S – H bond dissociation enthalpies and ionization potentials of substituted anilines , phenols , and thiophenols [Text] / Klein E, Lukeš V, Cibulková Z, Polovková J.// *Mol Struct THEOCHEM.* - 2006. - No. 758. - P: 149-159.
12. Kumer, A. A Theoretical Study of Aniline and Nitrobenzene by Computational Overview [Text] / Kumer A, Ahmed B, Sharif MA, Al-Mamun // *A.Asian J Phys*

- Chem Sci.* -2017. - No. 4(2). - P:1-12.
13. Kavitha, E. Molecular structure, vibrational spectroscopic and HOMO, LUMO studies of 4-nitroaniline by density functional method [Text]/ Kavitha, E, Sundaraganesan N, Sebastian S. // *Indian J Pure Appl Phys.* - 2010. - No.48(1). - P: 20-30.
  14. Gross, K.C. Comparison of Quantum Chemical Parameters and Hammett Constants in Correlating pKa Values of Substituted Anilines [Text]/ Gross, KC, Seybold PG, Peralta-Inga Z, Murray JS, Politzer P. // *J Org Chem.* - 2001. - No. 66(14). - P: 6919-6925.
  15. Zhou, Z. Predicting Carcinogenicity of Anilines by Quantitative Structure-toxicity Relationship [Text] / Z. Zhou, Liu Y, Zhang X // *Appl Mech Mater.* - 2014. - No. 665. - P: 559-562.
  16. Eikemo, V., Photodegradable Antimicrobial Agents: Synthesis and Mechanism of Degradation / V. Eikemo, B. Holmelid, L.K. Sydnes, M.O. Sydnes // *J Org Chem.* - 2022. - No. 87(12). - P: 8034-8047.
  17. Xi N. Noncovalent Interactions of Fluorine with Amide and CH₂ Groups in N-Phenyl γ -Lactams: Covalently Identical Fluorine Atoms in Nonequivalent Chemical Environments [Text] / Xi N, Sun X, Li M, et al // *J Org Chem.* - 2018. - No.83. - P: 11586-11594.
  18. Gece, G. The use of quantum chemical methods in corrosion inhibitor studies.[Text] / *Corros Sci.* - 2008. - No. 50(11). - P: 2981-2992.
  19. Schmidt, MW. General atomic and molecular electronic structure system[Text] / MW. Schmidt, KK. Baldrige, JA Boatz et al. // *J Comput Chem.* - 1993. - No.14(11). - P:1347-1363.
  20. Hanwell, M. Avogadro: an advanced semantic chemical editor, visualization, and analysis platform [Text] / M. Hanwell, D. Curtis, D. Lonie, V. Tim, Z. Eva, G. Hutchison // *J Cheminform.* - 2012. - No.4(17). - P: 476-483.
  21. Jmol: an open-source Java viewer for chemical structures in 3D. [electronic resource] Access mode: <http://www.jmol.org>.
  22. White JM. Synthesis and Structural Investigation of Some Electron-Rich Nitroaromatics [Text] / White JM, Skene CE, Deadman J, et al. // *Aust J Chem.* - 2019. - No. 72(4). - P: 311-327.
  23. Muthu, S. Spectroscopic and molecular structure (monomeric and dimeric structure) investigation of 2- [(2-hydroxyphenyl) carbonyloxy] benzoic acid by DFT method : A combined experimental and theoretical study[Text] / Muthu, S, Paulraj EI. // *J Mol Struct.* - 2013. - No. 1038(24). - P: 145-162.
  24. Dimitriev, OP. Competition between aggregate formation and conformational changes of polyaniline in binary solutions studied by electronic absorption spectroscopy [Text] / Dimitriev, OP, Getsko OM. // *Synth Met.*- 1999. - No. 104(1). - P: 27-32.

Material received on 10.02.23

Акатьев Н.В.

М. Өтемісов Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

ТЕОРИЯНЫҢ ЖАРТЫЛАЙ ЭМПИРИКАЛЫҚ ДЕҢГЕЙІНДЕ 2,6-ДИФТОР-4-НИТРОАНИЛИНДІ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Жұмыста GAMESS бағдарламалық құралын және жартылай-эмпирикалық әдістерді пайдаланып, 2,6-дифтор-4-нитроанилиннің электрондық құрылымын, кейбір қасиеттерін зерттеу үшін кванттық химиялық тәсіл қолданылды. Молекуланың электрондық құрылымы мен геометриясына орталардың әсерін зерттеу үшін поляризацияланған континуумды еріткіштердің протонды жән еапротонды үлгілері пайдаланылды. Еріткіш үлгілерді қолданатын есептеулер вакуумға қарағанда жоғары нәтиже беретіні анықталды. Есептелген

нәтижелерді қолжетімді кристаллографиялық деректерімен салыстыру барлық алынған мәндердің тұрақтыш егінде екенін көрсетеді.

Тірек сөздер: кванттық химиялық есептеулері, 2,6-дифтор-4- нитроанилин, теориялық зерттеу, жартылай эмпирикалық есептеулер, кванттық химия.

Акатьев Н.В.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ 2,6-ДИФТОР-4-НИТРОАНИЛИНА НА ПОЛУЭМПИРИЧЕСКОМ УРОВНЕ ТЕОРИИ

Аннотация. В работе квантово-химический подход применен с целью исследования электронной структуры и некоторых свойств 2,6-дифтор-4-нитроанилина с помощью полуэмпирических методов с использованием программного обеспечения GAMESS. Протонные и апротонные модели растворителей (модели поляризованного континуума) использовались для изучения влияния сред на электронную структуру и геометрию молекулы. Установлено, что расчеты с использованием выбранных моделей растворителей позволяют получить более точные результаты, чем для вакуума. Сравнение расчетных результатов с имеющимися кристаллографическими данными показывает, что все полученные значения находятся в пределах допустимых отклонений.

Ключевые слова: квантохимические расчёты 2,6-дифтор-4-нитроанилин, теоретическое исследование, полуэмпирические расчеты, квантовая химия.

FTAMP 34.41.02

А.К. Агибаева (orcid - 0009-0002-7655-9938)

Ветеринария ғылым. канд., доцент
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
e-mail: babasheva.alma@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/YLKS6428>

ТҮЙЕЛЕРДІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Түйелер (Camelus) - түйе тұқымдасының көнтабандылар отрядының ірі сүтқоректілері. Қазіргі уақытта әлемде түйе тұқымдасының өсірілетін түрлері: бір өркешті түйелер - дромедарлар (Camelus dromedarius), қос өркешті түйелер - бактриандар (Camelus bactrianus) және ламалар, олардың ішінде лама және альпака.

Ғылыми мақалада түйе жануары мен түйе шаруашылығының маңызы, түйенің тұқымдары мен будандарының ерекшеліктері, басқа ауылшаруашылық жануарларынан анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері қарастырылып, талданды. Талдау барысында түйелердің биологиялық ерекшеліктеріне байланысты қысқы суыққа және жазғы ыстыққа өте төзімді. Сонымен қатар, оның құнды болуының тағы бір себебі, әсіресе қолайсыз жағдайларда, басқа жануарларды өсіру қиын болған жерлерде, одан әр түрлі жоғары сапалы жүн, емдік сүт, ет, тері сияқты өнімдер алуға болады, әрі жүк тасуда да, мініс жануары ретінде де пайдаланылады. Адамдар түйемен өте ежелден, ежелгі тас дәуірінде, жүздеген мың жыл бұрын таныс. Әйтсе де, қазіргі уақыттағы бүкіл әлемде шөлденудің артуы жағдайында түйе шаруашылығын дамыту – тиімді екендігі талданды.

Тірек сөздер: түйе, бура, інген, бота, өркеш, дромедар, бактриан, көнтабандылар, гибридтер.

Кіріспе. Барлық үй жануарларының ішінен тек түйе ғана әрі жүн, ет, сүт, тері сияқты өнімдер береді, әрі тарту күшінің көзі ретінде, яғни жұмысшы жануар ретінде пайдаланылады. Өнеркәсібі жақсы дамыған және ауылшаруашылық өндірісі мен көлігін механикаландыру деңгейі жоғары елдерде түйе "шөл кемесі" ретіндегі маңыздылығын біртіндеп жоғалтып, жоғары өнімді ет-жүнді-сүтті жануарға айналған. Азияның, Африканың экономикасы нашар дамыған аграрлық елдерінде түйе қазіргі уақытта да ең алдымен, жұмысшы және көлік жануарлары ретінде қолданылады. Жуық есептеулер бойынша түйе шаруашылығы өнімдерінің әлемдік өндірісі жыл сайын тірі салмақта шамамен 1 млн.тонна ет, 100 мың тоннадан астам жүн және 1,2 млн. тонна сүтті құрайды.

Түйе шаруашылығы ежелден мал шаруашылығының өнімді саласы болып табылады. Бұл малдың басқа мал тұқымдарынан айырмашылықтарының бірі - риясыз, шөлге шыдамды жануар. Шөл және жартылай шөлді аймақтар үшін түйе өсіру ерекше маңызға ие, өйткені ол басқа мал аузына алмайтын ащы сілтілі шөптерді сүйсіне жейді. Биологиялық ерекшеліктеріне байланысты түйе қысқы суыққа және жазғы ыстыққа өте төзімді. Сонымен қатар, оның құнды болуының тағы бір себебі, әсіресе қолайсыз шөлді және шөлейт жағдайларда, басқа жануарларды өсіру қиын болған кезде, одан әр түрлі жоғары сапалы жүн, емдік сүт, ет, тері сияқты өнімдер алуға болады. Басқа жануарлармен салыстырғанда түйенің тұқымдары да көп емес [1].

Түйелердің есте сақтау қабілеті айтарлықтай. Басқа мал арасында түйенің ерекшелігі - түнде де, күндіз де үйренген жолынан адаспайды. Бұл жануар ақылды және бай»слды мінезімен ерекшеленеді, сонымен бірге өте сезімтал. Түйелердің мынадай керемет қабілеттілігі белгілі - олар зор жүктемелерге төтеп бере алады, ұзақ қашықтыққа шаршамай жете алады, сонымен қатар суыққа және ыстыққа төзімділігімен ерекшеленеді; ұзақ уақыт сусыз жүре алады - су болмаған кезде 10 күнге дейін сусыз шыдайды; лай су ішкенді ұнатады, қашан да өзенге жеткенде, түйе оны аяғымен араластырып, лайлап, содан соң ішеді.

Еркек түйе ашуланып, мазасызданған кезде аузы көпіршіп, көңіл-күйі нашарлайды, ол табыннан, өрістен аулактанып, су мен оттан бас тартады. Бұл жағдайда түйе ешкімді маңына жолатпайды және кейде қауіпті болады. Түйелер өте қызғаншақ, бірақ шыдамды. Олар күн сәулесін жақсы көреді, сондықтан түйе әрқашан күнге қарай жүреді.

Осы айтылғандарға байланысты алдымызға осындай ерекше жануардың биологиялық ерекшеліктерін айқындау мақсатын қойдық.

Мақаланы жазуда ғылыми жарияланымдар материалдарынан деректер жинап, талдау, салыстыру, қорытындылау әдістері пайдаланылды.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Түйе шаруашылықта пайдалы жануар ретінде ұзақ уақыт бойы далада, жартылай шөлдерде және шөлдерде тұратын адамдарға қызмет етті. Таңғажайып қарапайымдылық оған жылу мен су тапшылығының ең қиын жағдайларында өмір сүруге көмектеседі. Түйе ғасырлар бойы адамдардың өмірінде таптырмас жануар болды. Ол ет, сүт, жүн, терімен қамтамсыз етіп, шөлді кесіп өтетін алыс жолдарда үлкен жүктерді тасуға көмектесті. Осындай парасатты жануарды адам қашан қолға үйретті деген сұрақ осы уақытқа дейін даулы болып табылады. Ғылымда оны растайтын нақты материал әлі жоқ. Адамдар түйемен өте ежелден, ежелгі тас дәуірінде, жүздеген мың жыл бұрын таныс. Оның сүйектері палеолит дәуіріндегі тұрақтарда жиі кездеседі. Бактриан түйесі біздің дәуірімізге дейінгі V мыңжылдықта қолға үйретілген деп есептеледі. Анау аталатын солтүстік төбешігінде энеолит қабатынан одан да көне қалдықтар табылды. Ұқсас археологиялық қалдықтар Копетдаг бойында және Иран жерінде кең таралған. Сондықтан бүгінгі таңда түрікмен-хорасан тауларының бөліктері қос өркешті үй түйесінің отаны болып саналады. Осыдан барып, қос өркешті үй түйесі - бактрианның Солтүстік Ауғанстан, Тәжікстан және Оңтүстік Өзбекстан территориясында орналасқан ескі мемлекет - Бактрияға ешқандай қатысы жоқ екені анық.

Бактриан түйесінің қалдықтарын археологтар қола дәуіріне сәйкес келетін ең соңғы жабындар қазбасынан да тапқпн. Біздің дәуірімізге дейінгі III мыңжылдықтағы төрт доңғалақты арбалар үлгісіне жегілген түйелердің саз фигуралары ерекше назар аударады.

Үнді-еуропалық малшылардың ежелгі тайпалары бактриан түйесімен ежелгі фермерлерге қарағанда кешірек танысқан. Оларға жаңа жануар ұнағаны соншалық, уақыт өте келе айғырмен, бұқамен және қоймен бірге табыну жануарына айналды. Табынушылықты түйелердің сүйектері мен бас сүйектерінің мазарларда жерлену рәсімдері, түйелердің саз мүсіншелерінің, тас бастары мен көптеген бейнелерінің Қазақстанның петроглифтерінде бенеленуі дәлелдейді. Бактрианның бейнелері біздің дәуірімізге дейінгі 2-мыңжылдықтағы Маргиан ыдыстарының қабырғаларында және бойтұмарларда бар. Бактриан түйелерінің бейнелері шамамен біздің

дәуірімізге дейінгі бастапқы мыңжылдықтың жартысынан бастап корольдік Ахеменидтердің қабырғаларында бейнеленген [2].

"Ежелгі заманнан бері қызықты құбылыс - түйе терминологиясының біздің планетамыздың тұрғындарының атына өтуі - байқалады. Бұл – осы жануарға табыну сияқты ескі салт пен оған өмірлік игіліктердің қайнар көзі ретінде құрметпен қараудың көрінісі болуы мүмкін. Тіпті Заратуштра пайғамбардың есімі "алтын түйелердің иесі" дегенді білдіреді.

Түйелер (Camelus) - түйе тұқымдасының, көнтабандылар отрядының ірі сүтқоректілері . Тұқымдастықта екі туыстық бар:

1. Түйелер
2. Ламалар

Бұл жануарлар өзара ұрпақ бермейді, сондықтан олар бөлек туыстарға жатады (1 сурет).

1 сурет – Түйе тұқымдасы

Қазіргі уақытта әлемде түйе тұқымдасының келесі түрлері өсіріледі:

1. Бір өркешті түйелер - дромедарлар (Camelus dromedarius)
2. Қос өркешті түйелер - бактриандар (Camelus bactrianus)
3. Ламалар, олардың ішінде лама және альпака

Лама туысына жататын гуанако мен викунья қолға үйретілмеген, сондықтан оларды адамдар өсірмейді.

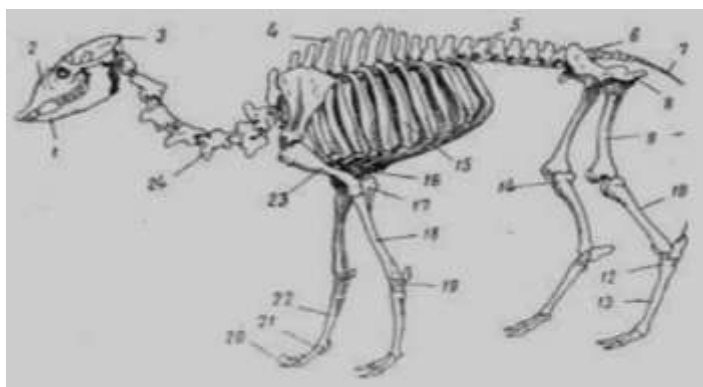
Зерттеу нәтижелері. Анатомиялық-физиологиялық тұрғыдан түйе денесінің құрылымы басқа ауылшаруашылық жануарларынан айтарлықтай ерекшеленеді.

Түйе қаңқасының негізі, басқа жануарлар сияқты, омыртқа жотасы болып табылады. Ол түйеде 49 омыртқадан тұрады: 7 мойын, 12 кеуде, 7 бел, 5 сегізкөз және 18 құйрық омыртқа (2 сурет).

Мойын омыртқалары ұзынырақ және мықты, бірақ олардың саны басқа жануарлармен бірдей. Бұл ерекшелік түйелердің мойнының белгілі ұзындығын қамтамасыз етеді. Мойын омыртқасының ұзындығы дене ұзындығының шамамен үштен бірін құрайды. Түйенің едәуір қысқа кеудесі 12 қабырғадан тұрады. Кеуде қуысының қысқаруы бүкіл дененің жалпы қысқаруын тудырады.

Түйенің алдыңғы аяқтары артқы аяқтарымен салыстырғанда едәуір ірі сүйектерден тұрады, бұл иық белдеуінің бұлшықеттерінің едәуір жақсы дамуына әкеледі. Ал артқы аяқтары, әсіресе сауыр аймағы, нашар дамыған, бірақ жамбас сүйектері жақсы дамыған және ұзын.

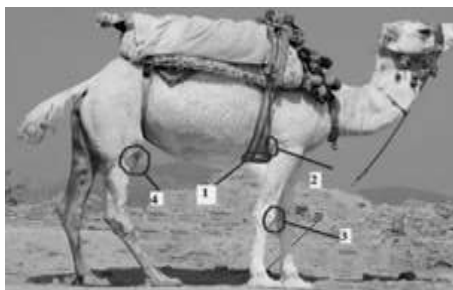
2 сурет. Түйе қаңқасы:

1. Төменгі жақ. 2. Жоғарғы жақ. 3. Шүйде төмпешігі. 4. Арқа омыртқалары. 5. Бел омыртқалары. 6. Сегізкөз. 7. Құйрық омыртқалар. 8. Шонданай төмпешігі. 9. Ортан жілік. 10. Балтыр сүйегі. 11. Өкше сүйегі. 12. Артқы жіліншік буыны. 13. Табан сүйегі. 14. Тізе буыны. 15. Қабырғалар. 16. Төс. 17. Шынтақ сүйегі. 18. Шыбық сүйек. 19. Алдыңғы жіліншік буыны. 20. Саусақтардың фалангалары. 21. Тұсаулық буын. 22. Алдыңғы аяқ табаны. 23. Тоқпан жілік. 24. Мойын омыртқалары

Басқа жұмысшы жануарлармен салыстырғанда түйе бұлшықеттері әлсіз. Түйенің барлық бұлшықеттерінің ішінде ең жақсы дамығандары – мойынның жауырынның және тоқпан жіліктің бұлшықеттері. Айрықша ерекшелігі - түйенің саны жалпы бұлшықет жүйесіне бұлшықет топтары арқылы қосылмайды. Түйенің сан бұлшықеттері белгілі дәрежеде автономды әрекет етеді [3].

Түйенің терісі қалың, ол өркештер аймағында үлкен серпімділігімен ерекшеленеді, өркештің мөлшері ұлғайған және кішірейген кезде қатпарлар түзбестен созылып, жиырыла алады. Басқа түрлердің жануарларымен салыстырғанда түйелердің тер бездері аз, тіпті қатты ыстықта да аз терлейді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Шөгу кезінде түйе алдыңғы аяқтың басына, шынтаққа, тізеге және төс сүйегіне сүйенеді. Түйелер денесінің жермен жанасатын осы бөліктері сірі (көн) түзілімдерімен қамтамасыз етілген. Түйенің төсінде, тізесінде және табанында жалаңаш сүйелді (көнді) жерлер бар. Сондықтан түйе шөккен кезде ыстық құмның әсерін сезбейді. Осыған байланысты түйе ыстық құмға шөгіп, күймей жата алады. Түйелерде осындай сүйелді жерлері жетеу – төсінде, екі шынтағында, екі жіліншігінде (алдыңғы аяқ басында) және екі тізесінде (3 сурет).

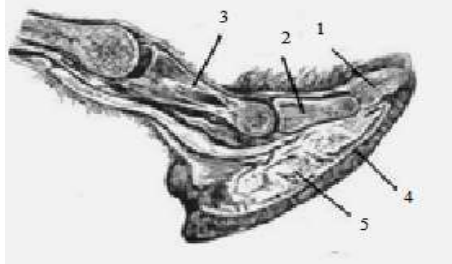

3 сурет Түйедегі сірі (көн) түзілімдері

1. Төс көні. 2. Шынтақ көні. 3. Жіліншік көні. 4. Тізе көні

Түйелер мен боталардың аяқтарында мүйізді тұяқтар жоқ. Тұяқтың орнында кішкентай тырнақ өседі, ол тек аяқтың ұшында орналасады және

қисық тырнақпен аяқталады. Олар жүргенде жануардың сырғып кетуіне жол бермейді. Түйе бүкіл салмағымен кең табанға сүйенеді (4 сурет).

4 сурет. Түйе табанының бойлық қимасы
1-бірінші фаланга. 2-екінші фаланга. 3- үшінші фаланга. 4 – мүйізді
табан. 5-серіппелі дәнекертіндік жастық.

Табаны жалпақ, табанының беті сүйелді, жұмсақ, бірақ қалың терімен жабылған. Сондықтан бұл жануарларды көнтабандылар деп атайды.

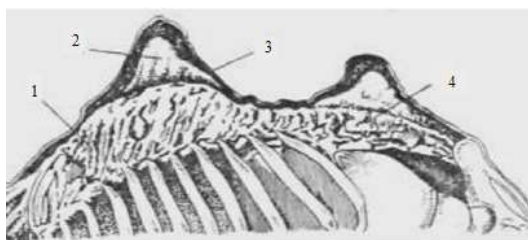
Табан мен саусақ қатарларының сүйектері арасында екі тығыз, бірақ өте серпімді дәнекер тіндік жастықшалар бар, олар аяғы топыраққа тиген кезде соққыларды жұмсартатын амортизатор қызметін атқарады. Түйе аяғын жерге басқанда, табаны жалпайып кеңейеді, жерден көтерілгенде қайтадан кішірейеді. Сондай-ақ, табанның ерекшелігі оларды тағалауға мүмкіндік бермейді. Бұл оларды тайғақ және мұздақ кезеңдерде және тасты жерлерде тайғақ топырақта пайдалану кезінде қолайсыздық тудырады.

Түйелер табиғатынан көздері өткір болып жаралған, сондықтан олар қозғалған адамды бір шақырымнан астам жерден байқай алады. Жабайы түйелер ересек бура басқаратын 5-9 бастан тұратын табындар құрайды. Буралар жиі жалғыз жүреді. Жабайы бактрианның інгендері 3 жаста, ал буралары 5 жаста жыныстық жағынан жетіледі. Түйелер қаңтар-ақпан айларында күйлейді. Буаздық ұзақтығы орта есеппен 13 айды құрайды (365-440 күн), сондықтан түйе жыл аралатып қана ұрпақ әкеледі және әрқашан бір бота туады. Түйелерде егіздер болмайды.

Түйенің еті мол, жүні майда, денесі ірі, мойны иілген және ұзын, 30-35 жыл өмір сүреді. Денесінің әртүрлі бөліктерінде ұзын салбыраған жүні болады. Бактрианның салмағы 700-800 кг, биіктігі (өркештен) 178 см, денесі 158 см, түсі қою қоңыр. Дромедардың биіктігі 210 см, денесі 155 см, түсі қою сұр.

Түйенің терісі астында майы аз, барлық май терінің туындылары болып табылатын өркештерде жиналады. Осы май тотыққан кезде су түзіледі. Қоңды ересек түйеде өркештердегі май қоры 150 кг-ға дейін жетуі мүмкін, ал 200 г майдың ыдырауы нәтижесінде 214 г метаболизмдік су бөлінеді.

Өркештің қаңқасы тығыз дәнекер тіндік жіптерден түзіледі, олардың арасында май жиналады (5 сурет). Жануар қоңды болғанда өркештері тік тұрады, бірақ түйе салмағын жоғалтқан кезде, өркештер де төменгі жағынан бастап кішірейіп, бір жаққа немесе екеуі екі жаққа салбырай бастайды. Әр өркеш әрдайым бір жаққа қарай салбырайды, және бұл ерекшелік белгілі бір жануар үшін өзіндік белгі болып табылады.

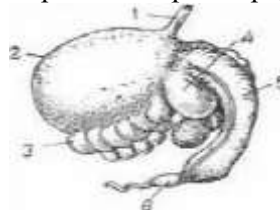
5 сурет. Бактриан өркештерінің құрылысы. 1-арқа омыртқалары. 2-өркеште жиналған май. 3-тері. 4-бел омыртқалары

Түйелердің ауыз қуысы қатайған, сүйектенген эпителиймен қапталған, бұл оларға көбінесе жартылай шөлдерде өсетін тікенді, қатты өсімдіктермен, ащы, жусан, қарағанмен және басқа жануарлар жей алмайтын қатты, тікенді өсімдіктермен қоректенуге мүмкіндік береді.

Азықтандыру жеткіліксіз және күтім нашар болғанда түйелер өркеште жинақталған майларды жұмсайды және оны қалпына келтіру үшін кем дегенде үш ай қажет болады.

Ұзақ уақыт ашығу және судың болмауы түйелердің физиологиялық жағдайының нашарлауына әкеледі. Олар қар астындағы шөпті ала алмайды, себебі олардың тұяғы жоқ және еріндерінің құрылысы тек өсімдіктердің қар бетіне шыққан ұштарымен ғана қоректенеді.

Басқа күйіс қайыратын жануарлардан айырмашылығы, жоғарғы жағында екі күрек тіс бар, өт қабы жоқ, ал асқазаны төрт емес, үш бөлімнен тұрады: мес қарын, жұмыршақ қарын және ұлтабар (6 сурет).

6 сурет. Түйе асқазанының құрылысы: 1-өңеш. 2-месқарын. 3-сулы қапшықтар. 4- жұмыршақ қарын. 5- ұлтабар. 6-аш ішектің бөлігі.

Түйе бүйректерінің ерекшелігі - олар зәрден суды сіңіріп алып, оны қанға қайтара алады. Сондықтан су жетіспегенде түйенің зәрі шырын сияқты өте қою болады.

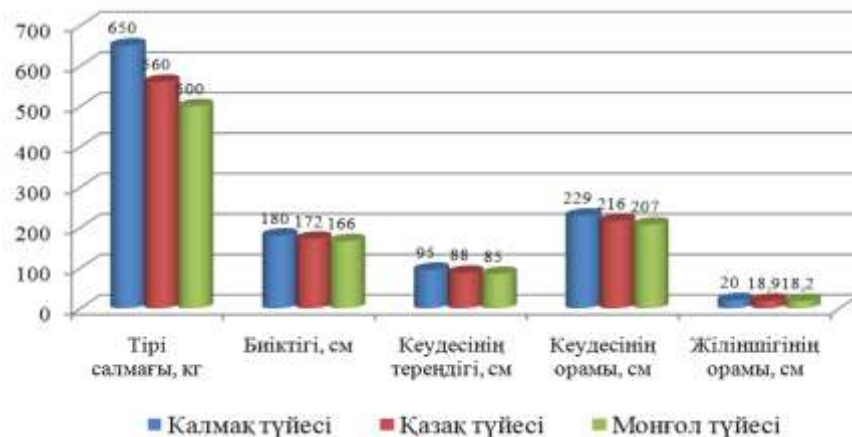
"Бір қызығы, түйе ондаған литр суды жоғалтуы мүмкін, бірақ шөлдеп өлмейді, тек кеуіп, массасын жоғалтады. Түйелер сусызданбай денесіндегі сұйықтықтың 25%-ын жоғалтуы мүмкін. Сүтқоректілердің көпшілігі дене сұйықтығының 12-15%-нан айырылуға ғана шыдай алады. Ұзақ уақыт бойы сусыз жүру үшін түйе организмнен суды жұмсайды, сондықтан тірі массасын жоғалтады, бірақ қанындағы судың мөлшері осы уақыт бойы өзгеріссіз қалады. Қан, судың көп жоғалуымен қоюланып, тұтқыр болса да, түйенің эритроциттері басқа сүтқоректілер сияқты дөңгелек емес, сопақша болғандықтан, қан тамырлары арқылы біраз уақыт қозғала алады, ағзаның тіршілік әрекетін қамтамасыз етеді.

Бірақ суға жеткенде түйе тоқтаусыз ішеді және өте қысқа уақыт ішінде, 20 минутта 150 литрге дейін суды ішеді. Түйе әдетте суды денесінің барлық тіндеріне губка тәрізді сіңіреді [4].

Түйелер су көзін едәуір қашықтықтан сезеді және шөлден қаталаған адамдарды суатқа жеткізеді, ал бірақ ешқашан уланған суаттан су ішпейді.

Түйе тұқымдарының саны салыстырмалы түрде аз. Қазіргі уақытта әлемде түйелердің үш тұқымы өсіріледі: қалмақ, қазақ және моңғол түйелері [5].

Әр түрлі тұқымды бактриан аналықтарының орташа өлшемдері мен тірі салмағы 7-суретте көрсетілген.

7-суретте Бактриан аналықтарының орташа өлшемдері

Екі өркешті және бір өркешті түйелерді тұраралық будандастыру пайдаланушы түйе шаруашылығында үлкен маңызға ие. Аталықтардың мұндай будандары *нар* немесе *инер*, ал аналықтардың будандары *нармая* деп аталады және олар гетерозистің жоғарылығымен ерекшеленеді.

Гибридтер өзара шағылыстырылмайды, өйткені алынған ұрпақ толыққұнды болмайды. Бірінші ұрпақтың аталықтары әдетте піштіріледі, ал аналықтарын бастапқы түрлердің аталықтарымен (бактриан немесе дромедар) шағылыстырады.

Гибрид-аналықты аталық-бактрианмен шағылыстыру нәтижесінде қатпармен біріктірілген екі өркеші бар *бал-қоспақ* алынады. Гибридтердің аналықтарын одан әрі бактриандармен шағылыстыру нәтижесінде бір-біріне жақын орналасқан екі өркеші бар *коспақтар* туады.

Нармаяны дромедар-адаталықпен шағылыстырғанда бір өркешті аталықтар - *құрттар* мен аналықтар - *кердарлар* туады. Одан кейінгі ұрпақтардың дромедармен будандары *сапалдырық* деп аталады, екінші және кейінгі будандастыруда гетерозис жойылады.

Бірінші ұрпақ будандарының аталықтары мен аналықтарынан туылған түйелер "*жарбал*" деп аталады. Олардың кеуде клеткасы нашар дамыған (қисық кеуде) болып, конституциясы әлсіз, өлім-жітімі жоғары болады. Сондықтан 1-ші буынның будандары ғана экономикалық маңызға ие және будандастыру арқылы жаңа тұқым шығару туралы айту қиын.

«Айнымалы гибридизация» нәтижесінде алынатын бірінші ұрпақ гибридтері *кез-нарлар*, сондай-ақ, үшінші ұрпақ гибридтері *құрт-нарлар* жоғары өнімді жануарлар болып табылады (1-кесте). Сондықтан оларды түйе шаруашылығының өнімділігі мен рентабельділігін көтеру үшін өсіру ұсынылады.

1 кесте

Әртүрлі түрдегі түйелер мен олардың будандарының салыстырмалы шаруашылық-биологиялық ерекшеліктері

Көрсеткіштер	Дромедар	Бактриан	Нар (1-ші ұрпақ)	Қоспақ (2-ші ұрпақ)	Кез-нар (3-ші ұрпақ)
Тірі салмағы (кг)	660	880	944	758	844
Биіктігі (см)	166	188	196	196	192
Кеуде шеңбері (см)	215	219	264	256	250
Жіліншік шеңбері (см)	20	23	24	23	22

Қорытынды. Шөл және жартылай шөлді аймақтар үшін түйе өсіру ерекше маңызға ие. Биологиялық ерекшеліктеріне байланысты түйе қысқы суыққа және жазғы ыстыққа өте төзімді. Сонымен қатар, оның құнды болуының тағы бір себебі, әсіресе қолайсыз жағдайларда, басқа жануарларды өсіру қиын болған жерлерде, одан әр түрлі жоғары сапалы жүн, емдік сүт, ет, тері сияқты өнімдер алуға болады, әрі жүк тасуда да, мініс жануары ретінде де пайдаланылады. Адамдар түйемен өте ежелден, ежелгі тас дәуірінде, жүздеген мың жыл бұрын таныс. Әйтсе де, қазіргі уақыттағы бүкіл әлемде шөлденудің артуы жағдайында түйе шаруашылығын дамыту – тиімді болып табылады.

Түйелер (*Camelus*) - түйе тұқымдасының, көнтабандылар отрядының ірі сүтқоректілері. Қазіргі уақытта әлемде түйе тұқымдасының өсірілетін түрлері: бір өркешті түйелер - дромедарлар (*Camelus dromedarius*), қос өркешті түйелер - бактриандар (*Camelus bactrianus*) және ламалар, олардың ішінде лама және альпака.

Анатомиялық-физиологиялық тұрғыдан түйе денесінің құрылысы және функциялары басқа ауылшаруашылық жануарларынан айтарлықтай ерекшеленеді:

- омыртқа жотасы 49 омыртқадан тұрады: 7 мойын, 12 кеуде, 7 бел, 5 сегізкөз және 18 құйрық омыртқа, мойын омыртқалары ұзынырақ және мықты;

- алдыңғы аяқтары артқы аяқтарымен салыстырғанда едәуір ірі сүйектерден тұрады, иық белдеуінің бұлшық еттері жақсы дамыған да, артқы аяқтары, әсіресе сауыр аймағы, нашар дамыған;

- бұлшық еттерінің ішінде ең жақсы дамығандары – мойынның жауырынның және тоқпан жіліктің бұлшықеттері;

- түйенің саны жалпы бұлшықет жүйесіне бұлшықет топтары арқылы қосылмайды және белгілі дәрежеде автономды әрекет етеді;

- терісі қалың, ол өркештер аймағында үлкен серпімділігімен ерекшеленеді;

- тер бездері аз, тіпті қатты ыстықта да аз терлейді;

- денесінің жермен жанасатын бөліктері сірі (көн) түзілімдермен қамтамасыз етілген – төсі, екі шынтағы, екі жіліншігі (алдыңғы аяқ басында) және екі тізесі, сондықтан түйе ыстық құмға шөккен кезде күймей жата алады;

- табаны жалпақ, табанының беті сүйелді, жұмсақ, бірақ қалың терімен қапталған, осыдан көнтабандылар деп аталады;

- аяқтарында мүйізді тұяқтар жоқ, тұяқтың орнында кішкентай тырнақ өседі, ол тек аяқтың ұшында орналасады және жүргенде жануардың сырғанап кетуіне жол бермейді; бірақ табанның осы ерекшелігі оларды тағалауға мүмкіндік бермейді;

- көздері өткір, алыстан өте жақсы көреді;

- терісі астында майы аз, барлық май терінің туындылары болып табылатын өркештерде жиналады (150 кг-ға дейін), ол ашыққанда пайдаланылатын қор, әрі осы май тотыққан кезде метаболизмдік су түзіледі.

- ауыз қуысы қатайған, сүйектенген эпителиймен қапталған, бұл оларға жусан, жантақ, шеңгел, қараған сияқты басқа жануарлар жей алмайтын тікенді, қатты, ащы өсімдіктермен қоректенуге мүмкіндік береді;

- жоғарғы жағында екі күрек тіс бар, өт қабы жоқ, ал көп камералы асқазаны төрт емес, үш бөлімнен тұрады: мес қарын, жұмыршақ қарын және ұлтабар;

- бүйректерінің ерекшелігі - олар зәрден суды сіңіріп алып, оны қанға қайтара алады, сондықтан су жетіспегенде түйенің зәрі шырын сияқты өте қою болады;

- қаны, судың көп жоғалуымен қоюланып, тұтқыр болады, бірақ эритроциттері басқа сүтқоректілер сияқты дөңгелек емес, сопақша болғандықтан, қан тамырлары арқылы біраз уақыт қозғала алады және ағзаның тіршілік әрекетін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Чикалев, А.И. Основы животноводства: учебник [Текст]/ А. И. Чикалев, Ю. А. Юлдашбаев. - СПб.: Лань, 2015.
2. Баймуқанов, Д.А. Верблюдоводство[Текст]: учебное пособие / Д.А. Баймуқанов, Ю.А. Юлдашбаев, Д.А. Дошанов. – М: 2018.
3. Попов, А.В. Верблюдоводство[Текст]: учебное пособие /А.В. Попов, В.П. Плотников. – Волгоград: Волгоградский гос.аграрный унив-т., 2016. - 104 с.
4. [Основные заболевания верблюдов и их профилактика.](https://worldgonesour.ru/verblyudovodstvo/476) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldgonesour.ru/verblyudovodstvo/476>. Дата обращения: 29.02.22.
5. Алибаев, Н.Н. Концепция развития отрасли верблюдоводства в Республике Казахстан на 2022-2026 годы [Текст] / Н.Н.Алибаев, М.Н.Ермаханов, Г.С. Абуов // Вестник Тувинского государственного университета. Естественные и сельскохозяйственные науки. - 2020. - № 2 (61). - 60-71с.

Материал редакцияға 13.04.23 түсті.

Агибаева А.К.

ТарПУ им. М.Х.Дулати, Тараз, Қазақстан

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЕРБЛЮДОВ

Аннотация. Верблюды (*Camelus*) - крупные млекопитающие семейства верблюдовых, отряда древоточцев. В настоящее время в мире культивируются виды семейства верблюдовых: одногорбые верблюды - дромадеры (*Camelus dromedarius*), двугорбые верблюды - бактрианы (*Camelus bactrianus*) и ламы, среди которых ламы и альпаки.

В научной статье рассмотрены и проанализированы значение верблюжьего животного и верблюжьего хозяйства, особенности пород и гибридов верблюдов, анатомо-физиологические особенности других сельскохозяйственных животных. В

ходе анализа выяснилось, что верблюды из-за своих биологических особенностей очень устойчивы к зимним холодам и летней жаре. Кроме того, еще одна причина его ценности заключается в том, что, особенно в неблагоприятных условиях, в местах, где трудно разводить других животных, из него можно получить различные высококачественные продукты, такие как шерсть, лечебное молоко, мясо, кожа, а также использовать как в качестве носильщика, так и в качестве верхового животного. С верблюдом люди знакомы очень давно, в древнем каменном веке, сотни тысяч лет назад. Тем не менее, было проанализировано, является ли развитие верблюжьего хозяйства эффективным в условиях растущей опустынивания во всем мире в настоящее время.

Ключевые слова: верблюд, производитель, матка, верблюжонок, горб, дромедар, бактриан, мозолоногие, гибриды.

Agibaeva A.K.

M.Kh. Dulaty TarRU, Taraz, Kazakhstan

BIOLOGICAL FEATURES OF CAMELS

Abstract. Camels (*Camelus*) are large mammals of the camel family, the order of the ruminantia. Currently, the most cultivated species of the camel family in the world are: single-humped camels - dromedars (*Camelus dromedarius*), double-humped camels - Bactrians (*Camelus bactrianus*) and llamas, including llamas and alpacas.

The scientific article considered and analyzed the importance of the camel animal and camel breeding, the features of camel breeds and hybrids, anatomical and physiological features of other farm animals. The analysis showed that camels, due to their biological characteristics, are very resistant to winter cold and summer heat. In addition, another reason for its value is that, especially in unfavorable conditions, where it is difficult to breed other animals, various products such as high-quality wool, medicinal milk, meat, leather can be obtained from it, and used both in shipping and as a riding animal. People are familiar with camels from very ancient times, in the ancient stone age, hundreds of thousands of years ago. However, in the context of increasing desertification around the world today, the development of camel farming has been analyzed.

Keywords: camel, producer, uterus, baby camel, hump, dromedary, bactrian, calluses, hybrids.

References

1. Chikalev A.I., Yuldashbayev Yu. A. Osnovy zhivotnovodstvo [Fundamentals of animal husbandry].-SPb.: "Lan", 2015.
2. Baymukanov D.A., Yuldashbayev Yu.A., Doshanov D.A. Verbludovodstvo [Camel breeding]: textbook.– M: 2018
3. Popov A.V., Plotnikov V.P. Verbludovodstvo [Camel breeding]. -Т. –Volgograd, 2016. -104 p.
4. Osnovnye zabolevaniya verblyudov i ih profilaktika [The main diseases of camels and their prevention]. [electronic resource]. – Access mode: <https://worldgonesour.ru/verblyudovodstvo/476> . Date of address: 02/29/22.
5. Alibayev N.N., Ermakhanov M.N., Abuov G.S. Konceptsiya razvitiya otrasli verblyudovodstva v Respublike Kazahstan na 2022-2026 gody [The concept of development of the camel industry in the Republic of Kazakhstan for 2022-2026] //Bulletin of Tuva State University. – Issue 2. Natural and agricultural sciences, № 2 (61), 2 т 020. – Pp.60-71

IRSTI 70.01.01

Zh.H. Sarybaeva¹(*orcid - 0009-0004-5165-1652*) – main author
Zh.A. Mutalipova² (*orcid - 0009-0007-8243-0926*)
A.B. Baiseitova³ (*orcid - 0009-0003-1355-1944*)

^{1,2} Senior lecturer of the Department of Chemistry and Biology, Master of Chemistry,
³Student

M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan
*e-mail:*² *jansaya.1992@mail.ru*, ³*aisha.baiseitova@gmail.com*

<https://doi.org/10.55956/HOWC5031>

QUALITATIVE ANALYSIS OF WASTEWATER

Abstract. Wastewater is the result of many human activities, and its volume is growing more and more every year. Usually the issue of wastewater treatment is solved in municipal wastewater treatment plants. These facilities have been operated in our country for many years, the degree of their consumption is very high, it is more than 60%, and this has a bad effect on the environment.

In our Republic of Kazakhstan, the first urban wastewater treatment plants appeared in the 1950s. In the 20th century, at a time when mechanical sewage treatment plants (MOS) were built and put into operation in large cities. Urban wastewater was discharged into filtration fields or water tanks without adequate treatment. Currently, there are many used sewers. Consumption was over 90%. In our city of Taraz, there is absolutely no scythe, urban outflows through temporary wells are immediately discharged to filter fields, this was in 2010. During this time, the picture has not changed. Urban sewerage is associated not only with residential buildings, but also with industrial plants. This causes an excessive hydraulic load on filtration zones that pollute groundwater. City leaders promised to solve this problem 10 years ago, but the problem still exists and is current.

Keywords: wastewater, degradation of aquatic ecosystems, pollution, sewage, sewage, filtration.

Introduction. Taking care of public water resources requires constant waste control. They are formed as a result of mud therapy and have a significant impact on the surrounding nature. In our world, this problem is inherent to the whole world. Wastewater is a stream of water contaminated by human economic and industrial activities. This liquid passes minerals and organic substances through the sewage treatment system. Well known that purified water returns to the shot, after preparation it is delivered to domestic and public places as drinking water. Sewage is liquid waste containing various pollutants, inorganic and organic compounds. To determine the degree of sewage contamination, the total concentration of contaminants is usually determined. There are such types as:

The first is slightly contaminated, contains impurities of 1-500 mg / l;

The second is moderately polluted, contains 500-5000 mg / l of impurities;

The third is heavily polluted, contains impurities of 5000-30000 mg / l;

The fourth is dangerous-impurities above 30,000 mg / l.

Poor quality of wastewater treatment leads to problems such as degradation of aquatic ecosystems and various diseases that will be transmitted by water from contaminated sources, Wells, freshwater wells. The Problem is significant not only in our country, but all over the world. For example, according to a UN World Report, the amount of wastewater transported worldwide, with the exception of highly developed countries (to which Kazakhstan does not yet belong), their total

pollution is growing at a steady pace. At the same time, as noted in the article, the amount of wastewater is discharged into the environment without proper treatment [1].

Atmospheric wastewater is usually classified as slightly polluted. They create pollution washed from the ground. They contain minerals with a small amount of organic matter. They are formed as a result of precipitation and melting of snow. Cities have storm drains to collect them. Sewage has a very strong impact on the surrounding nature. If organic matter gets into the sewage tanks, the amount of dissolved oxygen will drop sharply. Highly organized organisms die in such conditions, and their area of residence also deteriorates, so I think that every city should have a system of high-quality water treatment. The composition of sewage pollution is completely different. It can contain organic (mainly food waste, plant and animal residues) and inorganic elements (according to my searches, these are sand, clay, acids, salts and bases, slag), biological objects (molds and yeast, algae and bacteria). Drains of the biological category must be thoroughly cleaned, since they can contain pathogens of dangerous infections that can cause typhoid fever, anthrax, dysentery and many other infectious diseases in humans. This has happened more than once in my practice. For example, my dad poisoned himself with standing water, which he unexpectedly drank, which caused him to have diarrhea and vomiting.

In terms of the ability to decompose pollution are divided into:

1) preserved (do not decompose, do not enter into chemical reactions). These are heavy metal salts, phenols, pesticides. Without cleaning systems or with surface cleaning, they get into the tanks and form a deposit on the bottom;

2) non-preservative (subject to oxidation or sorption). In case of contamination with such substances, it is possible to self-clean the tank [2].

There are 3 main types of wastewater that can be described:

1) domestic wastewater is wastewater generated in connection with everyday human life – its source is bathrooms, kitchen faucets, toilets located in residential and administrative buildings and residential buildings.

2) industrial waste is the result of the activities of factories, industrial plants, car washes.

3) storm water – rainwater, meltwater, irrigation water flowing into drainage systems from the areas of settlements, economic facilities and others.

When checking the composition of sewage, you definitely need to know:

- What Exactly and what ingredients are in the wastewater?;
- detection of the source of pollution;
- purification methods used to remove or neutralize contaminants;
- sewage treatment efficiency.

In order to accurately determine the methods of treatment, it is necessary to conduct a full study of all types of wastewater (industrial, sedimentary and domestic).

In addition, it is necessary to conduct an analysis of the treated wastewater, this is necessary to determine the performance of the treatment plant, determine the corrections or additions in the treatment technology.

In order to determine the quality of processing and the absence of hazardous components in waste disposal, waste analysis should be carried out periodically.

Wastewater analysis is one of the most difficult areas of chemical analysis, as the study of the qualitative and quantitative composition of wastewater is difficult due to:

- complex composition of sewage;

- large range of pollutant concentrations;
- changes in composition (instability of wastewater over time);
- low concentration of impurities [3].

Research conditions and methods. A complete study of the object under study should be carried out in accordance with a certain order in order to find personal ions, cations and anions. This type of training is called systematic. We started studying this type of analysis at the University in early September.

In systematic analysis, the solution first determines its cations, and then negative anions. If the systematic analysis parameter is selected, groups V (fifth), then IV (fourth), III (Third), II (second) are deposited first, and cations and (first) groups remain in solution.

The analysis of a mixture of cations of different groups can be carried out according to the separation method, which is accurately described in almost all chemical textbooks. Qualitative analysis of the material is carried out according to a certain algorithm.

It is necessary to analyze how the substance:

- PAINTING the burner with some colored flame;
- Distribution;
- Pearl color and fins;
- interaction with dilute acid H₂SO₄;
- interaction with concentrated sulfuric acid H₂SO₄;
- solubility in water (determine the pH of the solution);
- interaction with an oxidizer and reducing agent to evaporate and remove a certain substance

- go to the solution.

After that, it is necessary to conduct a systematic analysis:

- Find cations;
- Find anions [4].

Chromatography-after studying this analysis, I will describe it as follows: it is a method of separating the components or solutes of a mixture based on the relative amounts of each solute distributed between a moving fluid flow called a moving phase and a continuous stationary phase.

The mobile phase can be liquid or gaseous, while the stationary phase can be solid or liquid.

The word "chromatography" means "color writing", but it is also considered incorrect because it often does not combine paper, ink, ink, or writing.

There are four types of chromatography (table.1).

I tried to write them down in a fairly ordinary language.

Table 1

Types of chromatography.

Thin-layer chromatography	Organic solvent	Aluminum oxide or silica gel, in the plate	Decomposition due to distribution processes and specific interactions with NF
---------------------------	-----------------	--	---

continuation of table 1:

Gas chromatography	Helium or nitrogen	A thin layer of liquid or polymer on an inert solid substrate, in the column	Separation due to the difference in boiling points and specific interactions with NF
Liquid chromatography	Solutions	Sorbents, in the column	Separation due to specific interactions with NF

Application: Some chromatographic detectors can detect the amount of material on a scale of one billion. Because of this, chromatography is now widely used in:

- in criminology: analysis of samples taken during pollution monitoring from the crime scene;
- to detect small concentrations of harmful pollutants in the air and water;
- in the field of medicine: in the process of spending and quality control of biological products and pharmaceuticals;
- in the food industry: damage to food, determination of food quality, as well as control of food additives;
- legal actions: determine the presence of alcohol in the blood and cocaine in the urine.

Hach Lange spectrophotometer: equipped with a wide-spectrum radiation source, an optional error protection system.

Spectrophotometry method: a widely used method for quantitative and qualitative determination of substances and elements in a liquid medium.

Analyzed objects: drinking water, tap water, bottled, natural, sewage, Marine; soils, soils, waste, daily sediments.

We used this device in the lab. First you need to connect your device to the network. In addition, the cuvette must be crystal clear so that the rays pass through and do not interfere with the calculation of the device. You need to choose the specific test you want to take. Reset the value before starting the test and then start the measurement. The analysis is calculated in a few seconds.

Experiment

1. Organoleptic analysis

To perform this analysis, I performed an organoleptic analysis, that is, an analysis that checks taste, color, smell, turbidity.

1) "Tassey".

The color is transparent.

The taste is pleasant, characteristic of this brand, slightly sweet.

No smell.

2) "Bonaqua".

The color is crystal clear.

The taste is pleasant, characteristic of this brand.

No smell.

3)"tap water (from the water tower of Zhambyl district, Zhambyl district, Asa village)".

The color is transparent.

He has no taste.

No smell.

4)"water from the canal (from the ASA River)".

The color is cloudy yellow.

The smell is noticeably unpleasant earthy.

Pollution-moderately polluted.

Comparative analysis of water. In this analysis, I used the Hach Lange Dr-2800 spectrophotometric device to detect cations and anions in water. The work was carried out in the presence of a laboratory assistant and a trainee teacher. I followed a certain algorithm that guided me in the correct operation of this device.

ST RK 1432-2005: "drinking water packed in containers, including natural mineral and drinking canteens".

St RK ISO 9001-2016: the quality management system is an integral part of the overall enterprise management system, which should ensure the stability of the quality of products or services and increase customer satisfaction.

A quality management system is a business process system built on the basis of a process management model and aimed at managing the quality of an organization's products or services.

The sample was poured into a crystal clear cuvette and checked for the content of chemicals indicated on the packaging of drinking water to make sure that this or that water complies with Gost. We also tested tap water.

Main composition, mg / DM3; mineralization-no more than 0.3 g / DM3.

This table consists of my laboratory calculations using the Highlange Dr-2800 spectrophotometric device (Table 1).2). The work took place in the presence of a trainee teacher and a laboratory assistant.

Table 2

Calculations made using the HIGHLANGE Dr-2800 spectrophotometric device

№	Water name	K^+	Ca^{+2}	Mg^{+2}	Cl^-	SO_4^{-2}
1	BonAqua	0,4	0,20	0,10	0,10	2
2	TASSAY	1.9	0,18	9	0,4	2
3	Tap water	0,2	0,13	0,6	0,3	2

BonAqua

Conclusions: the chemical composition of water corresponds to GOST RK. Cations and anions comply with the standards of ST RK 1432-2005.

TASSAY

Conclusions: Also, the chemical composition of water corresponds to ST RK 1432-2005.

Checking the water for a hydrogen indicator

In order to test the water for the pH of the medium. I poured different samples into 3 chemical glasses. I used an indicator universal strip, soaked the

paper for two seconds and pulled it out. I waited for the paper to dry. After drying, each sample was colored in a certain medium: 1) "6" – strongly acidic medium (yellow); 2) "7" – neutral medium (lemon yellow).

Water turbidity analysis

I also carried out the analysis of river water for turbidity using the spectrophotometric apparatus "Hach Lange DR-2800". The turbidity was – 28.1, which is below the measurement range. The analysis of "tap", drinking water "TASSAY", "BonAqua" did not show results for turbidity. The water has a transparent color, which is not typical for the definition of turbidity.

Analysis of the composition of tap water

For the analysis of tap water, water from the village of Asa, Zhambyl region, Zhambyl district was used. The chemical composition of the water corresponds to ST RK 1432-2005. The water is drinkable.

Conclusion. Wastewater is an integral part of our lives. I think that the care of wastewater will save our world, because it is one of the global problems of our life and our planet, because any water is a source of life. Not all people understand the importance of wastewater. Wastewater is responsible for the processing of water into clean and not only. Every person on our planet should think about the proper consumption of water. Water occupies 70.8% of the area of our planet, but there are still countries that suffer from its shortage or they themselves polluted their source.

In my course work, the topic of wastewater and how to clean it is touched upon. I think our state should pay attention to this issue very responsibly, because people, animals, and the environment suffer from the consequences.

From my theoretical part of the course, you can learn about the methods of wastewater analysis. I think analysis is one of the main keys to solving this problem. You can also learn about the method of wastewater treatment. In my opinion, Kazakhstan needs to update the CBS and use new technologies.

In experimental experiments, you can get acquainted with some methods of analyzing your favorite drinking water, as well as tap water and river water. You can check your water sources using my methods of analysis.

References

1. Classification and methods of wastewater treatment. [electronic resource]. Available at: <https://bezotxodov.ru/stochnye-vody/stochnye-vody#i-4> date of application: 4.02.2023
2. What is wastewater analysis, what is it carried out for and what methods are used in the study? [electronic resource]. Available at: <https://o-vode.net/vodosnabzhenie/analiz/stochnyh-vod> date of application: 4.02.2023
3. Illarionovna, E.A. Methods of wastewater analysis. [Text]: Textbook E.A. Illarionovna, I.P. Syrovatsky. – Irkutsk, GBOU VPO IGMU of the Ministry of Health of the Russian Federation. 2013. – 53 p.
4. Fractional and systematic analysis. Microanalysis, technique. [electronic resource]. Available at: <https://farmf.ru/lekcii/drobnij-i-sistemicheskij-analiz-mikroanaliz-tehnika/> date of application: 4.02.2023

Material received on 18.05.23

Ж.Х.Сарыбаева¹, Ж.А. Муталипова², А.Б. Байсеитова³

^{1,2,3}М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан

АҒЫНДЫ СУЛАРДЫ САПАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Ағынды сулар адам қызметінің көптеген түрлерінің нәтижесі болып табылады және олардың көлемі жыл сайын артып келеді. Әдетте, Ағынды суларды тазарту мәселесі муниципалды тазарту қондырғыларында шешіледі. Бұл нысандар біздің елімізде көптеген жылдар бойы пайдаланылып келеді, оларды тұтыну деңгейі өте жоғары, ол 60% - дан асады, бұл қоршаған ортаға жаман әсер етеді.

Ағынды суларды тазарту сапасының төмендігі су экожүйелерінің деградациясы және ластанған көздерден, құдықтардан, Тұщы су құдықтарынан сумен берілетін әртүрлі аурулар сияқты мәселелерге әкеледі. Бұл мәселе тек біздің елде ғана емес, бүкіл әлемде өзекті. Мысалы, БҰҰ-ның Дүниежүзілік есебіне сәйкес, жоғары дамыған елдерді қоспағанда (Қазақстан әлі қатысы жоқ) бүкіл әлем бойынша тасымалданатын сарқынды сулардың көлемі олардың жалпы ластануы тұрақты қарқынмен өсуде. Сонымен қатар, мақалада айтылғандай, ағынды сулардың көп мөлшері тиісті тазартусыз қоршаған ортаға төгіледі.

Қазақстан Республикасында алғашқы қалалық тазарту құрылыстары 1950 жылдары пайда болды. 20 ғасырда, ірі қалаларда механикалық тазарту қондырғылары (МОС) салынып, пайдалануға берілген кезде. Қалалық ағынды сулар тиісті тазартусыз сүзу алаңдарына немесе су ыдыстарына төгілді. Қазіргі уақытта көптеген кәріз коллекторлары қолданылады. Тұтыну 90%-дан асты. Біздің Тараз қаласында өрім мүлдем жоқ, уақытша құдықтар арқылы қалалық дренаждар бірден сүзгі алаңдарына төгіледі, бұл 2010 жылы болды. Осы уақыт ішінде сурет өзгерген жоқ. Қалалық кәріз тек тұрғын үйлермен ғана емес, сонымен қатар өнеркәсіптік кәсіпорындармен де байланысты. Бұл жер асты суларын ластайтын сүзу аймақтарына шамадан тыс гидравликалық жүктеме әкеледі. Қала басшылығы бұл мәселені 10 жыл бұрын шешуге уәде берді, бірақ мәселе әлі де бар және өзекті.

Тірек сөздер: ағынды сулар, су экожүйелерінің деградациясы, ластану, ағынды сулар, кәріз, сүзу.

Ж.Х.Сарыбаева¹, Ж.А. Муталипова², А.Б. Байсеитова³

^{1,2,3}Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати,
Тараз, Казахстан

КАЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ СТОЧНЫХ ВОД

Аннотация. Сточные воды являются результатом многих видов человеческой деятельности, и их объем с каждым годом растет все больше и больше. Обычно вопрос очистки сточных вод решается на муниципальных очистных сооружениях. Эти объекты эксплуатируются в нашей стране уже много лет, степень их потребления очень высока, она составляет более 60%, это плохо сказывается на окружающей среде.

Низкое качество очистки сточных вод приводит к таким проблемам, как деградация водных экосистем и различные заболевания, которые будут передаваться с водой из загрязненных источников, колодцев, пресноводных колодцев. Эта проблема актуальна не только в нашей стране, но и во всем мире. Например, согласно Всемирному докладу ООН, объем сточных вод, транспортируемых по всему миру, за исключением высокоразвитых стран (к которым

Казахстан пока не относится), их общее загрязнение растет устойчивыми темпами. В то же время, как отмечается в статье, большое количество сточных вод сбрасывается в окружающую среду без надлежащей очистки.

В нашей Республике Казахстан первые городские очистные сооружения появились в 1950-х годах. В 20 веке, в то время, когда в крупных городах были построены и введены в эксплуатацию механические очистные сооружения (МОС). Городские сточные воды сбрасывались в поля фильтрации или резервуары для воды без надлежащей очистки. В настоящее время существует множество используемых канализационных коллекторов. Потребление составило более 90%. В нашем городе Тараз абсолютно нет косы, городские стоки через временные колодцы сразу сбрасываются на фильтрующие поля, это было в 2010 году. За это время картина не изменилась. Городская канализация связана не только с жилыми зданиями, но и с промышленными предприятиями. Это приводит к чрезмерной гидравлической нагрузке на зоны фильтрации, которые загрязняют грунтовые воды. Руководство города обещало решить эту проблему 10 лет назад, но проблема все еще существует и является актуальной.

Ключевые слова: сточные воды, деградация водных экосистем, загрязнение, стоки, канализация, фильтрация.

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар

Социально-гуманитарные науки

Social sciences and humanities

FTAMP 04.51.35

Б.Т. Альмуратов (orcid – 0009-0003-8565-503X)

Әлеуметтік білімдер магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. Қазақстан
e-mail: almuratov.b@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/FRLM7482>

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТІҢ АХУАЛЫ ЖАЙЫНДА ҚОҒАМДЫҚ ПІКІРДІҢ МОНИТОРИНГІ

Аңдатпа. Жергілікті өзін-өзі басқару институтының демократиялық процестерге әсерін әлеуметтанулық сауалнама жасай отырып зерттеу нәтижесінде үш облыс тұрғындарының көзқарасын анықтап белгілі бір зерттеу нәтижесі пайда болды. Жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысы, бүгінгі күні жергілікті өзін-өзі басқару саласының дамуына қандай мәселелер орын алуда, тұрғындардың ойынша қандай кезек күттірмейтін шешімдер қабылдауды талап етуде, қоғамдық және басқару институттарының халықтың қоғамдық белсенділігін арттыруына көмектесу деңгейі және биліктің шешім қабылдау процесінде қалың жұртшылықты қатыстырудың тиімді жолдары қарастырылған. Зерттеу анкета арқылы пікір-терім алынып оның нәтижесі шығарылды. Пирсон кестесі бойынша екі сұрақтан салыстырмалы кесте жасалынып оның мәндері есептеліп екі әлеуметтік құбылыстың қайсысы маңыздырақ екендігі өлшенді. Осы әдіс бойынша қазіргі Қазақстанның саяси өмірі демократияны таңдау жолына тәуелді емес екендігі айқындалды.

Тірек сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, демократия, үшін X^2 (Хи-квадрат) әдісі.

Кіріспе. Жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысын білу мақсатында Алматы, Жамбыл және Түркістан облыстарында әлеуметтанулық сауалнама жүргізілді. Зерттеудің мақсаты халықтың жергілікті өзін-өзі басқару институты жайлы ой-пікірлерін анықтау, жергілікті өзін-өзі басқару саласының дамуына қандай мәселелер орын алуда және Қазақстандағы конституциялық реформалар жергілікті өзін-өзі басқару институтының дамуына қаншалықты дәрежеде әсер етуін айқындау.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Сауалнамаға әр облыстан 500 (барлығы 1500) респонденттен анкета арқылы сұрақ-жауап алынды. Олардың жас ерекшеліктері, білім деңгейлері әртүрлі. Қызмет атқаратын салалары, мемлекеттік қызметкер - 15,3%, мұғалім - 13,3%, студент – 13,1%, жеке кәсіпкер мен зейнеткерлер 9,1%-дан, дәрігер – 5,5%, ЖОО оқытушысы – 5,9%, қоғамдық ұйым мен саяси партия белсенділері – 4,9% бен 2,4% сәйкесінше. Сонымен қатар дәрігер 5,5%, үй шаруасындағы әйел – 6,3%, саудагер мен жалдамалы жұмысшы – 9,9% бен 6,3% сәйкесінше. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің 58,3%-ы әйел, 41,7%-ы ер азаматтар.

Талқылау. Социологиялық зерттеуге қатысатын респонденттердің басты жиынтығын анықтау үшін, облыс халқының жалпы санынан 18-ге дейінгі тұрғындардың санын шегереміз. Шыққан мән зерттеудің басты

жиынтығын білдіреді. Есеп мына формула бойынша жүргізіледі: $N = B - C$; N – басты жиынтық; B – халықтың жалпы саны; C – 18-ге дейінгі тұрғындар саны. Осыдан мынадай қорытынды шығады.

$$979500 - 479300 = 500200$$

Зерттеудің басты жиынтығы 500200 адам, социологиялық зерттеуге қатысатын адам санын (іріктелген жиынтық) анықтау үшін, $V = N \times 0,001$;

V – іріктелген жиынтық, N – басты жиынтық, басты жиынтық үлес салмағын 0,001-ге көбейту арқылы анықтаймыз [1].

$$500200 \times 0,001 = 500,2$$

Социологиялық зерттеудің іріктелген жиынтығы 500 адамды құрауда.

Сауалнамаға қатысқандардан «Сіз өз өңіріңіздегі жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген «қоғамның сұранысына» қандай баға берер едіңіз?» деп сұрағанымызда төмендегідей жауап алдық.

1-кесте

Жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысы

№	Жауап	Жамбыл облысы N-500 (%)	Алматы облысы N-500 (%)	Түркістан обл. N-500 (%)	N-1500 (%)
1	Жоғары	9,6	10,4	9,2	9,73
2	Орташадан жоғары	17,2	16,4	17,6	17,07
3	Орташа	31,6	31,0	32,6	31,73
4	Орташадан төмен	15,2	14,0	12,8	14,0
5	Төмен	11,6	12,8	12,2	12,2
6	Бағалай алмаймын	13,2	14,2	13,8	13,73
7	Жауап беруге қиналамын	1,6	1,2	1,8	1,53
Барлығы		100,0	100,0	100,0	100,0

Респонденттердің берген жауабынан белгілі болғандай сауалнамаға қатысқан әрбір үшінші адам орташа деген баға беруде. 17,07%-ы орташадан жоғары деп жауап берген. Төмен (12,2%) және бағалай алмаймын (13,73%) деп жауап бергендердің үлес салмағы жоғары (9,73%) деп жауап бергендерден де көп. Жалпы осы сұрақтың жауабынан белгілі болғандай жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысы орташа деңгейде екендігі белгілі болды. Мұның себебі халықтың көпшілігінің жергілікті деңгейдегі мәселелердің әлі күнге дейін жергілікті атқарушы органдардың шеше алмай отырғандығынан деуге болады. Жергілікті халық қауымдастыққа бірігіп өз мәселелерін өздері шешкеннен гөрі мәселені жоғарыдан келіп тындырып бергенін қалайды. Бірақ азаматтық қоғамда жергілікті мәселелер тек жергілікті деңгейде шешімін табуы тиіс. Бұған

халықтың көбі әлі сенбей отыр. Сондықтан да жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысы орташа деңгейде.

2-кесте

Бүгінгі күні жергілікті өзін-өзі басқару саласының дамуына қандай мәселелер орын алуда, Сіздің ойыңызша қандай кезек күттірмейтін шешімдер қабылдауды талап етуде

Жауап	Жамбыл обл. (%)	Алматы обл. (%)	Түркістан обл. (%)	N-1500 (%)
ЖӨБ-дың дамуын жетілдіріп, нақты заңдық және нормативтік-құқықтық базаның жоқтығы	25,6	26,2	22,8	24,87
Заңда белгіленіп анықталмаған және атқарушы билік орындары мен ЖӨБ органдарының қызметінің күзіреті белгіленбеген	17,8	19,2	20,8	19,27
Қазақстанда жергілікті салық жинау жүйесі нақтыланбаған	32,6	34,8	25,2	30,87
ЖӨБ органдарының меншіктік түсім базалары әлсіз, осы ЖӨӨБ органдарындағы базаны жетілдіру жолдары көзделмеген	24,4	22,8	21,6	22,93
ЖӨБ-ды әкімшілік-территориялық реформаны	20,4	19,2	17,6	19,07

жүргізбей дамыту мүмкін емес				
Шешімдерді қабылдау және орындауға нақты жауапкершілік жоқ	10,2	12,6	9,8	10,87
Елімізде саяси жүйені нақты өзгеріске ұшыратпаса ешқандай шешім қабылданбайды	9,6	10,4	12,8	10,93
Азаматтық қоғам тарапынан және төменнен толыққанды бастамашылық жоқ	25,2	24,4	27,6	25,73
Билік органдарына сайлау жүйесін өзгерту қажет	4,6	6,4	8,4	6,47
Жауап беруге қиналамын	1,2	1,6	1,8	1,53

Бүгінгі күні жергілікті өзін-өзі басқару саласының дамуына қандай мәселелер орын алуда, Сіздің ойыңызша қандай кезек күттірмейтін шешімдер қабылдауды талап етуде деген сауалымызға респонденттердің әрбір үшіншісі (30,87%) Қазақстанда жергілікті салық жинау жүйесі нақтыланбаған деген ойда. 25,73%-ы азаматтық қоғам тарапынан және төменнен толыққанды бастамашылық жоқ деген пікірде. Яғни азаматтық қоғамның толыққанды дамымағанын алға тартуда. Егерде азаматтық қоғам ойдағыдай жетілмеген жағдайда жергілікті қауымдастықтардың өздігінен құрылып, оның жергілікті мәселелерді шешуге белсене араласуы неғайбыл. Сауалнамаға қатысқандардың 24,87%-ы жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуын жетілдіріп, нақты заңдық және нормативтік-құқықтық базаның жоқтығы десе, 22,93%-ы жергілікті өзін-өзі басқару органдарының меншіктік түсім базалары әлсіз, осы жергілікті өзін-өзі басқару органдарындағы базаны жетілдіру жолдары көзделмеген деп жауап берген. Қазақстандағы жергілікті атқарушы биліктің, соның ішінде ауылдық округ әкімдерінің салықтық төлемдер мен меншіктік түсім базалары жоқ десек те болады.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде заңда белгіленіп анықталмаған және атқарушы билік орындары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметінің күзіреті белгіленбеген (19,27%), жергілікті өзін-өзі

басқаруды әкімшілік-территориялық реформаны жүргізбей дамыту мүмкін емес (19,07%), елімізде саяси жүйені нақты өзгеріске ұшыратпаса ешқандай шешім қабылданбайды (10,93%), билік органдарына сайлау жүйесін өзгерту қажет (6,47%) деген ұсыныс-пікірлерін білдірген. Ал мәселе ретінде шешімдерді қабылдау және орындауға нақты жауапкершілік жоқ (10,87%) деген көзқарас танытқан.

Осы сұрақтан белгілі болғандай жергілікті өзін-өзі басқару саласының дамуына кедергі болатын бірнеше мәселелерді сауалнамаға қатысқан барлық жұртшылық жақыннан білетіндігін көруге болады. Сұрақтың жауабына зер салатын болсақ барлығы да күнделікті өмірде жиі кездесетін мәселелер екендігі байқалады. Бір ғана жауапты талдайтын болсақ, шешімдерді қабылдау мен орындауға нақты жауапкершіліктің жоқтығы барлық тұрғындардың наразылығын тудыратындығы анық әрі айқын жағдай. Жергілікті атқарушы билік тұрғындарға байланысты қабылдаған шешімдері кейде оны орындау кезінде қарама-қайшылық тудырып отырады. Мұны жергілікті халық өте жақсы біледі, тіпті мұнымен бетпе-бет кездесіп отырады.

3-кесте

Қоғамдық және басқару институттарының халықтың қоғамдық белсенділігін арттыруына көмектесу деңгейі

Институт	Тіпті жәрдемдеспейді	Жәрдемдеспейді	Кейде жәрдемдеспейді	Кейде жәрдемдеседі	Жәрдемдеседі
Саяси партиялар	15,0	11,8	21,2	28,7	23,3
Қоғамдық ұйымдар	7,8	13,6	19,4	33,8	25,2
Кәсіподақ ұйымы	15,8	27,6	32,4	14,8	9,2
БАҚ	11,3	15,7	21,3	31,9	20,1
ЖӨБ органдары	28,1	22,6	15,4	17,7	16,3
Жергілікті атқарушы билік орындары	22,1	25,5	17,6	11,6	21,3

Сауалнамада белгілі болғандай респонденттердің пікірі бойынша саяси партиялар халықтың қоғамдық белсенділігін арттыруға кейде жәрдемдеседі (28,7%) екен. Жауап берушілердің 23,3%-ы толыққанды жәрдемдеседі деген ойда. Егер болымды жауап бергендердің жалпы пайызын (52,0%) қосатын болсақ саяси партиялар халықтың қоғамдық белсенділігін арттыруға едәуір көп мөлшерде көмектеседі.

Нәтижелер. Қоғамдық ұйымдар да өз тарапынан халықтың қоғамдық белсенділігін арттыруға атсалысуда. Респонденттердің берген жауабына қарағанда 33,8%-ы кейде жәрдемдеседі десе, 25,2%-ы жәрдемдеседі деген пікірде. Жалпы жиынтық 59,0%-ды құрауда. Бұған мысал ретінде азаматтық қоғам институттарының аймақтар мен өңірлерде жанданып жұмыс істей бастағанын айтуға болады. Оның үстіне қазір үкіметтік емес ұйымдарға

мемлекет тарапынан бюджеттен қаржыландыру арқылы әлеуметтік маңызы бар жобаларды орындауға мүмкіндік беруде. Бұл жобалардың бәрі халықтың көкейкесті мәселелерін шешуге өз үлестерін қосуда.

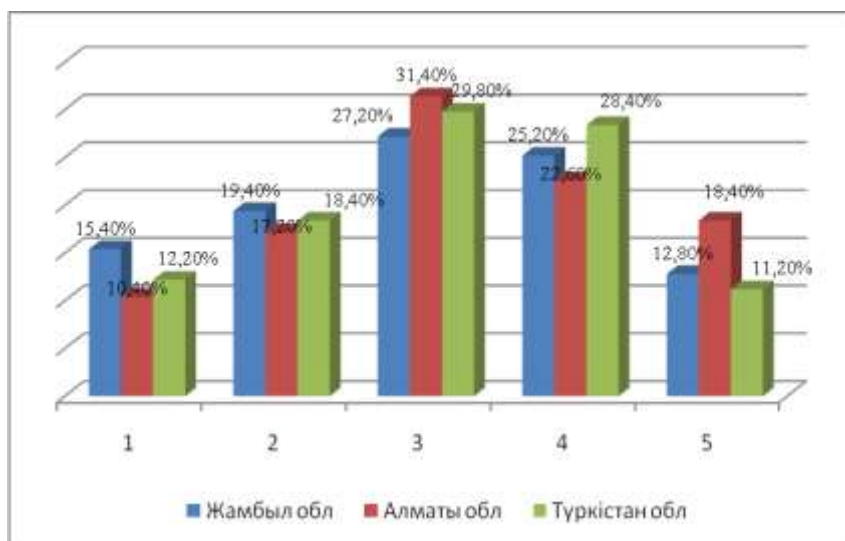
Сауалнамаға қатысқан тұрғындардың кәсіподақ ұйымының жұмысына көңілдері толмайтынын аңғаруға болады. Өйткені респонденттердің 14,8%-ы кейде жәрдемдеседі десе, 9,2%-ы жәрдемдеседі деген пікірде. Жалпы жиынтық 24,0%-ды құрауда. Ал, кейде жәрдемдеспейді, жәрдемдеспейді, тіпті жәрдемдеспейді деген нұсқаны белгілегендердің жалпы үлесі 76,0 пайыз. Осыған қарап кәсіподақ ұйымдары халықтың қоғамдық белсенділігін арттыруда өз деңгейінде қызмет атқара алмағандығын түсінуге болады.

Бұқаралық ақпарат құралдары азаматтардың қоғамдық белсенділігін арттыруда беделді күш екендігі белгілі. Тұрғындардың 52,0%-ы қоғамдық белсенділікті арттыруда БАҚ өзінің жәрдемін аямайтындығын айтуда.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдары халықтың қоғамдық белсенділігін арттыруда 34,0% жәрдемдеседі десе, жергілікті атқарушы билік органдары 32,9% жәрдемдеседі деген.

Азаматтардың қоғамдық белсенділігін арттыруға селсоқтық танытатын кәсіподақ ұйымы мен жергілікті атқарушы билік органдары болып отыр. Бұл екі институт та өздерінің күнделікті қызметін бір қалыпты орындап, ешқандай жаңа көзқарас пен әдістерді пайдаланбайтыны анықталды.

1-сурет. Қоғамдық ұйымдардың мемлекеттік билік орындарына ұсыныстары

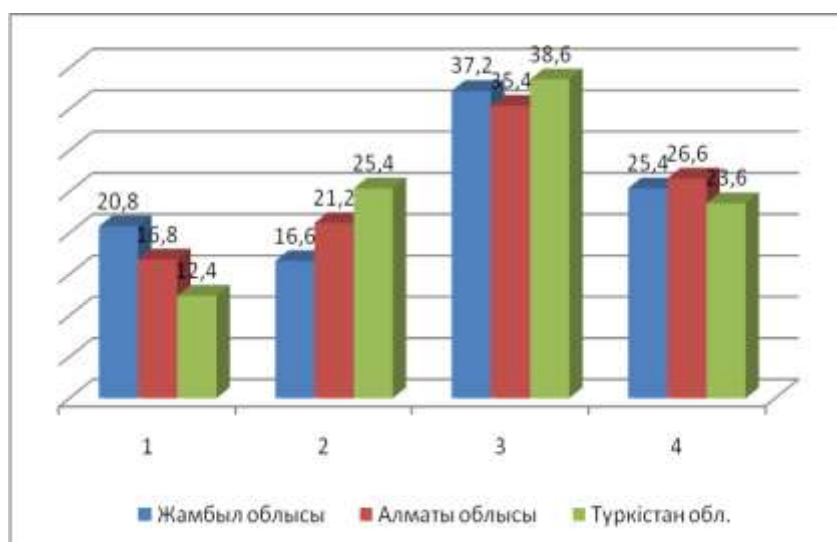
Сұрақтың жауап нұсқалары: 1) шынайы және жан-жақты зерттеу жүргізу (тақырыпқа байланысты); 2) мәселеге байланысты тың көзқарастар; 3) көкейкесті мәселелерді талқылауда қоғамдағы барлық деңгейдегі бұқараны тарту (араластыру); 4) халықтың билікке сенімін қалыптастыруда көмектесу; 5) әр түрлі мәселелерде қолдау көрсету.

Үш облыста да бірдей көрініс пайда болып отыр. Қоғамдық ұйымдардың мемлекеттік билік орындарына көкейкесті мәселелерді талқылауда қоғамдағы барлық деңгейдегі бұқараны тарту (араластыру) қажет деп жамбылдықтардың 27,2%-ы, алматылықтардың 31,4%-ы, оңтүстік қазақстандықтардың 29,8%-ы ұсыныс беріп отыр. Халықтың билікке сенімін

қалыптастыруда көмектесу қажет деп жамбылдықтардың 25,2%-ы, алматылықтардың 22,6%-ы және оңтүстік қазақстандықтардың 28,4%-ы айтуда. Қандай мәселе болмасын оған байланысты тың көзқарас керек екені белгілі. Осындай ұсынысты жамбылдық респонденттердің 19,4%-ы, алматылық жауап берушілердің 17,2%-ы, оңтүстік қазақстандық сұрақ-жауапқа қатысқандардың 18,4%-ы беру орынды деген пікірде. Сондай-ақ, шынайы және жан-жақты зерттеу жүргізу (тақырыпқа байланысты) керек деген ойға жамбылдықтардың 15,4%-ы, алматылықтардың 10,4%-ы, оңтүстік қазақстандықтардың 12,2%-ы қосылуда.

Жалпы зерттеу нәтижесінде қандай билік түрі болмасын барлық деңгейдегі атқарушы билік органдары бұқара халықпен санасып отыру қажеттігі анықталды. Сонда халықтың билікке сенімі артады және тың көзқарастар пайда болады.

2-сурет. Биліктің шешім қабылдау процесінде қалың жұртшылықты қатыстырудың тиімді жолдары

Сұрақтың жауап нұсқалары: 1) тұрғындарды оқыту және ағарту арқылы, әсіресе жастарды; 2) қалың жұртшылықтың пікірімен санасу үшін билікке қысым жасау арқылы; 3) ашық әрі әділ сайлау арқылы; 4) азаматтардың белсенділігін көтеру және жауапкершілік санасын қалыптастыру арқылы.

Биліктің шешім қабылдау процесіне қалың жұртшылықты қатыстырудың тиімді жолдары ретінде респонденттің көпшілігі ашық әрі әділ сайлау деп ойлайды екен. Облыстарға бөліп қарастыратын болсақ жамбылдықтардың 37,2%-ы, алматылықтардың 35,4%-ы, оңтүстік қазақстандықтардың 38,6%-ы ашық әрі әділ сайлау арқылы биліктің шешім қабылдауына қалың жұртшылық қатысады дейді. Бұған ешқандай күмән жоқ. Егер ашық әрі әділ сайлау өтетін болса халықтың көпшілігі дауыс берген тұлға немесе саяси партия өкілі өкілеттілік жасайды. Осылайша халық яғни қалың жұртшылық шешім қабылдау процесіне тікелей араласа алады.

Азаматтардың белсенділігін көтеру және жауапкершілік санасын қалыптастыру арқылы шешім қабылдау процесіне қатыстыруға болады деп жамбылдықтардың 25,4%-ы, алматылықтардың 26,6%-ы, оңтүстік

қазақстандықтардың 23,6%-ы ойлайды екен. Бұл да дұрыс пікір деуге болады. Жауапкершілік санасы қалыптасқан азаматтың белсенділігі жоғары болары сөзсіз.

Қалың жұртшылықтың пікірімен санасу үшін билікке қысым жасау арқылы шешім қабылдауға қатысу жолын таңдағандар да бар. Бірақ бұл жол тиімсіз екенін қоғамдық-саяси жағынан пайымдау қиын емес. Бұның соңы саяси тұрақсыздыққа, әлеуметтік шиеленіске және экономикалық дағдарысқа апаруы мүмкін. Дегенмен де бұл жауап нұсқасын таңдағандар бар. Мысалы, жамбылдықтардың 16,6%-ы, алматылықтардың 21,2%-ы, түркістандықтардың 25,4%-ы. Мұндай тәуекелге Алматы облысы мен Түркістан облысынан сауалнамаға қатысқан жауап берушілер барамыз деген пиғылда. Мұның да өзіндік себептері жоқ емес. Міндетті түрде шешімін таппаған мәселелер тұрғындарды осы жолға итермелейтіні айқын.

4-кесте

Қоғамдық институттардың қызметінің ашықтығы мен жариялылық деңгейінің бағасы (5 ұпаймен)

№	Жауап	Жамбыл облысы	Алматы облысы	Түркістан обл.	N-1500
1	ЖӨБ органы	3,0	3,0	3,0	3,0
2	Жергілікті атқарушы билік органы	3,15	3,16	3,15	3,15
3	Саяси партиялар	3,82	3,84	3,81	3,82
4	Қоғамдық ұйымдар	4,13	4,25	4,14	4,17
5	Кәсіподақ ұйымы	3,21	3,1	3,2	3,17
6	БАҚ	4,23	4,12	4,16	4,17

Қоғамдық институттардың ашықтық пен жариялылық деңгейін бағалау қиынға соғары белгілі. Оның үстіне жергілікті өзін-өзі басқару органы әлі өз деңгейінде жұмыс атқара алмаған жағдайда оған баға беру қалың жұртшылық үшін оңайға түскен жоқ. Сауалнама барысында жауап берушілердің көп сұрақ қойып оларға қанша баға қоямыз деген ой мазалады. Өйткені расында да елімізде жергілікті өзін-өзі басқару институты түбегейлі дамып өз деңгейінде жұмыс істеп жатқан жоқ. Оның үстіне бұл институттың қызметінің ашықтығы мен жариялылығына баға беру қажет. Соған қарамастан үш облыстың да респонденттері бұл органға «3» деген баға қойды.

Жергілікті атқарушы билік органдарына халықтың берген бағасы «3,15». Яғни үштен жоғары бағаға қол жеткізді.

Саяси партиялардың ашықтығы мен жариялылығына «3,82» деген баға қойылды. Елімізде қазіргі таңда қоғаммен белсене араласа қызмет атқарып жатқан жалғыз партия бар. Оны барлық отандастар біледі. «AMANAT» партиясы барлық елдімекендерде өздерінің филиалдарын ашып халықпен

қоян-қолтық араласуда. Олардың мәселелеріне құлақ асуда. Сондықтан болар жауап берушілердің саяси партияға оң көзқарас танытуда.

Қоғамдық ұйымдар мен бұқаралық ақпарат құралдары халықтың сеніміне бірте-бірте ие болып келеді десек қателеспейміз. Өйткені респонденттер бұл институттарға «4,17» деген баға қойған. Ал, кәсіподақ ұйымы болса «3,17» деген бағамен алты институттың ортасынан төртінші орын алуда.

Гипотезаларды тексеру үшін χ^2 (Хи-квадрат) әдісі 1900 жылдары Карл Пирсон тарапынан пайдаланылған [2]. Бұл әдіс теңеулердің теориялық тұжырымы мен тәжірибелік мәліметтердің ара қатынасын тексеру үшін қолданылады. Яғни екі әлеуметтік құбылыс арасындағы байланысты зерттейді.

χ^2 (Хи-квадрат) таңдалып алынған екі сұрақтардағы теориялық жиілік пен бақыланған жиілік арасындағы байланыстың мәнін, бір-біріне тәуелділік және тығыз байланыстығын анықтайды [3].

Бақыланған жиілік саны арқылы теориялық жиілік санын табады. Сондай-ақ еркіндік дәрежесі де есептеледі. Оған екі сұрақтың жауап нұсқаларының саны арқылы қол жеткізеді [4].

Қазақстандағы саяси құрылыс тәуелсіздік алғаннан кейін демократиялық түрде болды деп халықтың көзқарасы бір арнаға тоғысуда. Ал, демократия туралы түсінігі әр алуан. Осыдан мынадай болжам шығады. Қоғамдағы саяси құрылыс халықтың демократиялық түсінігіне тікелей туелді. Яғни халық қандай саяси режимде өмір сүріп отырса, сол құрылыстың ерекшелігін бойына сіңіре бастайды. Мысалы, сауалнамада Қазақстанның 1905-1916 жылдарда да демократиялық жүйеде өмір сүрді деген пікірді көруге болады. Бұл тарихи оқиғалардың желісімен құрылған болжам мен пайым десек қателеспейміз. Сонымен қатар, В.Ленин, И.Сталин, Н.Хрущев, Л.Брежнев және М.Горбачев кезеңдерінде де демократия болды деп жауап берген респонденттерді көруге болады. Мұның да сол кезеңде өмір сүрген азаматтардың айтуы немесе әдебиеттерден алған мәліметтері бойынша өздерінің көзқарасы деп тұжырымдайық. Қазақстан ешқашан демократиялық ел болған емес деген пікір қазіргі қоғамдағы болып жатқан саяси процестерге байланысты айтылған наразылық деп ойлайық. Қоғамда барлық азаматтардың ойы жерден шығады деп айту қиын. Пікір алуандылығы болған жерде өзгеріс пен даму да орын алып жатады. Сондықтан әр түрлі пікірге ие болу да керекті құбылыс. Салыстырмалы кестеде көрсетілгендей Қазақстандағы саяси құрылыс халықтың демократиялық түсінігіне тікелей тәуелді деген болжамымызды тексеріп көреміз.

5 - Кесте

Қазақстанның қазіргі саяси өмірі және демократияны таңдау жолы

Сіз қалай ойлайсыз, барлық ел демократияға бір жолмен барады ма, әлде әр елдің демократияға барар өз жолы бар ма?	Қазақстанның қазіргі саяси өмірі қай бағытта дамуда?					Σ
	Демократиялық бағытта	Ескі советтік тәртіп қайта орнау	Хаос, анархия өршіп, мемлекеттік төңкеріс қаупі	Авторитаризм, диктатура қалыптасуда	Жауап беруге қиналамын	
барлық ел демократияға бір жолмен барады	206 155,8	28 41,8	9 21,7	28 29	19 41,8	290
Әр елдің демократияға барар өз жолы бар	525 555,1	150 148,8	66 77,1	113 103,3	179 148,7	1033
Жауап беруге қиналамын	75 95,1	38 25,4	37 13,2	9 17,7	18 25,5	177
Σ	806	216	112	150	216	1500

$$X^2 = (206-155,8)^2 / 155,8 + (28-41,8)^2 / 41,8 + (9-21,7)^2 / 21,7 + (28-29)^2 / 29 + (19-41,8)^2 / 41,8 + (525-555,1)^2 / 555,1 + (150-148,8)^2 / 148,8 + (66-77,1)^2 / 77,1 + (113-103,3)^2 / 103,3 + (179-148,7)^2 / 148,7 + (75-95,1)^2 / 95,1 + (38-25,4)^2 / 25,4 + (37-13,2)^2 / 13,2 + (9-17,7)^2 / 17,7 + (18-25,5)^2 / 25,5 = 110,84$$

$$X^2 = 110,84$$

Тендеудің еркіндік дәрежесін табамыз.

$$Sd = (r-1)(c-1) = (3-1)(5-1) = 8$$

Пирсон кестесіндегі (t) 0,05 мән мен 8 санының қиылысындағы мәнге қараймыз. Ол 15,51-ге тең.

$$t = 15,51$$

$$X^2 > t$$

Тұжырым: Қазіргі Қазақстанның саяси өмірі демократияны таңдау жолына тәуелді болмай шықты. Салыстырмалы кестеде байқағанымыздай респонденттердің жартысынан көбі (53,73%) демократиялық бағытта дамуда деген. Қоғамдағы саяси процесс бір немесе он жылда дамымайды. Бұған түбегейлі, тереңнен басталған іргетас пен оған дайындық қажет. Қазақстан тәуелсіздік алған жылдан бері демократиялық қоғам құру жолында және ол саясатты сауатты жүргізіп келеді. Сауалнама нәтижесінде халық та біртіндеп осыны түсініп келе жатқанын көруге болады.

Конституциялық реформа дегенімізі конституцияға жасалған өзгерістер мен толықтырулар жайлы болып отыр. Бұл жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына қаншалықты әсер етті. Осыны сараптап көрсек.

Қорытынды. Зерттеудің нәтижесінде келесі қорытындылар алынды:

Жергілікті өзін-өзі басқару институты тек ауылдық жерлерде ғана емес, қалаларда да, жалпы мемлекеттің барлық басқару жүйесінде көрініс табуы

керек. Жергілікті өзін-өзі басқару қоғамның сұранысына қашан ие болатынын күтпестен енгізу іс-қимылдарын нақтылау қажет.

Жергілікті өзін-өзі басқару тек мемлекеттің қызметі ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және демократиялық бағытты нарықтық экономика мен қоғамдық институттардың қызметі болып табылады. Зерттеу нәтижесінде тұрғындардың өңірлердегі жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысына берген бағасын сараптай келе, сауалнамаға қатысқан әрбір үшінші адам (31,73%) орташа деген баға берген. 17,07%-ы орташадан жоғары деп жауап берсе, төмен (12,2%) және бағалай алмаймын (13,73%) деп жауап бергендердің үлес салмағы жоғары (9,73%) деп жауап бергендерден де көп. Жалпы осы сұрақтың жауабынан белгілі болғандай жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысы орташа деңгейде екендігі белгілі болды. Мұның себебі халықтың көпшілігінің жергілікті деңгейдегі мәселелердің әлі күнге дейін жергілікті атқарушы органдардың шеше алмай отырғандығынан деуге болады. Жергілікті халық қауымдастыққа бірігіп өз мәселелерін өздері шешкеннен гөрі мәселені жоғарыдан келіп тындырып бергенін қалайды. Бірақ азаматтық қоғамда жергілікті мәселелер тек жергілікті деңгейде шешімін табуы тиіс екендігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Бұған халықтың көбі әлі сенбейді. Сондықтан да жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына деген қоғамның сұранысы орташа деңгейде.

Әдебиеттер тізімі

1. Тәжин, М.М. Әлеуметтану 2-кітап [Мәтін]: Оқулық / М.М.Тәжин. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 339 б.
2. İÇLİ, Tülin. Sosyal bilimlerde istatistik. [Мәтін] – Ankara, Н.Ü. Fen Fakültesi Basımevi. – 1997. 185 s.
3. Анурин, В.Ф. Эмпирическая социология[Мәтін]: Учебное пособие для вузов / В.Ф. Анурин. – М.: Академический Проект, 2003. – 288 с.
4. GÖKÇE, Birsen. Toplumsal bilimlerde araştırma. [Text] / В. Gokce – Ankara, Savaş. – 1992. 434

Мақала редакцияға 17.05.23 түсті.

Альмуратов Б. Т.

Таразский региональный университет им.М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

МОНИТОРИНГ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ О СОСТОЯНИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. На основе проведенного социологического опроса о влиянии института местного самоуправления на демократические процессы выявлен определенный результат исследования точек зрения жителей трех областей. Рассмотрены спрос общества на развитие местного самоуправления, вопросы, затрагивающие на сегодняшний день развитие сферы местного самоуправления, решения, требующие, по мнению населения, неотложных принятий, уровень оказания помощи общественных и управленческих институтов повышению общественной активности населения, а также эффективные пути вовлечения общественности в процесс принятия властями решений. Посредством анкеты выбраны мнения и вынесен ее результат. По таблице Пирсона составлена сравнительная таблица из двух вопросов, вычислены значения и определено, какая из двух социальных явлений является наиболее значимым. По данному методу

установлено, что политическая жизнь современного Казахстана не зависит от пути выбора демократии.

Ключевые слова: местное самоуправление, демократия, Икс 2 (Хи-квадрат) метод.

Almuratov B. T.

M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

MONITORING OF PUBLIC OPINION ON THE STATE OF THE DEMOCRATIC PROCESS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Abstract. On the basis of a sociological survey conducted on the influence of the institution of local self-government on democratic processes, a certain result of a study of the points of view of residents of three regions was revealed. The demand of the society for the development of local self-government, issues affecting the development of the sphere of local self-government today, decisions that, in the opinion of the population, require urgent adoption, the level of assistance provided by public and administrative institutions to increase the public activity of the population, as well as effective ways to involve the public in the process decision making by the authorities. By means of the questionnaire, opinions were selected and its result was made. According to the Pearson table, a comparative table of two questions was compiled, the values were calculated and it was determined which of the two social phenomena is the most significant. Using this method, it has been established that the political life of modern Kazakhstan does not depend on the path of choosing democracy.

Keywords: local self-government, democracy, X 2 (Chi-square) methods.

Reference

1. Tazhin M. M. Әлеуметтану 2-кітап [Sociology Book 2]: textbook / General Ed. other.– Almaty: Kazakh University, 2005. – 339 pages. [in Kazakh]
2. İÇLİ, Tülin. Sosyal bilimlerde istatistik – Ankara, H.Ü. Fen Fakültesi Basımevi. – 1997. 185 s. [in Turkish]
3. Anurin V. F. Empiricheskaya sociologiya [Empirical sociology]: A Study of vuzov. - M.: academic project, 2003. - 288 p. [in Russian]
4. GÖKÇE, Birsen. Toplumsal bilimlerde araştırma. – Ankara, Savaş. – 1992. 434 [in Turkish]

Экономикалық-экологиялық ғылымдар

Экономико-экологические науки

Economics and Environmental Sciences

FTAMP 06.51.77

У.К. Раймбекова (orcid-0000-0001-7240-3237)

Менеджмент магистрі

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан
e-mail: Ukan_r@mail.ru*

<https://doi.org/10.55956/NXTD9002>

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЕАЭО ЕЛДЕРІНІҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҒЫНТМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Қазіргі халықаралық саяси қарама-қайшылықтар жағдайында кез келген мемлекет үшін көрші елдермен сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты нығайту басты міндет болып табылады. 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Ресей, Қазақстан, Беларусь, Армения және Қырғызстан мемлекеттерін біріктіретін Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) жұмыс істей бастады. Бұл өңірлік интеграциялық ұйымның мақсаты тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің, капитал мен жұмыс күшінің қозғалыс еркіндігі, сондай-ақ экономика салаларында үйлестірілген, келісілген және бірыңғай саясатты жүргізуді қамтамасыз ету.

ЕАЭО елдерінің өзара инвестициялық ынтымақтастық негіздерін қарастыруға арналған көптеген зерттеулерге қарамастан, қазіргіәлемдік экономиканың ерекшеліктері негізгі геосаяси және макроэкономикалық әріптестік шеңберінде өзара инвестициялық ынтымақтастық құрылымын зерттеуді талап етіп отыр.

Мақалада ЕАЭО-қа мүше елдердің инвестициялық қызметінің негізгі үрдістеріне талдау жүргізілді, өзара тікелей инвестициялар құрылымының ерекшеліктері, экономикалық қызмет түрлері бойынша одақ елдерінің негізгі капиталына салынған инвестициялар көлемі талданып, инвестициялардың қарқындылық индексі бағаланды. Зерттеу барысында тиімді инвестициялық ынтымақтастыққа жету жолында одақ мемлекеттердің алдында тұрған проблемалар және өзара ынтымақтастық экономикалық және қаржылық интеграциясының перспективалары анықталды.

Тірек сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), инвестициялық саясат, негізгі капиталға салынған инвестициялар, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ), өзара тікелей инвестициялар құрылымы.

Кіріспе. ЕАЭО құру туралы шартқа 2015 жылғы 1 қаңтарда қол қойылды. Шартқа сәйкес ЕАЭО құрамына бес ел – Ресей, Беларусь, Қазақстан, Армения және Қырғызстан кіреді. Бұл одақ аумақ бойынша 20 млн. шаршы шақырымнан асатын ірі интеграциялық бірлестіктердің бірі саналады және жер құрлығының шамамен 15% аумағын құрайды [1].

Шарт шеңберінде тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің, капитал мен жұмыс күшінің қозғалыс еркіндігі қамтамасыз етілетін экономикалық одақ құруды және осы құжатта одақ шеңберіндегі халықаралық шарттарда айқындалған экономика салаларында үйлестірілген, келісілген бірыңғай саясатты жүргізу бекітілген.

Еуразиялық экономикалық одақтың құрылу және қалыптасу тарихы жаһандық экономикалық дағдарыстарды, сондай-ақ сыртқы және ішкі сын-қатерлерді жеңе алумен тығыз байланысты. Одақ барлық сын - қатерлердің көпшілігін сәтті еңсере алды, бұл Одақтың интеграциялық бірлестік ретіндегі қалыптасқандығын айқындап берді. Еуразиялық интеграция Одаққа мүше мемлекеттер үшін қажетті тірек болып табылатынын мойындау керек.

Біріншіден, ЕАЭО-бұл бірыңғай қағидалар бойынша жұмыс істейтін 184 млн адамды құрайтын орасан зор ішкі нарық [2]. ЕАЭО -қа мүше бірқатар мемлекеттерге бұрын-соңды болмаған санкциялық қысымға қарамастан, ұлттық үкіметтердің, Еуразиялық экономикалық комиссияның және бизнестің бірлескен күш-жігерімен экономиканың нақты секторында оң серпінді қамтамасыз етуге қол жеткізілді [3].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Инвестициялық ынтымақтастықтың басым бағыттарының бірі ЕАЭО-ның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясында айқындалған. Нарық ауқымы мен интеграциялық жобалардың тартымдылығы есебінен (2030 жылға қарай жинақталған эффект) үшінші елдерден инвестициялар тарту әлеуеті 90 млрд АҚШ долларын құрауы мүмкін [4].

ЕАЭО-ның әлемдік экономикадағы рөлін анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі жалпы ішкі өнім және оның әлемдік ЖІӨ-дегі үлесі болып табылады. ЕАЭО елдерінің жиынтық номиналды ЖІӨ 2021 жылы 2066,7 млрд. доллар құрады, бұл әлемдік ЖІӨ-нің 3,6%. ЖІӨ-нің негізгі үлесі-86,0% Ресейге, ал төменгі үлесі-0,42% Қырғызстанға тиесілі (кесте 1).

Кесте 1

ЕАЭО-ға мүше елдердің ЖІӨ (млрд. долл.)

	2017	2018	2019	2020	2021
ЕАЭО	1 815 278	1 920 744	1 961 977	1 745 128	2 066 771
Армения	11 527	12 458	13 619	12 642	13 862
Беларусь	54 697	59 954	64 506	60 846	68 171
Қазақстан	166 806	179 338	181 666	171 084	197 111
Қырғызстан	7 703	8 271	8 871	7 781	8 741
Ресей	1 574 544	1 660 724	1 693 315	1 492 776	1 778 886

Еуразиялық экономикалық одақ елдерінің ЖІӨ-нің қарастыра отырып, 2021 жылы өсу тенденциясының қалыптасқанын атап өткен жөн. Кестеден көріп отырғанымыздай, елдер экономикасының дамуы біркелкі емес және бұл жиынтық ЖІӨ-ге де әсеретеді. Сондықтан ЕАЭО-ға мүше басқа елдердің инвестициялық қызметінің жай-күйін зерттеу өзекті болып қала береді. Осы орайда, ҚР Президенті келесі мәселені ерекше атап өтті: «одақтың басқа елдерімен өнеркәсіптік ынтымақтастықтың әлеуеті әлі толық ашылмаған және ірі өзекті инвестициялық жобалардың тапшылығы бар, сондықтан кооперациялық байланыстар мен жобалар өте маңызды» [5].

2021 жылы (Қырғызстан мемлекетін есепке алмағанда) жинақталған өзара инвестициялардың жалпы көлемінің өсуі ЕАЭО - ға мүше барлық елдерде байқалды. Қазақстанда аталған көрсеткіш 15,4% құрады (жоғарғы көрсеткіш), Армения мен Ресейде өсім біршама қалыпты (9,8% және 9,1% тиісінше), ал Беларусьте бұл көрсеткіш 5,5% - ға тең болды.

Егер 2021 жылы өзара инвестициялардың құрылымын қарастыратын болсақ, онда негізгі инвестор ретінде Ресей мемлекетін болып табылады, көрсеткіші 447,4 миллион долларға тең. (кесте 2). Инвестор ретінде әрекет ететін екінші мемлекет -Қазақстан (253,6 млн. доллар). Инвестицияны алушыларға келетін болсақ, мұнда да Ресей көшбасшы бастап отыр (276,2 млн. долл.) және Қазақстан (253,6 млн. долл.). Айта кету керек, бұл

көрсеткіштер Ресей мен Қазақстанның өзара инвестициялық ынтымақтастық нәтижесі болып табылады.

Кесте 2

2021 жылғы өзара тікелей инвестициялар құрылымы, млн.долл.

Инвесторлар	Инвестицияны алушы мемлекеттер					
	Армения	Беларусь	Қазақстан	Қырғызстан	Ресей	Барлығы
Армения	x	0,3	-0,2	-	18,3	18,4
Беларусь			-5,2	-0,9	14,4	8,3
Қазақстан				3,2	250,4	253,6
Қырғызстан						
Ресей	63	66,3	264,1	54		447,4
Барлығы	63	66,6	253,6	56,3	2676,2	715,7

2021 жылы ЕАЭО - ға мүше елдерде 2020 жылмен салыстырғанда тікелей инвестициялардың айтарлықтай - 169% -ке өсуі байқалды (сурет 1.). Бұл көрсеткіш пандемияға дейінгі 2019 жылдың ең жоғары мәнінен 2,6 есеге артқан, шамамен 47 194,1 млн. долл.

Сурет 1. ЕАЭО елдеріне салынған тікелей инвестициялар ағыны, 2017-2021 жж., млн. АҚШ долл.

Сондай-ақ, ЕАЭО-ға мүше елдер арасында әлемдік капитал қозғалысына белсенді қатысу байқалады. 2021 жылы әлемдік ЖІӨ-нің 2,1%, импорттың 2,7% және әлемдік экономикадағы тікелей шетелдік инвестициялардың экспортының 3,8% құрады. Бұл ЕАЭО елдерінен ТШИ-нің келуі де, кетуі де әлемдік экономикадағы салмағынан асып түсетінін білдіреді [6].

Әрине, ЕАЭО шеңберінде өзара инвестициялық байланыстардың теңдестірілген матрицасы туралы айту әлі де болса ертерек. Ресей мен Қазақстан екі негізгі ойыншы ретінде әрекет етеді, ал Беларусь еліне тартылған ТШИ-нің жекелеген экономикалық аймақтарға маңызы зор.

Тікелей шетелдік инвестициялар жоғары технологиялық салаларда, мысалы су-энергетикалық кешенде, әсіресе Орталық Азияда осы салаға деген инвестицияның жоғары қажеттілігіне қарамастан, инвестициялық ресурстар көлемі төмен болып саналады. Тікелей шетелдік инвестициялар

көлемі әлі дежаңартылатын электр энергетикасында да, «Жасыл» экономика жобаларында да шамалы [7].

Шетелдік инвестицияларды тарту бойынша ЕАЭО елдерінің реципиент елдер рейтингінде орындары жоғары емес. Осыған қарамастан, жекелеген елдер, атап айтқанда Қазақстан тек Ресейден ғана емес, Қытайдан да айтарлықтай инвестиция тартады. Инвестициялар экспорты бойынша Ресей көш бастап тұр, ал капиталдың кету деңгейі жоғары, атап айтқанда портфельдік және басқа инвестициялар түріндегі капиталдардың елден шығарылуы. Одақ елдерінде бизнесті оффшорлаудағы үлкен мәселесінің бар екендігінде айтакету керек (кесте 3).

Кесте 3

Елдер бойынша тікелей инвестициялар ағыны (млн.долл.)

	2019ж.		2020 ж.		2021 ж.	
	елге	елден	елге	елден	елге	елден
Армения	100,3	-	58,6	-	366,4	-
с.і. ЕАЭО	16,7	-0,9	-92,3	-	83,1	
Беларусь	1 273,3	-3,8	1 393,2	82,7	1 230,7	-79,2
с.і. ЕАЭО	459,1	-58,5	475,5	19,9	443,5	-14,0
Қазақстан	3 730,9	-2 173,6	7 219,5	1 369,2	4 584,3	2 663,2
с.і. ЕАЭО	474,4	283,3	274,2	111,1	985,3	360,5
Қырғыстан	341,4	4,7	-580,5	1,9	562,7	2,0
с.і. ЕАЭО	0,3	-2,7	-59,4	0,1	89,0	-0,1
Ресей	31 974,8	21 923,1	9 478,8	5 847,0	40 450,0	65 882,8
с.і. ЕАЭО	179,5	850,7	87,7	542,0	331,3	1 256,7

Дегенменде, ЕАЭО елдері, одақ дамуындағы қарапайым көрсеткіштеріне қарамастан, әлемдік аренада өз орнын бекітіп, біртұтастығын әлемге жариялап отыр. Бүгінгі таңда ЕАЭО-ның дамуында нақты белгілі бір артықшылықтары байқалады [8].

ЕАЭО шеңберіндегі инвестициялық ынтымақтастықтың аса маңызды саласы - өзара тікелей шетелдік инвестициялар екенін жоғарыда айтылып кетті. Өзара ТШИ ағындарының құндық түрдегі көлемі 2017 жылы 1132 млн. доллардан 2021 жылы 1932 млн. долларға дейін өсті (кесте 4).

Кесте 4

ЕАЭО елдеріне ТШИ ағындарының динамикасы, млн. долл.

	2017	2018	2019	2020	2021
Одаққа мүше емес елдерден келетін ТШИ	33560	9196	36279	17073	45262
Өзара ТШИ	1132	1510	1130	671	1932
Жиынтық ТШИ	34692	10706	37409	17744	47194
Өзара ТШИ үлесі,%	3,3%	14,1%	3,0%	3,8%	4,2%

Айта кету керек, егер 2020 жылы жалпы инвестициялардың қысқаруы 2017 жылмен салыстырғанда 59,2% -төменға болса, онда 2021 жылы жалпы инвестициялар 2020 жылмен салыстырғанда 3,4 есе өсті, бұл бірлестік елдеріндегі қолайлы инвестициялық жағдайды көрсетеді. Бұл өсімді, ең

алдымен, пандемиядан кейін экономиканың қалпына келуімен түсіндіруге болады.

ЕАЭО ішінде жинақталған тікелей инвестициялар капиталының бөлістірілуі тең емес. Егер Беларусь, Қазақстан және Ресей елдері инвесторлар үшін тартымды болса, онда Армения мен Қырғызстан елдерінің инвестициялық тартымдылығы төмен (кесте 5).

Өзара инвестициялардың құндық мәндегі аса ірі реципиенті Қазақстан болып табылады. Қазақстан Арменияға қарағанда 3,2 есе көп капиталды жинақтап отыр. Алайда, Армения үшін бірлестік елдерінен тартылған инвестициялар әлдеқайда маңызды: елге тартылған барлық инвестициялар ішінен ЕАЭО-дан жинақталған капиталдың 32,3% құрайды, бұл Қазақстанмен салыстырғанда 10 есеге жоғары.

Кесте 5

ЕАЭО елдерінде жинақталған тікелей инвестициялар, 2021 ж. млн. долл.

	Армения	Беларусь	Қазақстан	Ресей
Барлығы	5630,6	15262,4	169102,2	610082,5
ЕАЭО елдерінен	1851,6	4791,7	6165,6	5235,4
ЕАЭО үлес салмағы, %	32,88	31,40	3,65	0,86

Бұл жағдай интеграцияның Армения экономикасына оң әсерін және Еуразиялық интеграцияның басқа ұлттық экономика салаларына да терендету үшін қолда бар резервтерді көрсетеді [9].

Зерттеу нәтижелері. Қазіргі уақытта Еуразиялық одақ мемлекеттері арасындағы инвестициялық ынтымақтастық деңгейін дамытуды қиындататын бірқатар кедергі факторларды атап көрсетуге болады:

1) экономика және қаржы саласы бойынша одақ арасындағы даму деңгейінің біршама алшақтықтары.

2) қаржы ресурстар тапшылығының ЕАЭО елдерінен түрлі нысандағы капитал салымдарының кетуіне әсер етуі.

3) қолайсыз инвестициялық ахуал және мемлекеттердің макроэкономикасының тұрақсыздығы және жоғары инфляциялық деңгейі.

4) үшінші елдермен инвестициялық ынтымақтастыққа бағдарлануы. Мысалы, Беларусьта шетелдік инвесторлар үшін басты кедергі мемлекеттің экономикадағы үлкен үлесін және жекешелендірудің күрделі шарттарын бөліп көрсетуге болады.

Еуразиялық даму банкінің деректері бойынша ЕАЭО елдерінде жинақталған инвестициялардың жиынтық көлемі кемінде 1 млн. долл. құрайды, сондай-ақ шағын инвестициялары бар 300-ден астам жобалар жүзеге асырылады. ЮНКТАД әдіснамасына сәйкес өзара инвестициялар қарқындылығының индексі (III - Investment Intensity Index) есептеуге болады:

- III = $(I_{tt}/I_{tw}) / (I_{rw}/I_{ww})$ мұндағы, I_{tt} -аймақтық өзара инвестициялар;

- I_{rw} -аймақтық жиынтық инвестициялар;

- I_{ww} -жиынтық әлемдік инвестициялар.

Жоғарыда келтірілген көрсеткіш ЕАЭО-ға мүше елдерден өңірге салынған ТШИ көлемін әлемдік ТШИ-ғы үлесі негізінде салыстырып бағалауға мүмкіндік береді.

Кесте 6

ЕАЭО өзара жинақталған инвестициялардың қарқындылық индекcін есептеу көсеткіштері, млн.долл.

	2019ж.	2021ж.
ЕАЭО өзара ТШИ (Irr)	1130	1932
ЕАЭО жиынтық ТШИ (Irw)	37409	47194
Әлемдік жиынтық ТШИ (Iww)	1481000	15820000

Жоғарыда 6 кестеде келтірілген мәліметтер негізінде есептеулер жүргіземіз:

$$I_{2019} = 0,0302/0,0252 = 1,19$$

$$I_{2021} = 0,4093/0,0298 = 1,37$$

Есептеуден көріп отырғандай, ТШИ жиынтық құн көлемінің ұлғаюы өзара инвестициялар қарқындылығы индекcінің артуына әсер етті, яғни ЕАЭО елдері әлемнің тыс елдеріне қарағанда одаққа қатысушы мемлекеттердің экономикасына тікелей инвестицияларды қарқынды сала бастағанын көре аламыз. Осылайша, одақ елдерінің өзара инвестициялауға деген бейімділігі сақталынып отыр [10].

Ғылыми нәтижелерді талқылау. Еуразиялық үкіметаралық кеңестің 2022 жылғы отырыс қорытындысы бойынша Еуразиялық қайта сақтандыру компаниясын құру туралы келісімге ЕАЭО - ға мүше барлық мемлекеттер қол қойды. Келісімнің негізгі міндеттері-өзара сауда, инвестициялар көлемін ұлғайту, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер арасындағы экономикалық интеграцияны дамыту, инвестициялық тартымдылықты арттыру және ЕАЭО мүше мемлекеттердің үшінші елдермен сауда-экономикалық байланыстарын кеңейту.

Осылайша, қазіргі уақытта келесі бағыттарға назар аудару керек:

1. Отын-энергетика кешені, металлургия, машина жасау және т. б. сияқты аса маңызды салаларда ЕАЭО-да өзара инвестицияларды және трансұлттық компанияларды құруды ынталандыру.

2. Инфрақұрылым объектілеріне инвестицияларды ынталандыру, бұл ЕАЭО елдерінің экономикалық дамуының катализаторы бола алады.

3. Одақ мемлекеттердегі инфляцияның, валюта бағамдарының және пайыздық мөлшерлемелердің салыстырмалы түрде болжанатын қарқынын қамтамасыз ету отырып, инвестициялық ахуалды жақсарту.

4. Одаққа мүше мемлекеттердің Жібек жолының экономикалық белдеуін ұштастыру жобасына қатысуы, ал бұл өз кезегінде Еуразияның негізгі халықаралық көлік дәліздері: «Батыс Еуропа — Батыс Қытай», «Солтүстік — Оңтүстік», «Шығыс - Батыс» және Солтүстік теңіз жолы бойынша халықаралық логистикалық орталықтар мен хабтардың заманауи жүйелерін құруды көздейді [11].

Қорытынды. Еуразиялық интеграцияны дамытудың 2025 жылға дейінгі стратегиялық бағыттарын іске асыруын қамтамасыз ету, өзара сауда деңгейін ұлғайтуға және ЖІӨ-нің өсуіне бағытталған қажетті үйлестірілген іс-шаралар одақ арасындағы өзараинвестциялық интеграциялаудың жаңа табысты нәтижеге қол жеткізуге ықпал ететін болады. ЕАЭО-ның жиынтық әлеуеті Вьетнам, Иран, Сингапур, Сербия, Қытай сияқты көптеген басқа елдермен еркін сауда саласындағы кең ауқымды мәселелерді шеше отырып, инвестициялық ынтымақтастық саласында диалог жүргізуге мүмкіндік

береді. Египет, Израиль және бастапқы кезеңде Үндістан елдерімен сауданы либерализациялау туралы келіссөздер жүргізілуде [12].

Сонымен, сыртқы экономикалық қызмет аясында одаққа қатысушы барлық мемлекеттер өз елінің базасында тікелей шетелдік инвестицияларды белсенді түрде тартатын инвестициялық саясатты қалыптастыратын болады. Ал, жүргізілген зерттеу негізінде одақ басқа мемлекеттермен және өңірлік интеграциялық құрылымдармен өзара тығыз ынтымақтастықты орнату арқасында инвестициялық ынтымақтастық перспективасы қазіргі уақытта табысты және қолайлы даму үстінде деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Стародубцева, Е.Б. Место и роль ЕАЭС в современном мире. [Электронды ресурс] Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-i-rol-eaes-v-sovremennom-mire> Дата обращения: 20.01.23
2. Мясникович, М. В. Евразийский экономический союз: переосмысливая суверенный путь развития. [Мәтін] М.В. Мясникович, В.С. Ковалев// Евразийская интеграция: экономика, право, политика Международный научно-аналитический журнал – 2022 - № 2.
3. Евразийский экономический союз (ЕАЭС) [Электронды ресурс] Режим доступа: eaeunion.org Дата обращения: 20.01.23
4. Борисова, Е.И. Особенности развития инвестиционной деятельности в странах евразийского экономического союза (ЕАЭС) [Электронды ресурс] Е.И. Борисова// Карагандинский экономический Университет Казпотребсоюза. - 2021. Режим доступа: [Борисова Е.И..pdf \(keu.kz\)](#)
5. Храмова, А.В. Основные направления реализации потенциала Евразийского экономического союза. [Текст]: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 5.5.4 - «Международные отношения, глобальные и региональные исследования»: защищена 06.03.2023: утв. № 01-32.03 / М., 2023
6. Глазатова, М. К. Оценка интеграционных процессов ЕАЭС в сфере торговли: 2023: [Текст]: М. К. Глазатова, С.С. Аветисян, Д.А. Алешин и др. междунар. докл. к XXIV Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества. – Москва, 2023.
7. Мониторинг взаимных инвестиций ЕАБР 2022. [Электронды ресурс] Доклады и рабочие документы. 2022. Доклад №5-23с. Взаимные прямые инвестиции стран ЕАЭС. Режим доступа: <https://eabr.org/analytics/special-reports/monitoring-vzaimnykh-investitsiy-eabr-2022/?ysclid=lg8zb2kbbr989898383> Дата обращения: 20.01.23
8. Статистические сборники 2022 [Электронды ресурс]// Режим доступа: eurasiancommission.org Дата обращения: 20.01.23
9. Глазатова, М. К. Оценка интеграционных процессов ЕАЭС в сфере торговли: 2022 [Текст] / М.К. Глазатова, С. С. Агаджанян, А. С. Амирбекова // междунар. докл. к XXIII Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества. - Москва, 2022 г.
10. Бойко, А. Н. Инвестиционное сотрудничество стран ЕАЭС в условиях экономической нестабильности [Текст] / А.Н. Бойко, А.С. Сургин // Вестник ДонНУ. Сер. В. Экономика и право. –Донецк - 2022. – № 1
11. ЕЭК Макроэкономический доклад – 2022г.
12. Астахова, В.Ю. Перспектива инвестиционного сотрудничества еаэс. взаимные и прямые инвестиции в ЕАЭС [Текст] / В.Ю.Астахова // Journal of Economy and Business // . – Люберцы. - 12-1 (82). - 2021

Материал редакцияға 13.04.23 түсті

У.К. Раймбекова

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ИНВЕСТИЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СТРАН ЕАЭС В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация. В условиях современных международных политических противоречий главной задачей для любого государства является укрепление торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества с соседними странами. С 1 января 2015 года начал работу Евразийский экономический союз (ЕАЭС), объединяющий государства Россия, Казахстан, Беларусь, Армения и Кыргызстан.

Целью данной региональной интеграционной организации является свобода передвижения товаров, услуг, капитала и рабочей силы, а также обеспечение проведения скоординированной, согласованной и единой политики в отраслях экономики. Несмотря на многочисленные исследования, посвященные рассмотрению основ взаимного инвестиционного сотрудничества стран ЕАЭС, особенности современной мировой экономики требуют изучения структуры взаимного инвестиционного сотрудничества в рамках основного геополитического и макроэкономического партнерства.

В статье проведен анализ основных тенденций инвестиционной деятельности стран-членов ЕАЭС на основе методов математической статистики, проанализированы особенности структуры взаимных прямых инвестиций, объем инвестиций в основной капитал стран союза по видам экономической деятельности. В ходе исследования были выявлены проблемы, стоящие перед союзными государствами на пути к эффективному инвестиционному сотрудничеству, оценен индекс интенсивности инвестиций и определены перспективы экономической и финансовой интеграции взаимного сотрудничества.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз (ЕАЭС), инвестиционная политика, инвестиции в основной капитал, валовой внутренний продукт (ВВП), прямые иностранные инвестиции (ПИИ), структура взаимных прямых инвестиций.

U.K.Raimbekova

M.Kh.Dulaty Taraz State University, Taraz, Kazakhstan

INVESTMENT COOPERATION OF THE EAEU COUNTRIES IN CONDITIONS OF ECONOMIC INSTABILITY

Abstract. In the conditions of modern international political contradictions, the main task for any state is to strengthen trade, economic and investment cooperation with neighboring countries.

On January 1, 2015, the Eurasian Economic Union (EAEU), which unites the states of Russia, Kazakhstan, Belarus, Armenia and Kyrgyzstan, began its work.

The purpose of this regional integration organization is the freedom of movement of goods, services, capital and labor, as well as ensuring the implementation of a coordinated, coordinated and unified policy in the sectors of the economy. Despite numerous studies devoted to the consideration of the foundations of mutual investment cooperation of the EAEU countries, the peculiarities of the modern world economy require studying the structure of mutual investment cooperation within the framework of the main geopolitical and macroeconomic partnership.

The article analyzes the main trends in the investment activity of the EAEU member states based on mathematical statistics methods, analyzes the features of the structure of mutual direct investment, the volume of investments in the fixed capital of the Union countries by type of economic activity. In the course of the study, the problems facing the Union states on the way to effective investment cooperation were identified, the investment intensity index was evaluated and the prospects for economic and financial integration of mutual cooperation were determined.

Keywords: Eurasian Economic Union (EAEU), investment policy, investments in fixed assets, gross domestic product (GDP), foreign direct investment (FDI), structure of mutual direct investment.

References

1. Starodubtseva E.B. Mesto i rol' EAES v sovremennom mire [The place and role of the EAEU in the modern world]. [electronic resource] Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-i-rol-eaes-v-sovremennom-mire> Date of application: 20.01.23 [in Russian]
2. Myasnikovich M. V., Kovalev V. S. Evrazijskij ekonomicheskij soyuz: pereosmyslivaya suverennyj put' razvitiya [The Eurasian Economic Union: Rethinking the Sovereign Path of Development] // Eurasian integration: Economics, Law, Politics International Scientific and Analytical Journal – 2022 - No. 2. [in Russian]
3. Eurasian Economic Union (EAEU) [Electronic resource] Access mode: eaeunion.org Date of application: 20.01.23 [in Russian]
4. Borisova E.I. Osobennosti razvitiya investicionnoj deyatel'nosti v stranah evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza (EAES) [Features of investment activity development in the countries of the Eurasian Economic Union (EAEU)] [Electronic resource] E.I. Borisova// Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz. 2021. Access mode: Borisova E.And..pdf (keu.kz) [in Russian]
5. Khramova A.V. Osnovnye napravleniya realizacii potentsiala Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza [The main directions of realizing the potential of the Eurasian Economic Union]: dissertation for the degree of Candidate of Political Sciences in the specialty 5.5.4 - "International relations, global and regional studies": defended 06.03.2023: approved No. 01-32.03 / M., 2023 [in Russian]
6. Glazatova M. K., Avetisyan S. S., Aleshin D. A. and others. Ocenka integracionnyh processov EAES v sfere trgovli: 2023 [Assessment of the integration processes of the EAEU in the field of trade: 2023] international. dokl. to the XXIV Yasinskaya (April) International Scientific Conference on Problems of Economic and Social Development, Moscow, 2023. [in Russian]
7. Monitoring vzaimnykh investicij EABR 2022 [Monitoring of mutual investments of the EABR 2022]. [electronic resource] Reports and working papers. 2022. Report No. 5-23c. Mutual direct investments of the EAEU countries. Access mode: <https://eabr.org/analytics/special-reports/monitoring-vzaimnykh-investitsiy-eabr-2022/?ysclid=lg8zb2kbbr989898383> Accessed: 20.01.23 [in Russian]
8. Statisticheskie sborniki 2022 [Statistical collections 2022] [Electronic resource]// Access mode: eurasiancommission.org Date of application: 20.01.23 [in Russian]
9. Glazatova M. K. (author's hand), S. S. Aghajanyan, A. S. Amirbekova. Ocenka integracionnyh processov EAES v sfere trgovli: 2022 [Assessment of the integration processes of the EAEU in the field of trade: 2022]: international. dokl. to the XXIII Yasinskaya (April) International Scientific Conference on problems of economic and Social development, Moscow, 2022. [in Russian]
10. Boyko A. N., Surgin A. S. Investicionnoe sotrudnichestvo stran EAES v usloviyah ekonomicheskoy nestabil'nosti [Investment cooperation of the EAEU countries in

- conditions of economic instability] Bulletin of DonNU. Ser. V. Economics and Law. – 2022. – No. 1 [in Russian]
11. EEK Makro ekonomicheskij doklad [EEC Macroeconomic Report – 2022] [in Russian]
  12. Astakhova V.Yu. Perspektiva investicionnogo sotrudnichestva eaes. vzaimnye i pryamyje investicii v EAES [Prospects of investment cooperation of the EAEU. Mutual and direct investments in the EAEU]. Lyubertsy, Russia. Journal of Economy and Business, vol. 12-1 (82), 2021 [in Russian]

Техникалық ғылымдар

Технические науки

Technical Sciences

МРНТИ 67.11.29

И.И. Бекбасаров¹ (orcid-0000-0003-3250-7853)
Е.И. Атенов² (orcid-0000-0002-2907-6610)

¹Д-р техн. наук, профессор, ²Магистр, инженер
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан
e-mail: ¹bekbasarov.isabai@mail.ru, ²yer_at@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/WDNF6519>

УВЕЛИЧЕНИЕ ЭНЕРГОЕМКОСТИ ЗАБИВКИ И СОПРОТИВЛЯЕМОСТИ МОДЕЛИ СВАИ С УШИРЕНИЯМИ ПРИ ПОДСЫПКЕ СЫПУЧИХ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация. Представлены результаты экспериментальных исследований моделей свай с 4 уширениями, выполненных в лабораторных условиях с подсыпкой сыпучих материалов. Выявлено, что внесение подсыпок из сыпучих материалов увеличивает энергетические затраты на забивку моделей до 1,14-1,66 раза. При этом видподсыпочного материала оказывает влияние на энергоемкость забивки свай. Установлено также повышение сопротивляемости моделей свай действию статических вертикальных нагрузок до 1,15-1,68 раза при внесении сыпучих материалов при забивке. Показано, что вид подсыпочного материала оказывает влияние на сопротивляемость моделей свай действию вертикальной статической нагрузки.

Ключевые слова: модель свай, свая с уширениями, сыпучий материал, подсыпка, энергоемкость забивки, несущая способность.

Введение. Одним из путей повышения несущей способности свайных фундаментов является разработка и применение свай с нетрадиционной формой ствола, имеющие утолщения, уширения, профилированную поверхность, телескопическую форму и др. [1-3]. Из-за особенностей формы ствола такие сваи эффективно взаимодействуют с окружающим грунтом, и обладают более высокой сопротивляемостью нагрузкам, чем обычные призматические или цилиндрические сваи. Исследования [4-5] свидетельствуют о доминирующей роли уширений в формировании несущей способности таких свай, на долю которых приходится на 35-45% больше сопротивляемости статическим нагрузкам.

К увеличению сопротивляемости фундаментов в 2,0-2,4 раза приводит устройство свайных фундаментов с подсыпкой в грунты сыпучего жесткого материала (щебня, гравия, сухой цементно-песчаной смеси, бетонного раствора и др.) [6]. Результаты численного моделирования работы буронабивных свай с уплотненным уширением из щебня и без него показали, что создание уширения из щебеночного материала в нижней части свай вызывает дополнительное уплотнение грунтового основания и приводит к снижению осадок свай в 1,04-1,12 раза [7].

Устройство трубчатых свай с щебеночным уширением в их нижней части повышает их сопротивляемость действию статической вдавливающей нагрузки. Так, при диаметре уплотненного щебеночного уширения, равном

2,5 d сваи, несущая способность трубчатой сваи в 1,7-2,45 раза возросло по сравнению с аналогичной свайей без уширения.

При подсыпке сыпучего материала несущая способность плоскопрофилированных свай длиной 5, 7 и 9 м возросло соответственно в 1,27, 1,30 и 1,32 раза по сравнению со сваями, забитых без подсыпки сыпучего материала [8]. При этом расход сыпучего материала при забивке плоскопрофилированных свай приняты равным 200, 380 и 460 кг на одну сваю соответственно длиной 5, 7 и 9 м.

Учитывая высокую эффективность по несущей способности способа устройства свай с подсыпкой сыпучего материала, авторами проведены экспериментальные исследования с забивными сваями, имеющими по длине ствола 4 плоских уширения, с внесением различного вида и объема подсыпаемого материала.

Целью исследований является изучение влияния вида подсыпок из грунтовых и жестких материалов на энергоемкость забивки и сопротивляемость статическим нагрузкам свай с несколькими уширениями.

Условия и методы исследований. Экспериментальные исследования выполнены с использованием моделей свай, имеющие 4 уширения (рис. 1). Высота каждого уширения модели равна 100 мм, а размеры уширения поверху – 20×45 мм. Призматическая часть сваи имеет квадратную форму в поперечном сечении с размерами 20×20мм. Общая длина ствола модели сваи составляет 500 мм. Масштаб моделирования, равный 1:10, принят с учетом размеров и объема испытательного грунтового лотка.

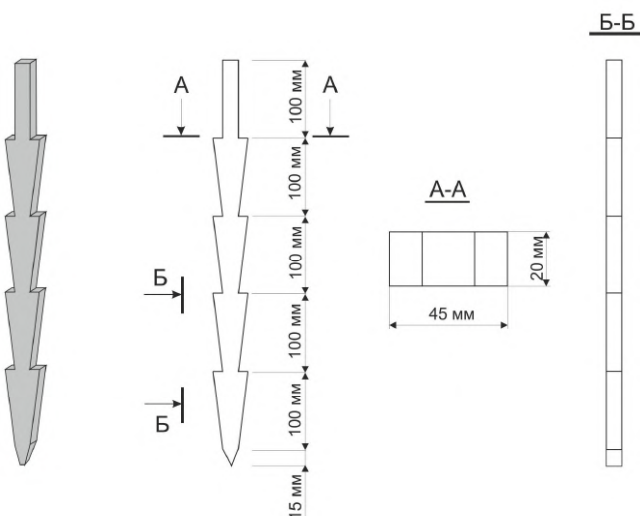

Рис. 1. Схема модели сваи с 4 уширениями

Для проведения испытаний грунтовой лоток заполнялся легким песчаным суглинком, который послойно засыпался и равномерно разравнивался. Модели свай забивались в грунт ударником с постоянной энергией каждого удара, равной 3,0 Н. Модели погружались на общую глубину 42,5-42,6 см. Испытания моделей свай статическими нагрузками проводились с помощью многоцелевого приспособления, состав и порядок работы которой описан в работе [9]. Статические испытания моделей свай выполнялись в соответствии с требованиями стандарта [10].

Подсыпка материала в процессе забивки моделей свай производилась под уширения ствола. Причем, самое нижнее уширение заглублялось без

подсыпки. После заглубления нижнего уширения поверх нее производилась подсыпка. Для этого использовалась воронка, которая удерживала подсыпку вокруг ствола сваи. В процессе забивки сыпучий материал заполнял свободную выемку вокруг ствола сваи, образованную нижним уширением, и проталкивалось дальше вглубь верхним уширением, расклинивая и уплотняя околосвайный грунт. Излишки подсыпки в конце забивки удалялись.

В качестве подсыпки использовались следующие материалы:

- суглинок легкий песчанистый нарушенной структуры влажностью $w=1,14-1,16\%$;
- песок средней крупности однородного состава с влажностью $w=1,12-1,15\%$;
- гравий с отношением массы гравия к массе песка – 35%/65% с влажностью $w=1,12-1,15\%$;
- щебень с максимальным размером частиц 5 мм.

Результаты исследований. Сведения о результатах забивки моделей свай с 4 уширениями представлены на рисунке 2 и в таблице 1.

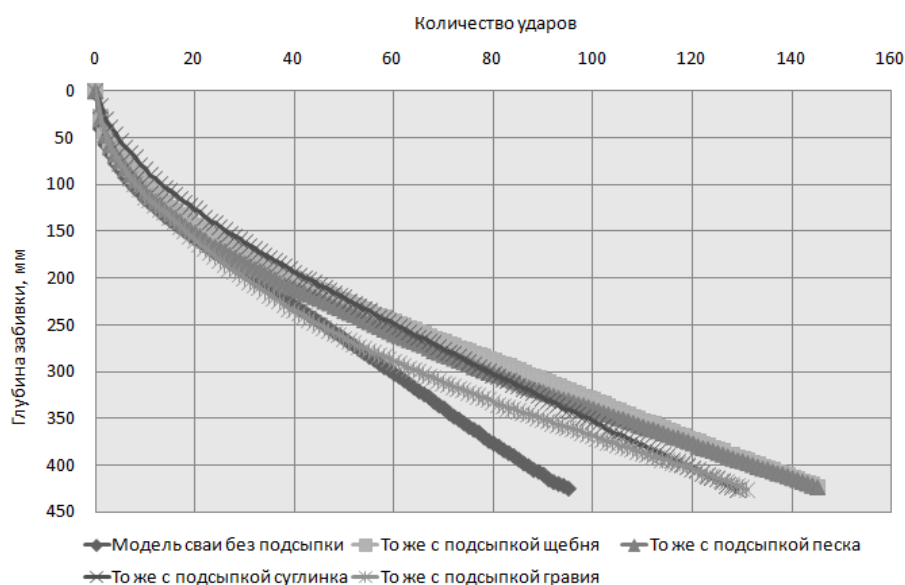

Рис. 2. Ходограммы забивки моделей свай с 4 уширениями

Таблица 1. Результаты забивки моделей свай с 4 уширениями

Вид модели сваи	Объем материала, внесенного в грунт, v_p , $см^3$	Общая энергия забивки, E , Дж (количество ударов)	Объем погруженной части, V , $см^3$	Энергетические затраты на забивку, приходящиеся на единицу объема, E_v , Дж/ $см^3$
1	2	3	4	5
Модель сваи с 4 уширениями (без подсыпки)	-	279,59(95)	215,0	1,300

Продолжение табл. 1

1	2	3	4	5
То же с подсыпкой суглинка	62	379,65(129)	215,4	1,763
То же с подсыпкой щебня	96	429,68(146)	215,4	1,995
То же с подсыпкой гравия	132	385,53(131)	215,4	1,790
То же с подсыпкой песка	136	429,68(146)	215,4	1,995

Сопrotивляемость моделей свай с 4 уширениями оценивалась по результатам их статических испытаний вертикальными осевыми нагрузками (табл. 2). График зависимости осадок моделей свай при действии вертикальной осевой нагрузки приведен на рисунке 3.

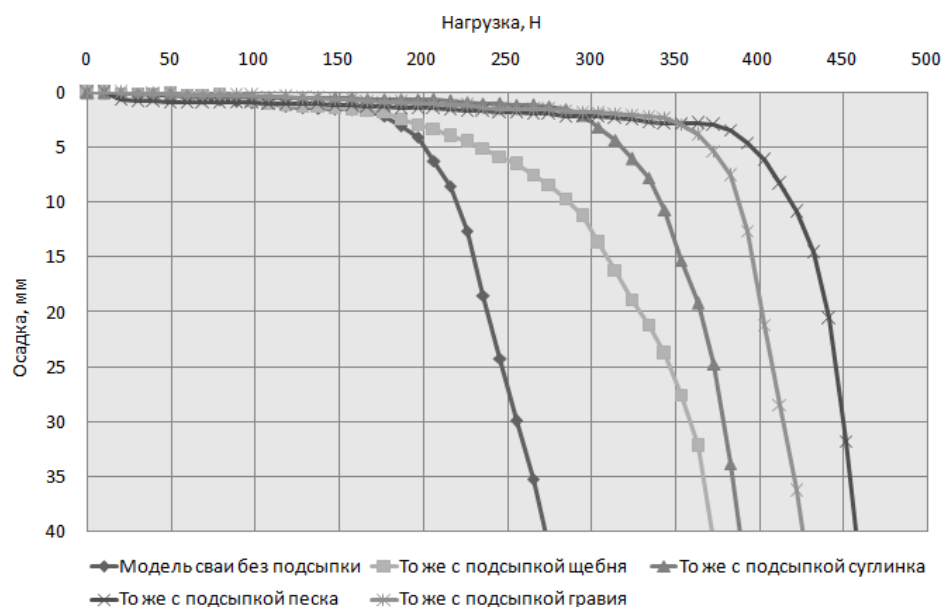

Рис. 3. Зависимость осадки моделей свай с 4 уширениями от нагрузки

Таблица 2. Результаты испытания моделей свай с 4 уширениями статическими нагрузками

Вид модели свай	Несущая способность F_d , Н	Характеристическое сопротивление грунта сжатию в предельном состоянии по несущей способности $R_{c,k}$, Н	Несущая способность, приходящаяся на единицу объема F^v , Н/см ³
1	2	3	4
Модель свай с 4 уширениями (без подсыпки)	272,8	259,81	1,269

Продолжение табл. 2

1	2	3	4
То же с подсыпкой суглинка	388,0	369,52	1,801
То же с подсыпкой щебня	371,9	354,19	1,727
То же с подсыпкой гравия	425,8	405,52	1,977
То же с подсыпкой песка	457,6	435,81	2,124

Обсуждение результатов исследований. Результаты экспериментов позволяют выделить следующие особенности процесса забивки моделей свай с 4 уширениями:

- в зависимости от вида подсыпаемого жесткого материала при одинаковой глубине погружения опытные модели свай (с подсыпкой) по сравнению с контрольной моделью свай (без подсыпки) обладают в 1,36-1,54 раза большими затратами энергии на забивку;

- энергетические затраты забивки, приходящиеся на единицу объема погруженной части моделей свай с подсыпкой в 1,356-1,535 раза больше, чем для модели свай без подсыпки;

- при забивке моделей свай на одинаковую глубину наименьший объем подсыпки, внесенной в грунт, характерен для суглинка (62 см^3), наибольший – для песка (136 см^3), а для щебня (96 см^3) и гравия (132 см^3) свойственны промежуточные позиции.

Как видно из результатов опытов (табл. 1), расход щебня на подсыпку при забивке модели свай меньше расхода гравия в 1,38 раза. Но при этом, общие затраты энергии на забивку модели свай с подсыпкой щебня на 11,45% больше, чем на забивку модели свай с подсыпкой гравия. Данное обстоятельство можно объяснить тем, что щебень, в отличие от гравия, более однородный по размерам (с меньшим количеством мелких частиц), и поверхность его частиц обладает значительной шероховатостью и неровностями, что затрудняет их взаимное перемещение при ударах по модели свай, вызывая повышенное сопротивление грунта. Поэтому, из этих двух видов крупных жестких материалов, по энергетическим затратам на забивку свай, предпочтение нужно отдавать гравийным смесям, чем щебеночным. В пользу такого подхода свидетельствует также более низкая стоимость гравия по сравнению со стоимостью щебня.

Сравнение результатов опытов, относящихся к забивке модели свай с применением мелких по крупности подсыпочных материалов (суглинка и песка), показывает, что расход суглинка в 2,19 раза меньше расхода песка (табл. 1). При меньшем расходе суглинка, процесс забивки модели свай сопровождается и меньшим расходом общей энергии ударника (в 1,13 раза), чем процесс забивки модели свай с подсыпкой песка. Это, на наш взгляд, происходит вследствие того, что суглинок в отличие от песка обладает связанностью частиц между собой, и благодаря этому меньше подвижен в грунте при ударах по модели свай. В результате в грунт вносится меньший объем суглинка при меньших энергетических затратах ударника на забивку модели свай.

Из результатов испытаний сопротивляемости моделей свай с 4 уширениями при статических испытаниях вертикальными осевыми

нагрузками следует, что модели свай с подсыпкой (в зависимости от вида материала подсыпки) по сравнению с контрольными моделями свай (без подсыпки) при одинаковых значениях их осадок обладают большей несущей способностью (в 1,36-1,68 раза). Наибольшие значения несущей способности приходятся на модели свай, которые забиты с подсыпкой песка и гравия, а наименьшие – с подсыпкой щебня и суглинка (табл. 2). Более высокая сопротивляемость моделей свай с подсыпкой песка и гравия, по нашему мнению, обусловлена большими объемами внесения подсыпочного материала в грунт при забивке. Так, объем внесенного в грунт гравия соответственно в 1,38 и 2,13 раза больше, чем объемы щебня и суглинка, а объем песка – больше соответственно в 1,42 и 2,19 раза. Внесение большего объема подсыпочного материала при забивке способствует повышению уплотняемости грунта вокруг уширений моделей, что обеспечивает рост их несущей способности.

Несущая способность модели свай с подсыпкой песка в 1,23 и 1,18 раза больше, чем у моделей свай соответственно с подсыпкой щебня и суглинка, а несущая способность модели свай с подсыпкой гравия – соответственно больше в 1,14 и 1,10 раза.

Выводы. На основе полученных результатов экспериментальных исследований можно сделать следующие выводы:

- забивка свай с уширениями ствола с подсыпкой грунтовых и жестких материалов сопровождается большими энергетическими затратами, чем их забивка без подсыпки (в 1,14-1,66 раза). Вид подсыпочного материала оказывает влияние на энергоемкость забивки свай. Наименьшие затраты энергии характерны для процесса забивки свай с подсыпкой суглинка, а наибольшие – с подсыпкой песка и щебня. Забивка свай с использованием подсыпочного материала, тем энергоемкое, чем больше количество уширений в них. С увеличением количества уширений в сваях, при их забивке в грунт вносится больший объем подсыпочного материала.

- несущая способность свай с уширениями ствола, погружаемых с подсыпкой грунтовых и жестких материалов, выше несущей способности свай, забиваемых без использования подсыпочного материала (в 1,15-1,68 раза). Несущая способность свай, погружаемых с применением подсыпочного материала тем выше, чем больше количество уширений в них.

- вид подсыпочного материала оказывает влияние на сопротивляемость свай действию вертикальной статической нагрузки. Наибольшая сопротивляемость характерна для свай, погружаемых с подсыпкой песка, а наименьшая – с подсыпкой щебня. Несущая способность свай с подсыпкой песка в 1,23 и 1,18 раза выше, чем у свай с подсыпкой соответственно щебня и суглинка, а несущая способность свай с подсыпкой гравия – больше соответственно в 1,15 и 1,10 раза. По несущей способности свай в качестве подсыпочного материала предпочтительно использовать песок и гравий.

Список литературы

1. Ковалев, В.А., Ковалев А.С. Устройство круглой полый свай с уширенным основанием. Жилищное строительство. 2018, №1–2, 66–68.
2. Bekbasarov, I., Atenov, Y. Equations Used to Calculate Vertical Bearing Capacity of Driven Piles with Shaft Broadenings. Period. Civ. Eng. 2020, 64, 1235-1243. <https://doi.org/10.3311/PPci.16482>
3. Zhang, S.; Liu, X.; Zhang, H.; Piao, C.; Niu, Y. Study on the Force Model of Squeezed Branch Piles Based on Surface Potential Characteristics. Buildings 2023, 13, 2231. <https://doi.org/10.3390/buildings13092231>

4. Minxia Zhang, Ping Xu, Wenjie Cui, Youbin Gao. Bearing behavior and failure mechanism of squeezed branch piles. Journal of Rock Mechanics and Geotechnical Engineering 2018, 10, 935-946. <https://doi.org/10.1016/j.jrmge.2017.12.010>
5. ZHU Wen-tong, LI Hai-qin, ZENG Jun-yan, GUAN Wei-dong. Applicability analysis of squeezed branch pile with different embedded depth of Boulder. IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 2021, 787, 012018. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/787/1/012018>
6. Свинцов А.П., Амири Рахимулла, Рукосуева А.А. Устройство фундаментов в грунтах с водоносным слоем // Жилищное строительство. 2019. № 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.31659/0044-4472-2019-9-31-36>
7. Купчикова Н.В. Формообразование концевых уширений буронабивных свай с учётом экспериментально-аналитического и численного исследования // Инженерно-строительный вестник Прикаспия: научно-технический журнал / Астраханский государственный архитектурно-строительный университет. Астрахань: ГАОУАОВО «АГАСУ», 2019. № 4 (30). С. 93–98.
8. РД 110-31-14-84 Рекомендации по проектированию и устройству фундаментов из плоскопрофилированных свай. – Владивосток: ДальНИИС, 1985. – 35 с.
9. Бекбасаров И.И., Атенев Е.И., Шаншабаев Н.А. О лабораторном оборудовании для забивки и испытаний моделей свай // Механика и технологии. - 2019. - №4. - С.125-133.
10. ГОСТ 5686-2020 Грунты. Методы полевых испытаний сваями. Межгосударственный стандарт: Москва, Россия, 2020; с. 65.

Материал поступил в редакцию 19.09.23.

Исследования проведены в рамках гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP15473198).

И.И. Бекбасаров, Е.И. Атенев

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Таразқ., Қазақстан

СУСЫМАЛЫ МАТЕРИАЛДАРДЫ ЕНГІЗІП ҚАҒУ КЕЗІНДЕ КЕҢЕЙТІМДЕРІ БАР ҚАДА МОДЕЛІНІҢ ЭНЕРГИЯ СЫЙЫМДЫЛЫҒЫ МЕН ҚАРСЫЛЫҚ КЕДЕРГІ КҮШІНІҢ АРТУЫ

Аңдатпа. Мақалада 4 кеңейтімі бар қадалар модельдерін сусымалы материалдар енгізе отырып қағу бойынша зертханалық жағдайда орындалған эксперименттік зерттеу нәтижелері ұсынылған. Сусымалы материалдардан жасалған қоспаларды енгізу модельдерді қағуға жұмсалатын энергия шығындарын 1,14-1,66 есеге дейін арттыратыны анықталды. Бұл ретте толтырғыш материалдың түрі қадаларды қағудың энергия сыйымдылығына әсер ететіні көрсетілді. Сондай-ақ, қадалар модельдерінің статикалық тік жүктемелердің әсеріне төзімділігін сынау кезінде сусымалы материалдарды енгізу 1,15-1,68 есеге дейін арттыратыны анықталды. Толтырғыш материалдың түрі қадалар модельдерінің тік статикалық жүктеме әсеріне төзімділігіне әсер ететіндігі көрсетілді.

Тірек сөздер: қадалар моделі, кеңейтімдері бар қадалар, сусымалы материал, себу, қағудың энергия сыйымдылығы, жүк көтергіштігі.

I.I. Bekbasarov, Y.I. Atenov

M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

INCREASING THE ENERGY INTENSITY OF DRIVING AND THE RESISTANCE OF MODEL OF PILE WITH BROADENINGS WHEN FILLING BULK MATERIALS

Abstract. The results of experimental studies of models of piles with 4 widenings performed under laboratory conditions with the addition of bulk materials are presented. It was revealed that the introduction of bulk materials increases the energy costs of clogging models up to 1.14-1.66 times. At the same time, the type of filling material affects the energy intensity of pile driving. It was also found that the resistance of pile models to static vertical loads increased up to 1.15-1.68 times when introducing bulk materials during clogging. It is shown that the type of filling material influences the resistance of pile models to the action of vertical static load.

Keywords: pile model, piles with widenings, bulk material, filling, energy intensity of clogging, load-bearing capacity.

References

1. Kovalev V.A., Kovalev A.S. Ustroystvo krugloy poloy svai sushirennym osnovaniyem [The installation of a round hollow pile with a widened base] // Zhilishchnoye stroitel'stvo [Housing construction]. 2018, No.2, pp.66-68. [in Russian].
2. Bekbasarov, I.; Atenov, Y. Equations Used to Calculate Vertical Bearing Capacity of Driven Piles with Shaft Broadenings. Period. Civ. Eng. 2020, 64, 1235-1243. <https://doi.org/10.3311/PPci.16482>.
3. Zhang, S.; Liu, X.; Zhang, H.; Piao, C.; Niu, Y. Study on the Force Model of Squeezed Branch Piles Based on Surface Potential Characteristics. Buildings2023, 13, 2231. <https://doi.org/10.3390/buildings13092231>
4. Minxia Zhang, Ping Xu, Wenjie Cui, Youbin Gao. Bearing behavior and failure mechanism of squeezed branch piles. Journal of Rock Mechanics and Geotechnical Engineering 2018, 10, 935-946. <https://doi.org/10.1016/j.jrmge.2017.12.010>
5. ZHU Wen-tong, LI Hai-qin, ZENG Jun-yan, GUAN Wei-dong. Applicability analysis of squeezed branch pile with different embedded depth of Boulder. IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 2021, 787, 012018. <https://doi:10.1088/1755-1315/787/1/012018>
6. Svintsov A.P., Amiri Rahimulla, Rukosueva A.A. Ustroystvo fundamentov vgruntakh s vodonosnym sloyem [The installation of foundations in soils with an aquifer] // Zhilishchnoye stroitel'stvo [Housing construction]. 2019. No. 9. pp. 31-36. DOI: <https://doi.org/10.31659/0044-4472-2019-9-31-36> [in Russian].
7. Kupchikova N.V. Formoobrazovaniye kontsevykh ushireniy buronabivnykh svay s uchotom eksperimental'no-analiticheskogo i chislennogo issledovaniya [Shaping of end widenings of bored piles taking into account experimental-analytical and numerical research] // Inzhenerno-stroitel'nyy vestnik Prikaspiya: nauchno-tekhnicheskyy zhurnal / Astrakhanskiy gosudarstvennyy arkhitekturno-stroitel'nyy universitet [Engineering and Construction, Bulletin of the Caspian Region: Scientific and Technical Journal / Astrakhan State Architectural and Construction University. Astrakhan: GAOUAOVO "AGASU", 2019. No. 4 (30). pp. 93-98. [in Russian].
8. RD 110-31-14-84 Rekomendatsii po proyektirovaniyu i ustroystvu fundamentov iz ploskopofilirovannykh svay [Recommendations for the design and installation of foundations from flat-profiled piles]. – Vladivostok: DALNIIS, 1985. – 35 p. [in Russian].
9. Bekbasarov I.I., Atenov E.I., Shanshabaev N.A. O laboratornom oborudovanii dlya zabivki i ispytaniy modeley svay [About laboratory equipment for driving and testing models of piles] // Mechanics and technology. - 2019. - No. 4. - pp.125-133. [in Russian].
10. GOST 5686-2020 Grunty. Metody polevykh ispytaniy svayami [Soils. Methods of field testing with piles]. Interstate Standard: Moscow, Russia, 2020; p. 65. [in Russian].